

N Á R O D O P I S N Á

l'eu'ne

4/2023

AUTOŘI STUDIÍ / AUTORS OF ARTICLES

Mgr. Libor SVOBODA, Ph.D., vystudoval historii a etnologii na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se československými dějinami po roce 1918 a dějinami východní Evropy. Od roku 2009 působí v Ústavu pro studium totalitních režimů v Praze. Externě spolupracuje s Historickým ústavem a Ústavem evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity.

ORCID: 0009-0008-9259-9212. **Kontakt:** libor.svoboda@ustrcr.cz

Mgr. Klára ONDRIGOVÁ absolvovala magisterské studium etnologie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze a od roku 2021 je doktorandkou v Ústavu evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Ve své disertační práci se zabývá upomínkovými předměty inspirovanými tradiční lidovou kulturou. V letech 2021–2022 působila jako koordinátorka projektů v neziskové organizaci Arnika.

ORCID: 0009-0003-4052-0000. **Kontakt:** ondrigova.klara@gmail.com

Mgr. Michal UHRIN, Ph.D., působí od roku 2020 jako odborný asistent na Katedře archeologie a kulturní antropologie Filozofické fakulty Univerzity Komenského v Bratislavě. Ve svém výzkumu se zaměřuje na komplexní vztahy mezi příbuzenstvím, náboženstvím a formami kooperace. Jeho dosavadní výzkum je rámován teoretickými koncepty evoluční a kognitivní antropologie. Působí jako redaktor časopisů Etnologické rozpravy a Ethnologia Slovaca et Slavica.

ORCID: 0000-0002-8062-5785. **Kontakt:** michal.uhrin@uniba.sk

PhDr. Václav HÁJEK, Ph.D., vystudoval dějiny umění na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Od roku 2005 vyučuje na Fakultě humanitních studií UK a od roku 2021 externě také na katedře scénografie Divadelní fakulty Akademie múzických umění. Zabývá se vztahy mezi výtvarným uměním a masovou, populární vizuální kulturou.

ORCID: 0009-0006-1527-4962. **Kontakt:** vaclav.hajek@fhs.cuni.cz

N Á R O D O P I S N Á

l'oune

4/2023

OBSAH

Studie a materiály k tématu Člověk a krajina

Meliorace v českých zemích od poloviny 19. století do konce 50. let 20. století (<i>Libor Svoboda</i>)	275
Aleje a aktérská reflexe jejich významů (na příkladu soutěž Alej roku) (<i>Klára Ondřigová</i>)	288
Verejné statky v etnologické a evolučnoantropologické perspektíve (<i>Michal Uhrin</i>)	300
Pohraničí jiných světů: Přechodové a reprezentační funkce českých divadelních opon (<i>Václav Hájek</i>)	312

Společenská kronika

K významnému jubileu Vandy Jiřikovské (<i>Helena Mevaldová</i>)	328
Blahopřání Jitce Matuszkové k životnímu jubileu (<i>Helena Beránková</i>)	329
Opravdu sedmdesát? Blahopřání Pavlu Burešovi (<i>Vladimíra Paterová</i>)	331
Pavlicova cesta... K životnímu jubileu Jiřího Pavlici (<i>Jiří Čevela</i>)	332
Za Jitkou Staňkovou (1924–2023) (<i>Jiřina Langhammerová</i>)	334

Výstavy

Jihočeské lidové kroje v Regionálním muzeu v Českém Krumlově (<i>Marta Ulrychová</i>)	335
Výstava hracích karet v Borovanech (<i>Marta Ulrychová</i>)	337

Konference

Konference (NE) Tradice žije! Kontinuita, proměna, zánik a obnova tradic pohledem etnologie (<i>Roman Malach</i>)	338
Popular Brass Music in the 21st Century, Innsbruck (<i>Barbora Turčanová</i>)	339

Recenze

P. Fumerton – P. Kosek – M. Hanzelková (eds.): Czech Broadside Ballads as Text, Art, Song in Popular Culture, c.1600–1900 (<i>Štěpánka Běhalová</i>)	340
O. Daniel: Ušima střední třídy. Mládež, hudba a třída v českém postsocialismu (<i>Barbora Turčanová</i>)	341
S. Brouček: Spříznění africkou volbou. Legendární story ve světle každodennosti (<i>Andrej Sulitka</i>)	342
I. Popit: Zverina nam vse požre. Folklorne in spominske pripovedi prebivalcev z Blok, Loške doline, Knežje njive, okrog Turjaka, Hočevja, Dobrega Polja, Žlebiča in še kje (<i>Jaroslav Otčenášek</i>)	343
V. Viktora: Pax iiscum. Ze západočeských rovů a hájů (<i>Marta Ulrychová</i>)	344

Ročníkový obsah

346

Contents in English

348

MELIORACE V ČESKÝCH ZEMÍCH OD POLOVINY 19. STOLETÍ DO KONCE 50. LET 20. STOLETÍ

Libor Svoboda (Ústav evropské etnologie, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity)

Od 50. let 20. století let až do pádu komunistického režimu, na mnoha místech ale ještě i v 90. letech, se v bývalém Československu každým rokem prováděly rozsáhlé odvodňovací práce. Zasahovaly stále větší území a jejich objem zejména v prvních letech každoročně narůstal. Zatímco v roce 1965 jejich rozsah činil 31 847 ha, po osmi letech, v roce 1973, byl již více než dvojnásobný a týkal se území o rozloze 72 885 ha (Vašků 2011: 444).

Odvodňování zemědělské půdy doprovázely rozsáhlé terénní úpravy, v jejich důsledku měnila krajina, leckdy i zásadně, svůj původní ráz. Byly rušeny a likvidovány malé tůňky, rybníčky a slepá ramena řek a potoků. Lesy, keře, volně stojící stromy či stromořadí, které stály v cestě melioračním pracím, byly pokáceny, terénní nerovnosti srovnány. Mokřady a bažiny byly vysoušeny, prameniště a části vodních toků byly dány do trubek a voda z krajiny odváděna pryč. Z krajiny zmizely potůčky, strouhy, meze, remízky, polní cesty, „neužitečné“ louky i pastviny.

Časem meliorace postupovaly do stále vyšších poloh a čím dál častěji se dotýkaly i pozemků, jejichž odvodňování již tehdy ekonomicky nedávalo žádný smysl. Tím jediným smyslem zůstávalo jen plnění stanoveného plánu. Tak rozsáhlá a často nesmyslná a v konečném důsledku nerentabilní meliorační opatření by v normálním politickém a hospodářském režimu byla sama o sobě nemyslitelná. Mezi podmínkami, které tyto mimořádné zásahy do krajiny umožňovaly, bylo direktivně řízené hospodářství, likvidace soukromovlastnických vztahů, kolektivizace zemědělství a vytváření velkých centrálně řízených zemědělských celků. S následky těchto zásahů se česká krajina, české zemědělství i česká společnost bude ještě dlouho vyrovnávat.

Není proto žádným překvapením, že meliorace a vše, co s nimi souvisí, mají v současné době velice špatnou pověst. Velká část společnosti je považuje za něco zcela negativního, vrcholně škodlivého a neužitečného, něco, co je spojené s režimem, který v Československu vládl v letech 1948–1989, a co je viditelným dokladem jeho velikášských snah o totální proměnu celé země a společnosti. Nebylo tomu tak vždy. V 19. a z velké části i ve 20. století se na meliorační zásahy do krajiny pohlíželo

zcela odlišně. Meliorace a meliorační opatření byly vnímány jako vynikající a užitečný prostředek sloužící ke zvyšování úrodnosti půd a k rozvoji zemědělského podnikání a na jejich propagaci a výstavbě se v minulosti, zejména v 19. a v první polovině 20. století, podílela řada vynikajících a významných hospodářů a zemědělských reformátorů a vizionářů (Jan Skopalík, František Václavík, Karel Adámek, Antonín Němec a mnoho dalších). Meliorace pozemků přitom nebyly záležitostí jenom velkých panství a statků. Zájem na odstraňování úhorů a podmáčených luk měli i menší pozemkoví vlastníci, kteří meliorační práce často prováděli svépomocí. Hospodáři, kteří se do rekultivací pustili, patřili zpravidla v rámci své vesnické komunity mezi uznávané, respektované i úspěšné a byli vzorem pro své sousedy.¹

Problematikou meliorací se zabývají především přírodovědné, technické a zemědělské obory a v posledních desetiletích i ochránci přírody a ekologové. Ze strany historiků a etnologů jim doposud byla, až na výjimky, o kterých bude řeč níže, věnována jen minimální pozornost. O vývoji meliorací v českých zemích se přitom dá hovořit jak v kontextu technických, zemědělských a hospodářských dějin, tak i v kontextu vývoje a emancipace české společnosti v 19. a v první polovině 20. století. Ve druhé polovině minulého století jsou pak viditelným dokladem přístupu vládnoucího komunistického režimu k českému a moravskému venkovu.

Alespoň částečně se tento stav pokouší napravit tato studie, která si klade dva cíle. Za prvé popsat a stručně charakterizovat vývoj meliorací na českém území od 19. století do roku 1948. Ve druhé části je zaměřena na relativně krátké, avšak z hlediska vývoje melioračních prací v tehdejší Československu velmi důležité období od roku 1948 do konce 50. let. Zatímco v první části jsem se mohl opřít o již publikované práce, v části druhé jsem se primárně opíral o archivní prameny.

Přehled literatury

Ponecháme-li stranou odbornou vodohospodářskou a krajinářskou literaturu, která na tuto problematiku nahlíží logicky ze zcela jiného úhlu, o historickém vývoji

a okolnostech se zmiňuje pouze letmo a úplně bokem pak ponechává jejich dopad na soudobou venkovskou společnost, máme k dispozici pouhé čtyři etnologicky či historicky zaměřené odborné studie, které pojednávají přímo o melioracích.

Nejstarší vyšla v roce 1958 v časopise *Český lid*. Autorem byl přední český zemědělský historik a ekonom František Lom, který stručně popsal vývoj a zavádění meliorací v českých zemích od 17. století do první poloviny 20. století. Nepsal jenom o dějinách, ale velký prostor věnoval i druhům a typologii meliorací a technologickým postupům při jejich výstavbě (Lom 1958). Jeho studie nicméně zcela zapadla.

S velkým časovým odstupem více než tři desetiletí vyšla na počátku 90. let ve *Vědeckých pracích Národního zemědělského muzea* studie historika Antonína Hájka pojednávající o vývoji meliorací od nejstarších dob až do období tzv. první republiky, přičemž se soustředí hlavně na druhou půli 19. století a první desetiletí minulého století (Hájek 1991–1992). Obsáhle se zabývá zákonnými a institucionálními předpoklady meliorací a jejich konstituováním jako samostatného vědeckého a technického oboru.

Takřka ve stejné době jako Hájkova studie vyšel v časopise *Vesmír* článek přírodovědce a klimatologa Zdeňka Vašků (1990). O dějinách meliorací pojednává jen stručně, spíše se z přírodovědeckého hlediska zaměřuje na meliorace jako obor a snaží se rekapitulovat důvody jeho vzestupu v minulosti a příčiny úpadku v časech komunistického režimu. V historických pasážích poukazuje na vysokou vlhkost a zamokření české i moravské krajiny, které byly v minulých staletích významným a všudypřítomným krajínotvorným činitelem. Upozorňuje na úzkou souvislost mezi srážkově abnormálními roky a extrémně vlhkými obdobími, jichž bylo v 18. a 19. století velmi mnoho, a katastrofálními neúrodami, jež vedly až k hladomorům (Vašků 1990: 383). O dvě desetiletí později se autor k tématu meliorací vrátil ještě jednou (Vašků 2011). V článku se především zaměřuje na negativní dopady meliorací na českou společnost ve druhé polovině 20. století. Oproti Lomovi i Hájkovi je Vašků vůči fenoménu meliorací podstatně kritičtější. Je to dáno jednak časovým odstupem (od Loma), jednak poznatky získanými během terénních výzkumů a zkušenostmi vycházejícími z jeho profesí zemědělského inženýra, pedologa a geobotanika. Lomův ani Hájkův text Vašků

necituje, i když v některých částech článku z roku 1990 je inspirace Lomovou studií evidentní. Tuto studii však v seznamu použité literatury neuvádí ani Hájek.

Zatímco Lom vycházel z archivního studia a při psaní studie využil i rozhovorů s pamětníky, Hájek a Vašků s archivními materiály, jež vznikly činností úřadů, spolků, družstev, firem, velkostatků atd., které vodohospodářské práce plánovaly, prováděly a financovaly, nepracovali. Oba vycházeli především z literatury a z dobových odborných publikací.

Dílicí zmínky o melioracích či hospodářsko-technických úpravách pozemků a jejich vlivu a dopadu na společnost a krajinu se nacházejí i v řadě prací věnovaných kolektivizaci, problematice kulturní krajiny ve 20. století nebo historické geografii (Hájek 2008; Jech 2008; Urban 2016). Komplexněji a s využitím archivních pramenů se však tímto tématem dosud nikdo nezabýval. Výjimkou je vynikající dizertační práce Jaromíra Karpíška věnovaná proměně krajiny českých zemí ve druhé polovině 20. století, ve které je, byť na malé ploše, detailněji a na základě historických pramenů popsán vliv meliorací na proměnu krajiny v 50. letech na Novobydžovsku (Karpíšek 2019: 166–169). Prvenství v drenážování na třeboňském velkostatku se v krátkém článku věnoval třeboňský archivář a historik Adolf Kalný (2001).

Vývoj meliorací od nejstarších dob do poloviny 19. století

Moderní meliorace se u nás začaly provádět o sto roků dříve, než se k moci dostali komunisté. Zatímco si je velká část z nás spojuje spíše s devastací a pod pojmem meliorace si představuje hlavně plošné odvodňování drenážními trubkami, primárně jde především o činnost směřující ke zlepšení kvality a úrodnosti půdního fondu, k úpravě jeho fyzikálních vlastností, k ochraně před škodlivými účinky vodní a vzdušné eroze a v neposlední řadě i k úpravám pozemků. Původní škála činností, které do této skupiny můžeme zařadit, byla daleko širší, než si představujeme dnes, a již v období tzv. první republiky byla v běžné nabídce tehdejších melioračních a stavebních firem. Vedle odvodňování a zavlažování sem patří i ochrana proti erozím, rekultivace, úpravy a budování malých vodních nádrží či rybníků, pozemkové úpravy, odbahňování rybníků a vodních toků, stavba studní a vodovodních řadů, stabilizace svahů, krajinářské úpravy, budování polních cest, mostků a propustí,

zabezpečování svahů, vysazování stromořadí, úprav hrází. Poněvadž je úprava vodního režimu půd ve smyslu odvodnění nebo zavlažení důležitou a také nejviditelnější součástí melioračních opatření, může se z laického pohledu zdát, že je to jediný důvod meliorací (Vašků 2011: 440–441).

Meliorační zásahy jsou velice starou aktivitou úzce spojenou se vznikem a vývojem zemědělství. Snahy odvodňovat, nebo naopak zavlažovat a jinak upravovat pozemky pro jejich zemědělské využití se v omezené míře dané dobovými technickými možnostmi objevují již u prvních zemědělců a starověkých civilizací. Větší či menší terénní úpravy a odvodnění pozemků určených pro zemědělskou výrobu umožnily zemědělsky využívat i takové pozemky, na kterých by bez takovýchto zásahů nebylo vůbec možné hospodařit (písčité půdy, bažiny, pozemky ležící na svazích ad.). Doklady o snahách zúrodnit půdu a připravit ji pro zemědělské využití lze v oblasti dnešních českých zemí nalézt už u nejstaršího zemědělského osídlení. První výraznější zásahy melioračního typu máme doložené z 9. století. Dlouhá stáletí se vždy odvodňovalo tak, že se voda sváděla pouze z podmáčených míst. Na zemědělských, ale i na lesních pozemcích se budovala a udržovala síť struh, příkopů, kanálů, hrázek a mezí, která měla odvádět, popř. zadržovat vodu. Tyto práce se tehdy většinou prováděly na méně rozlehlých pozemcích. K odvodňování velkých a ucelených ploch se přistupovalo jen ve výjimečných případech. Další možností jak zajistit odtok přebytečné povrchové vody z polí byla orba těžkým záhonovým pluhem do úzkých čtyř-, šesti-, někdy i osmibrázdových záhonů, mezi kterými byl rozor, do něhož stékala voda ze záhonů a odtékala z pole (Lom 1958: 26; Hájek 1991–1992: 100; Vašků 2011: 441).

V průběhu středověké kolonizace, kdy byl mýceny a vypalovány lesní porosty, se setkáváme s prováděním jednoduchého podzemního odvodňování za pomoci různých typů v převážné míře dřevěných trativodů, které sbíraly, zachycovaly a odváděly vodu z menších mokřadů a pramenišť. Pozůstatky a stopy těchto drobných vodohospodářských zásahů a staveb byly nalezeny při archeologických průzkumech zaniklých středověkých osad (Mstěnice, Hrotovice na Třebíčsku nebo původní, předhusitské, Sezimovo Ústí u Tábora). Od 18. a od 19. století se začaly objevovat trativody haťové a především kamenné, které byly kvalitnější, ale náročnější

a nákladnější. Na některých místech se jejich výstavba udržela cca až do 70. let 19. století (Lom 1958: 26).

Staré a nevidované trativody i trubková drenáž stále zůstávají součástí naší krajiny, i když je neznalé oko v terénu takřka nemůže poznat, a jsou tak často považovány za výsledek přírodních procesů (prameny, vývěry, úžlabiny apod.). Terénní úpravy a vodohospodářské zásahy po sobě zanechaly stopy i v topografii. Od odvodňovacích zařízení jsou odvozeny některé pomístní názvy (Štůly, Lasy).²

K nejvýznamnějším melioračním stavbám středověku a raného novověku v českých zemích patří rozsáhlé rybníční soustavy na Pardubicku, Třeboňsku a menší např. na Hlubočku, Poděbradsku, Hodonínsku, Tovačovsku, Valticku, Lednicku, v okolí Častolovic a Týniště nad Orlicí, ve kterých byla rybníky propojeny jedním nebo dvěma hlavními kanály a sítí kanálů menších. Např. v pardubické rybníční soustavě vybudované Vilémem z Pernštejna v letech 1498–1514, v níž se nacházelo asi 250 rybníků, tuto roli plnil Opatovický kanál, jenž spojoval tok řeky Labě mezi dnešními Opatovicemi a Semtínem. Na Třeboňsku, kde rybníční soustava vznikala v průběhu 16. století, to byly Zlatá Stoka a Nová Řeka.

Ve druhé polovině 18. století se na panských velkostatkách začaly ve větší míře objevovat snahy o moderní hospodaření, které měly vést ke zvýšení a zefektivnění zemědělské výroby. Zakládaly se dvory, zvětšovaly se plochy obdělávané půdy ad. To přirozeně vedlo k nárůstu provádění melioračních prací, bez kterých by rozšiřování orné půdy a kvalitních luk bylo nemyslitelné.

Odvodňování a další terénní pozemkové úpravy se pomocí trativodů, kopáním struh a příkopů ad. prováděly na panské i poddanské půdě. Větší pozemkoví vlastníci (tedy šlechta) však měli k dispozici mnohem více zdrojů a lidské síly k provádění větších zásahů. Rozsáhlé odvodňovací práce spojené s vybudováním sítě příkopů proběhly v letech 1653–1703 na Děčínsku. Dalšími oblastmi, kde se meliorační práce začaly uskutečňovat ve velkém, byla ve druhé polovině 18. století jihočeská schwarzenberská panství Hlubočko, Krumlovsko a Třeboňsko. Kopaly se zavodňovací i odvodňovací příkopy a kanály, kolem polí a luk se stavěly zídky a vysazovaly stromy. Aby se získala vhodná půda pro pěstování lesa, provedly v letech 1804–1811 správa schwarzenberského třeboňského panství ve spolupráci s buquoyským panstvím Nové Hrady nákladem 47 000 zlatých odvodnění

rozsáhlých blat u Nových Hradů, Boru a Hrdlořez. Ve 30. letech 19. století se začalo s prováděním rekultivačních prací na Šumavě, kde se bažiny přetvářely v pastviny a louky (Kalný 2001: 131; Lom 1958: 26–27).

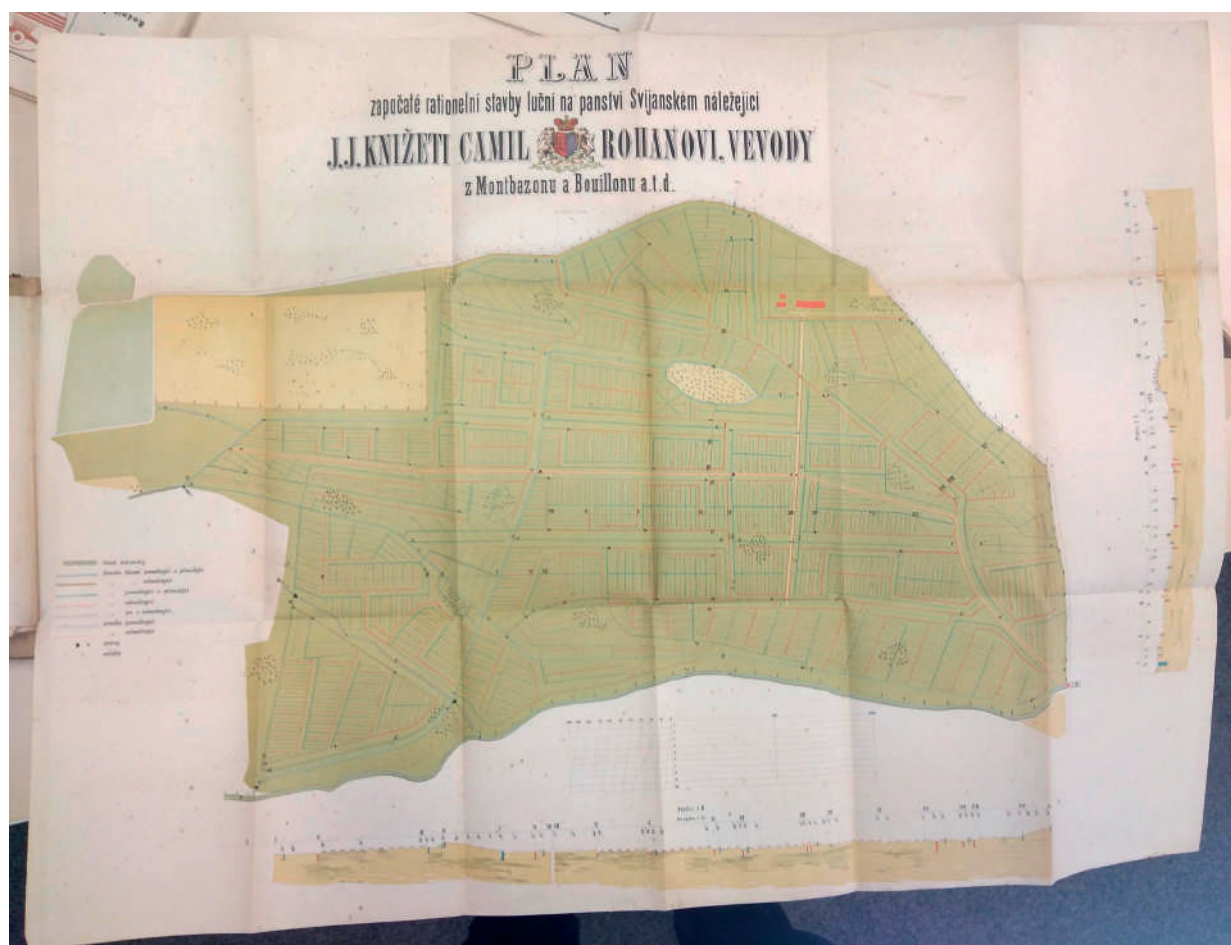
Odvodňování jednotlivých pozemků však bylo mnohem komplikovanější. První pokusy s hlubokým odvodňováním se prováděly částečným pokládáním starých prejzů, jež byly zakryty hatěmi z chvojí. Využívaly se přitom i vlastní vyrobené trubky o malém průměru. Bylo to však velmi nákladné a na velkých plochách špatně proveditelné.

Skutečnou revoluci v meliorování přineslo až drenážování pomocí vypálených hliněných trubek (Kalný 2001: 131). První trubková drenáž z ručně dělaných trubek

z pálené hlíny se začala od roku 1810 (jiné zdroje hovoří o roce 1808) používat v Anglii. Větší využití umožnila až strojová výroba keramických trubek prováděná tzv. drenážními lisami, se kterou se začalo v Anglii v roce 1843. Jednalo se o významný technologický i ekonomický krok kupředu. Do širšího povědomí se tento vynález dostal na světové výstavě v Londýně roku 1851. O několik let později se drenážní lisy začaly používat v Belgii, USA, Německu a v dalších zemích.

Počátky moderních meliorací v českých zemích

V českých zemích se moderně pojaté a cíleně prováděné meliorace začaly provádět od 40. let 19. století, po roce 1850 se ve větší či menší míře budovaly na většině

Mapa meliorací prováděných Františkem Václavíkem na rohanském panství Svijany, otištěná ve Václavíkova spisu z roku 1869

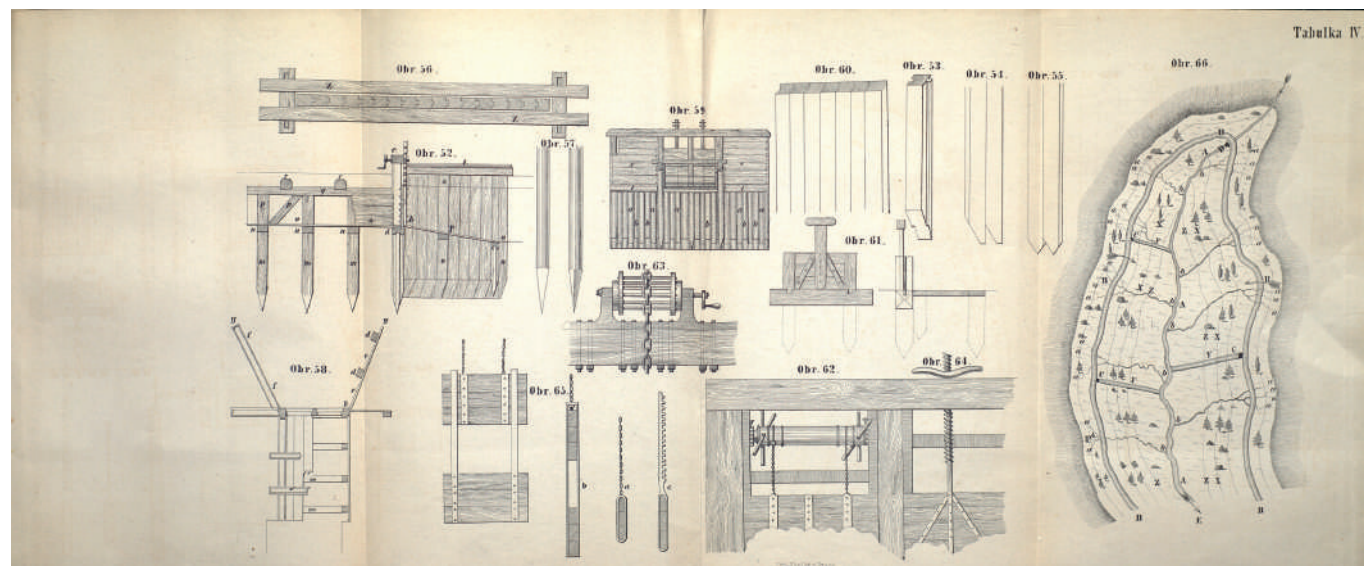
velkostatků, na Moravě např. na Židlochovicku. První odborníci přicházeli většinou z Německa, nejvíce z okolí Hannoveru, říkalo se jim proto Hannoveráci. Většinou to byli samoukové, kteří se nechávali zaměstnat na velkých hospodářstvích a panstvích, kde prováděli odvodňovací a zavodňovací práce (Lom 1958: 27–28; Hájek 1991–1992: 101).

Z té doby, konkrétně z roku 1847, máme doložené i první „domácí“ pokusy odvodňovat půdu trubkovou drenáží. V jižních Čechách, konkrétně na třeboňském panství, byl průkopníkem trubkové drenáže kníže Jan Adolf II. ze Schwarzenbergu (1799–1888), v západních Čechách hrabě Erwin Nostic. Úspěšnější byl nakonec Schwarzenberg, který na svých rozlehlých dominiích v Čechách a v Rakousku propagoval a zaváděl nové hospodářské metody a opatření v lesnictví, rybníkářství, zemědělství i v průmyslu. Zajímal se i o vytváření tehdy módních krajinných kompozic zaváděných podle anglického vzoru a obklopoval se předními hospodářskými odborníky své doby. Byl předsedou pražské c. k. Vlastenecké hospodářské společnosti pro Čechy a zároveň i prezidentem vídeňské Hospodářské společnosti (Volf 1967: 160). Podobně angažovaní byli i jeho spolupracovníci, kteří se na pokusech s drenážními trubkami podíleli. Byli to především Jan Spiess, Emanuel Hanuss a Jan Bártl. Na knížecím

panství byl v roce 1850 postaven první lisovací stroj na výrobu drenážních trubek v Rakouské monarchii, sestavený a patentovaný schwarzenberským technikem a konstruktérem Janem Spiessem. První pokusy s odvodňováním hliněnými trubkami měly kladné výsledky. Dne 19. 11. 1851 podal vrchní hospodářský správce třeboňského velkostatku Emanuel Hanuss Vlastenecko-hospodářské společnosti v Čechách podrobnou zprávu o provedených pokusech a pokroku v drenážování (Kalný 2001: 132).

S trubkovou drenáží se kníže seznámil při svých cestách do Anglie, která byla v 19. století jednou z průmyslově a zemědělsky nejvyspělejších zemí světa. Jeho pokusům se zavádění drenáží byla ve své době věnována velká pozornost a staly se vzorem pro celou habsburskou monarchii. V roce 1855 bylo v odborném tisku konstatováno, že keramické trubky lze považovat za spolehlivý a užitečný prostředek k odvodňování, a doporučovalo se jejich využití v praxi, stejně jako tomu bylo v Belgii a v Anglii (Lom 1958: 27; Vašků 2011: 443).

Uznávaným odborníkem, nadšeným propagátorem a organizátorem melioračních prací byl Ing. František Václavík (1836–1873). Talentovaný chlapec vystudoval s podporou knížete Rohana a odbornou praxi získal u ředitelství velkostatku v Častolovicích. Založil vlastní projekční a meliorační firmu a v roce 1864 převzal od

Dobové ilustrace různých melioračních opatření a zařízení. Publikováno jako příloha Slavíkova spisu z roku 1969

jednoho z „Hannoveranů“ meliorační práce na panství knížete Rohana ve Svijanech, v roce 1866 pak na panstvích hruboskalském a doksanském. Zasadil se o zřízení zemědělské školy a založení meliorační banky.³ Stal se také autorem prvních česky psaných odborných spisů o této problematice (Václavík 1869).

K dalším průkopníkům moderních meliorací patřil významný český národohospodář, vynálezce zemědělských strojů, průkopník a propagátor nových zemědělsko-hospodářských metod a autor řady odborných prací František Horský z Horskýfeldu, který více než třicet pět let strávil ve službách výše zmiňovaného knížete Jana Adolfa II. ze Schwarzenbergu. Působil na Lounsku a Slánsku, dlouhá léta byl inspektorem schwarzenberského jihočeského panství a v letech 1850–1857 vykonával funkci ředitele zemědělské školy v Rabíně. Po

odchodu do penze si roku 1862 pořídil zanedbané panství v Kolíně nad Labem a udělal z něho vzorové hospodářství. Experimentoval s umělými hnojivými, zakládal ovocné školky, prosazoval výsadbu ovocných stromů podél cest a zavádění nových plodin, navrhoval nové zemědělské nářadí a propagoval střídavé hospodaření a meliorace (Reich 1937; Láznička 2011).

Mezi významnými propagátory meliorací v zemědělství patřil rodák z východočeského Hlinska, spisovatel, národopisec, národohospodář a mladočeský politik Karel Adámek (1840–1918). Rozsah Adámkových odborných zájmů byl mimořádně široký. Vedle toho, že byl aktivním politikem, dlouholetým poslancem Českého zemského sněmu a Říšské rady i členem zemského výboru, se zabýval i o dějiny 17. a 18. století, národopis ad. Zabýval se i praktickými otázkami zemědělské výroby, ekonomikou, školstvím a průmyslem. Věnoval se mj. významu meliorací pro chov dobytka (Adámek 1893) a je autorem publikace *Uhry a Rakousko*, v níž se zabývá i melioracemi v tehdejších Uhrách (Adámek 1901).

Meliorace jako věc státního zájmu. Administrativní a technické zajištění melioračních prací

Zlom v organizování a provádění meliorací přišel v 80. letech 19. století. Důvodem bylo zabránit konkurenci ze zemí, které měly příznivější podmínky pro zemědělskou výrobu a lacinější pracovní sílu. Cílená meliorační opatření měla vést ke zlepšení půdního fondu a k výraznému a očekávanému zvýšení konkurenceschopnosti českého zemědělství. Nová opatření vyžadovala komplexní přístup a nutnost organizace i spolupráce soukromých vlastníků a korporací se státní a zemskou správou a samosprávami. Jako milník svého druhu lze označit vydání *Pamětního spisu ku slavnému zemskému sněmu království českého* (Trojan 1880). Jeho autor ing. Boleslav Trojan, blízký spolupracovník F. Václavíka, v něm politické zástupce a zainteresovanou veřejnost upozorňoval na výhody a přínos melioračních prací. V roce 1880 bylo na českém zemském sněmu rozhodnuto o ustavení organizace zemědělsko-technické služby, tedy technické kanceláře. Definitivně projednána a schválena však byla až 4. 8. 1883. Na Moravě byla obdobná kancelář ustavena roku 1887.

Technická kancelář Zemědělské rady, jak zněl její oficiální název, začala pracovat v červnu 1884. Byla součástí Ústředního úřadu Zemědělské rady a skládala

se z pěti oddělení (všeobecné, regulačně-meliorační, vodovodní, pedologické, poradní). Začínala se šesti členy, jak se postupem let rozrůstala její agenda, počet zaměstnanců dosáhl 152, z čehož jich 57 mělo vysokoškolské technické vzdělání. „Okružník“ o jejím vzniku, působnosti a úkolech (např. propagace meliorací, dodávání znaleckých posudků a doporučení, organizace vodohospodářských prací, snahy o zvýšení úrodnosti půdy, spolupráce při zakládání vodních družstev, vypracovávání melioračně-regulačních projektů, vedení evidence zemědělsko-lesnických projektů) byl vydán 26. 6. 1884. S prvními měřičskými pracemi se začalo záhy po vzniku kanceláře. Ještě v roce 1884 se kancelář podílela na založení melioračního podniku v Hořicích, v dalším roce na regulaci řeky Mrliny u Nymburka. V místech, kde to vyžadovala nutnost, se časem začaly budovat expozitury (např. Česká Lípa, Nový Bydžov, Pardubice, Duchcov, Teplice-Šanov, České Budějovice, Karlovy Vary, Chlumeck nad Cidlinou, Klatovy, Soběslav). V roce 1923 začalo na Unhošťsku fungovat první rekultivační družstvo a ve stejném roce vznikl první podnik středolabských meliorací u Hradce Králové apod. (Hájek 1991–1992: 102, 103).

Technická kancelář Zemědělské rady působila až do roku 1928, kdy po reorganizaci politické správy ukončila svoji činnost a dosud roztržštěná administrativní vodohospodářská služba byla sloučena pod ministerstvo zemědělství. Aktivitu Technické kanceláře převzalo Technické oddělení ministerstva zemědělství, při kterém byl zřízen tzv. Poradní sbor pro výzkumnictví v oboru zemědělské techniky, do něhož patřila i meliorační činnost. Za protektorátu přešlo řízení melioračních prací na ministerstvo dopravy a později na ministerstvo techniky, kde zůstalo až do roku 1948.⁴

Normy a zákonná opatření

Právním podkladem pro provádění meliorací v českých zemích byl Říšský vodní zákon Rakouska-Uherska z roku 1869 a v podrobnostech pak český a moravský zemský vodní zákon, oba z roku 1870, které obsahovaly pasáže směřující k ochraně před záplavami a týkaly se i odvodňovacích opatření. Oba zemské zákony byly převzaty i po roce 1918. Na základě vládního nařízení ze 7. 8. 1942 č. 305/1942 Sb. byly moravský a slezský zákon zrušeny a český vodní zákon z 28. 8. 1870, č. 71 čes. z. z. (českého zemského zákona) rozšířil svoji

platnost pro celé území tehdejšího protektorátu, tedy i na jeho moravskou a slezskou část.⁵ Zákon v této podobě platil až do roku 1955. Další sada zákonů, jež se přímo týkaly této problematiky, byla schválena v letech 1883–1884. Šlo především o zákon č. 83 z 23. 5. 1883 o zachování přehledu o pozemkové dani, zákon č. 92 ze 7. 6. 1883 o scelování hospodářských pozemků, č. 94 o ze 7. 6. 1883, zákon o dělení společných pozemků a o upravení společných uživacích a správních práv. Další meliorační zákony byly přijaty v letech 1909, 1919 a 1925.

Zásadními zákony pro provádění melioračních opatření byly zákon č. 116 z 30. 6. 1886 o zemědělských stavbách, který umožňoval melioračním a regulačním podnikům žádat o státní a zemskou podporu prostřednictvím tzv. melioračního fondu, a zákon č. 117 ze stejného dne o opatřeních k neškodnému svádění horských vod. Na základě zákona č. 116 vznikl Meliorační fond, do něhož bylo z říšské státní kasy uvolněno půl milionu zlatých a jenž sloužil k financování boje proti záplavám a ke zlepšování úrodnosti pozemků. Meliorační fond byl z veřejných prostředků významně podporován i za první republiky, kdy jej stát ročně dotoval 30 miliony korun. Kromě toho československý stát tehdy přispíval zemědělcům i na menší meliorace, vodovodní podniky a další zemědělsko-technické práce (Československá vlastivěda 1930: 236; Fídlér 1975; Hájek 1991–1992: 107).

Meliorace od 80. let 19. století do konce druhé světové války

Zájem o provádění meliorací rostl. Jejich zavádění bylo u velké části rolníků hodnoceno jako pokrok, i když se vedle nadšenců a propagátorů již v této době objevovali i jejich odpůrci. Do konce 19. století se meliorovalo většinou na velkostatkách, od přelomu století měli o meliorace zájem i vlastníci menších pozemků. Ti se za tímto účelem slučovali ve vodních družstvech, jejichž zakládání bylo umožněno výše uvedeným vodními zákony. Rozvoj melioračních opatření začal v prvních letech 20. století, kdy rychle za sebou začala vznikat řada menších i větších vodohospodářských organizací (Středočeský komitét, orlický komitét v Žamberku, komitety berounský, jizerský, vltavský, metujský, hornolabský, cidlinský, Pootavský svaz ve Strakoncích, vodohospodářský svaz v Pardubicích, Hradci Králové, Táboře, Lounech, vodohospodářská jednota v Nymburce, Labský meliorační spolek v Praze a mnoho dalších). Některé

z nich zanikly v době první světové války. V okresech vznikaly meliorační jednoty a na některých místech byly zakládány okresní komise pro vodní úpravy (Lom 1958: 28; Hájek 1991–1992: 107).

Důležitou roli sehrál meliorační svaz, ve kterém se měli sdružit všichni zájemci o vodohospodářské práce, primárně tedy právě vodní družstva, obce, okresy, podnikatelé, majitelé půdy ad. Meliorační svaz měl chránit jejich zájmy a zajišťovat pro ně podporu u úřadů, samospráv apod. Meliorační svaz pro království české byl založen 17. 5. 1906, o několik let později vznikl v Brně meliorační svaz pro Moravu. Svůj vlastní meliorační svaz, *Deutsche Meliorationsverband für Böhmen*, měli i čeští Němci. Po vzniku Československé republiky vznikly meliorační svazy na Slovensku a na Podkarpatské Rusi a vodohospodářský svaz v Opavě. Meliorační svazy byly soustředěny ve výkonných výborech, vedle nichž existovalo ještě Ústředí melioračních svazů v ČSR. Do aktivit melioračních svazů zasáhla světová krize v letech 1929–1933 a druhá světová válka. V roce 1946 se změnila stanovy a jméno na Zemský vodohospodářský svaz zrušený v roce 1952 (Hájek 1991–1992: 106–107).

Od roku 1840 do konce roku 1956 bylo na území tehdejšího Československa vybudováno cca 809 000 ha odvodňovacích zařízení. Jen za léta 1919–1927 byly provedeny úpravy vodních toků o délce 831 km. Největší rozvoj se uvádí v letech 1929–1931, kdy vodní družstva za finančního přispění státu provedla 30–39 000 meliorací ročně. Vodní družstva do roku 1939 celkem zmeliorevala 290 430 ha, od roku 1939 do 1945 18 800 ha. Poté čísla klesala. Za války aktivity ustaly, po válce v letech 1946–1955 proběhlo ročně jen 3 535 ha meliorací.⁶

Meliorační práce a opatření v prvních letech komunistického režimu

Komunisté od počátku usilovali o sjednocení agendy vodohospodářských úprav a centralizaci celého systému. V letech 1948–1953 byl vypracován *Státní vodohospodářský plán*. Podle něho se mělo odvodnit, včetně úprav a rekonstrukcí starších staveb, kolem 730 000 ha mokřin, upravit vodní toky o délce asi 10 000 km a v rybnících a přehradách zadržet 2,36 miliardy m³ vody pro závlahy. V roce 1953 se začalo pracovat na *Plánu zvelebení zemědělského, lesního a vodního hospodářství*, který byl dokončen a schválen v roce 1961. Oficiálním úkolem bylo zvelebení zemědělství a hospodárné

využívání vodních zdrojů a ozdravení přírody a krajiny (Jůva 1968).

Pokračující kolektivizace a deklarovaná „*nutnost uspořádat nově poměry na půdě a zajistit po této stránce zdárný rozvoj JZD a socialistického hospodaření*“⁷ vedla československou vládu 16. 9. 1952 k rozhodnutí vytvořit úřad, který by plnění melioračních prací centrálně zajišťoval. Dosud byla tato agenda roztržena. Zabývalo se jí více organizací a vládních institucí (ministerstvo stavebního průmyslu, zeměměřičské družstvo Geoplán, Komunotechna, n. p. Stavoprojekt a 430 pracovníků zemědělských referátů KNV, kteří byli k dispozici ministerstvu zemědělství). Systém fakticky nefungoval, celkem se podařilo splnit pouze 22% stanovených úkolů z 5976 plánovaných a zadaných hospodářsko-technických úprav pozemků, které byly prováděny nesystematicky a nejednotně. Okresní zemědělské referáty neměly službu pro hospodářsko-technické pozemkové úpravy ani nevedly evidenci zemědělské půdy, což byl – jak stálo ve zprávě – úkol, kterému „*je v SSSR přikládán mimořádný význam*“.⁸

V roce 1955 se tento stav pokusily vyřešit zákonem č. 11 O vodním hospodářství, kterým byla zrušena vodní družstva a veškeré vodní hospodářství včetně správy meliorací bylo odtrženo od zemědělské výroby a centralizováno v roce 1953 zřízené Ústřední správě vodního hospodářství a jí podřízených organizací, které převzaly úkol obnovy starých nefunkčních melioračních zařízení. Ministerstvu zemědělství zůstalo pouze plánování.⁹ Tempo melioračních prací se skutečně zvýšilo. Vládním usnesením ze 4. 9. 1957 bylo řízení melioračních prací včetně úprav vodních toků (maximálně do povodí 150 km²) spolu s řízením zemědělské výroby k 1. 1. 1958 soustředěno v ministerstvu zemědělství a lesního a vodního hospodářství. Současně byl vytvořen podnik pro zemědělské a lesotechnické meliorace, podřízený Správě zemědělství a lesního hospodářství rady KNV, který byl v průběhu roku vybavován k rychlejšímu a efektivnějšímu provádění melioračních prací.¹⁰

V letech 1952–1954 byla vytvořena i základní struktura melioračního výzkumu. V roce 1961 byl z dosavadního výzkumného ústavu zemědělských a lesnických meliorací vytvořen výzkumný ústav meliorací, který zahrnoval problematiku všech melioračních opatření, mimo závlahy, jež byly náplní práce Výzkumného ústavu závlahového hospodářství v Bratislavě.¹¹

Meliorace v čase kolektivizace

Podle obecných představ tedy měla „zlatá“ doba melioračních opatření nastat hned po roce 1948. K tomu ale nedošlo. Jedním z rysů vodního hospodářství po roce 1945 až do poloviny 50. let byla preference výstavby velkých vodních děl na úkor menších melioračních prací, u nichž došlo k prudkému poklesu. V letech 1951–1954 bylo do údržby i výstavby melioračních investováno jen velice málo prostředků. Vodohospodářská zařízení ve prospěch zemědělské výroby nebyla budována, a dokonce docházelo kvůli výstavbě velkých vodních zařízení k jejich poškození. Např. při budování velkých vodních děl na středním Labi nebyly provedeny náhradní meliorace, načež došlo ke snížení výnosů z přilehlých pozemků, hlavně z luk. Při výstavbě velkých vodních nádrží se nepřihlíželo k jejich zemědělskému využití. To se ostatně týkalo i vodních nádrží postavených před válkou, které sice byly budovány i z důvodů zemědělských, v praxi tomu tak ale nebylo.

Své sehrála i tvrdá kolektivizace, která rychle začala rozkládat tradiční sociální vazby na českém a moravském venkově, což se projevilo i při údržbě již vybudovaných melioračních zařízení. Vodní družstva, která je prováděla, s nástupem kolektivizace a přijetím zákona o jednotných zemědělských družstvech v roce 1949 přestala fakticky existovat, a tak se o meliorační stavby neměl kdo starat.¹² Rozvrat se ostatně netýkal jen údržby meliorací, v katastrofální situaci se vinou nekvalifikovaného řízení a neefektivního hospodaření ocitlo celé zemědělské družstevnictví. S velkou slávou zakládaná družstva se po několika letech existence začala rozpadat. Na řadě míst tento proces začal již v roce 1951, pokračoval pak zejména v roce 1952. K jeho akceleraci došlo po projevu prezidenta Antonína Zápotockého na Klíčovské přehradě na Kladensku 1. srpna 1953. Novotný se mimořádně kriticky vyjádřil o situaci v zemědělství s dovětkem, že kdo bude chtít, může z JZD odejít i se svým majetkem, a nikdo mu nebude bránit.

V reakci na tento výrok opustilo JZD kolem 100 000 členů a několik set družstev se zcela rozpadlo. Např. v tehdejší českobudějovickém kraji jen za rok 1953 vystoupilo z družstev 950 členů a zcela se rozpadlo 32 JZD. Počet členů JZD v českobudějovickém kraji, který byl k 30. 6. 1953 18 620 osob, během druhé poloviny roku 1953 a v prvních měsících roku následujícího prudce klesal. Dne 30. 6. 1954 bylo členy JZD v kraji celkem

13 110 osob. Souběžně se snižováním členské základny klesala i výměra obdělávané půdy, z 107 166 ha v roce 1953 na 79 596 ha v polovině roku 1954. Potíže se zakládáním JZD a s jejich efektivitou přetrvávaly až do druhé poloviny 50. let a na mnoha místech, zejména v pohraničí, byly řešeny jejich převedením pod Státní statky (Svoboda 2010: 161–162).

Nedostatečná, nebo vůbec žádná údržba starých melioračních zařízení tedy byla jedním z důsledků dosavadní zemědělské politiky. Špatná situace v tomto směru přetrvávala i ve druhé polovině 50. let. Při šetření provedeném v roce 1957 ve čtyřech okresech (nebylo uvedeno, o které okresy se jednalo) a zaměřeném na stav melioračních opatření bylo zjištěno, že vesměs byla v dezolátním stavu. Odpady byly zanesené a ústí drenáží pod vodou. Údržba meliorací byla konstatována jako nedostatečná, a to zejména na vesnicích, kde se skoro vůbec neprováděla pravidelná kontrola jejich stavu. Přímou bylo uvedeno, že soukromě hospodařící rolníci, před nimiž stála perspektiva združstevnění, nejevili o údržbu zájem. Stejný stav byl i v oblasti úprav vodních toků a lesnicko-technických meliorací.¹³ Na 430 000 ha většinou meliorovaných bývalými vodními družstvy však meliorace již kvůli zanedbání údržby nefungovaly, nebo fungovaly jen částečně.¹⁴

Podle představ komunistického vedení však neprobíhala ani výstavba nových melioračních opatření. Vodohospodářské investice v zájmu zemědělské výroby byly prováděny v malém rozsahu a vodohospodářským zařízením v zemědělství nebyla věnována dostatečná péče a pozornost, provádění hospodářsko-technických úprav pozemků je v některých případech dokonce poškozovalo. Dosavadní stav melioračních zařízení byl označen jako tristní, protože zemědělská výroba nerostla, ale spíše se zhoršovala. Mimořádně špatná situace byla především v pohraničí.¹⁵

Na cestě k plošným melioracím

Ve druhé polovině 50. let sílil tlak na další rozšíření půdního fondu a melioracím začal být ze strany státního a stranického vedení přisuzován zásadní význam pro zemědělskou výrobu, rozšiřování a zkvalitňování zemědělské půdy a zvyšování její úrodnosti. Postup a úkoly při výstavbě melioračních opatření schválila komise politbyra ÚV KSČ vedená I. náměstkem předsedy vlády Jaromírem Dolanským.¹⁶ K nutnosti odvádět přebytečnou

vodu z krajiny a provádět meliorace se ve svých projevech vyjadřovali i nejvyšší státní a straníční představitelé země, jako například na XI. sjezdu KSČ (18.–21. 6. 1958) prezident a nově zvolený první tajemník ÚV KSČ Antonín Novotný.¹⁷

Zasedání ÚV KSČ ve dnech 27.–28. 2. 1957 zdůraznilo, že meliorace jsou jednou z nejefektivnějších zemědělských investic, a je proto potřeba jim věnovat více pozornosti a prostředků, než tomu doposud bylo. Na základě stranického usnesení se zemědělská výroba

měla zvednout o 30%, čehož se mělo dosáhnout jednak zvýšením intenzity hospodaření, jednak rozšířením zemědělské půdy. Právě v úpravě vodních poměrů na rozsáhlých plochách, zejména v pohraničí, spatřovala vládnoucí KSČ a jí podřízený státní aparát jednu z cest jak docílit požadovaného zvýšení. Vodohospodářským úpravám proto byla věnována stále větší pozornost. Podle usnesení XI. sjezdu KSČ „meliorace a vodohospodářské úpravy s nutnými technickými, hydromelioračními, biologickými a agrotechnickými zásahy představují jednu ze

Provádění melioračních prací na Jindřichohradecku. 70.–80. léta 20. století. Foto ze sbírek Muzea Jindřichohradecka

základních podmínek zvelebení zemědělské výroby.¹⁸ Byl stanoven výhledový plán na léta 1960–1975, podle něhož mělo dojít k odvodnění na ploše 634 752 ha, měly být provedeny závlahy na ploše 472 700 ha, mělo být narovnáno 4 652 km vodních toků a upraveno 17 220 km břehových porostů.¹⁹

Důležitým krokem na cestě k efektivnějším melioračním opatřením bylo zřizování melioračních družstev JZD, státních a školních statků, které měly budovat, provozovat a udržovat vodohospodářská díla a zařízení.²⁰ Výrazná podpora stranického a státního aparátu vedla k tomu, že meliorace přestávaly být v průběhu 50. let „jen pouhým“ zemědělským a vodohospodářským opatřením a hospodářskou záležitostí, ale postupně se měnily v záležitost politickou a prestižní (Karpíšek 2019: 168).

Závěr

Vývoj moderních meliorací v českých zemích do počátku 90. let 20. století lze chronologicky rozdělit zhruba do tří základních etap. První etapu je možné vymezit koncem první poloviny a přelomem 70. a 80. let 19. století. V počátku tohoto období se v rakouské monarchii včetně českých zemí objevují první pokusy budovat meliorační zařízení nového typu. V následujících letech a desetiletích se moderní meliorace začaly zavádět po celé zemi. Objevují se první česky psané odborné práce upozorňující na jejich význam pro kultivaci půdy a zvyšování a zkvalitňování zemědělské výroby a snahy dát jim zákonný rámec a získat pro jejich budování státní podporu.

Ve 2. etapě, která začala v 80. letech 19. století a skončila po druhé světové válce, se provádění meliorací stalo předmětem státního a obecného zájmu. Meliorace již nebyly jen metodou ke zlepšení půdního hospodaření sloužící k úpravám vodního režimu v krajině, ale etablovaly se i jako samostatný zemědělsko-technický

obor, který se vyučoval na vysokých školách. Meliorační úpravy získávaly především na sklonku existence Rakousko-Uherska a během tzv. první republiky na popularitě a zasahovaly stále větší území, i když léta krize a druhé světové války jejich rozsah poněkud utlumily. Zejména v úrodných a zemědělsky vyspělých oblastech (Polabí, Poohří, Haná) byly již tehdy meliorační zásahy tak rozsáhlé a robustní, že docházelo k výrazným změnám původního rázu krajiny.

Poslední, 3. etapa pokrývá celé období éry komunismu v Československu. Důležité je však v tomto směru přechodové období, kterým se na větším prostoru zabývá i tato studie. Nacházelo se na rozhraní mezi výstavbou a zaváděním meliorací způsobem, jakým se vyvíjel od konce 19. století a který respektoval původní vlastnické vztahy, a obdobím 60. až 80. let, pro něhož byly charakteristické masivní a bezohledné meliorační zásahy, jež poškodily a zcela změnilly původní zemědělskou krajinu. Za jeho počátek můžeme označit rok 1948, konec je pak v samém závěru 50. let. Během této doby došlo na českém a moravském venkově k obrovským a převratným majetkovým a sociálním změnám. Soukromý sektor byl fakticky zlikvidován, zemědělská výroba centralizována a postupně zprůměrněna, venkov byl „stabilizován“. V průběhu páté dekády byla přijata řada zákonů a opatření, které měly v následujících letech a desetiletích umožnit odvodnění co největšího množství neplodných ladem ležících pozemků. Byly vytvořeny instituce, které meliorace organizovaly a prováděly, vláda současně na podporu melioračních prací uvolnila značné finanční prostředky. Poté, co na konci 50. let proběhla třetí vlna kolektivizace, byla politická situace v zemědělství z pohledu KSČ ustálená. Cestě k masivním melioračním zásahům, které měly za úkol několikanásobně zvýšit rozlohu zemědělsky využitelné půdy, již nic nepřekáželo.

POZNÁMKY:

1. Krátký, ale výstižný popis meliorace mokřadu menším rolníkem je uveden v edici vzpomínek Jiřiny Gryczové-Poláčkové. Viz Brandstettrová – Drápala (eds.) 2017: 81–82.
2. Vašků ve svém článku uvádí různé odborné i lidové názvosloví pro tyto stavby (podzemní rýhy, kryté odtoky, podzemní struhy, závěrné svodotoky, hejcuchoy, kluzy, trativody, průlivy, vastržeje, vastrže, stoky, štěky, splavy, štůly, platice, járky, prolivy, lasy, lázy, štůlky, kamence, kamenice ad. (Vašků 2011: 441–442).
3. K životním osudům Františka Václavíka srovnej jeho krátký životopisný medailon ve 26. díle Ottova slovníku naučného.
4. Národní archiv, f. Státní úřad plánovací II. (SÚP), Karton 193, zemědělství, meliorace 1951–1958, nezpracováno, Návrh perspektivního plánu zemědělských a lesnicko-technických meliorací na období 1961–1975. Návrh opatření, s. 1–2. K tomu viz také Fidler 1975.
5. Vládní nařízení č. 305/1942/Sb. ze dne 7. 8. 1942. Dostupné na <https://www.aspi.cz/products/lawText/1/10416/1/2>.

6. Národní archiv, f. Státní úřad plánovací II. (SÚP), Karton 193, zemědělství, meliorace 1951–1958, nezpracováno, Návrh perspektivního plánu zemědělských a lesnicko-technických meliorací na období 1961–1975. Souhrnná zpráva, s. 2. 3; Zpráva o zemědělském vodním hospodářství z hlediska zajišťování zvětšených úkolů zemědělské výroby a rozšíření výměry orné půdy, s. 4–6.
7. Národní archiv, f. Státní úřad plánovací II. (SÚP), Karton 193, zemědělství, meliorace 1951–1958, nezpracováno, s. 1.
8. Tamtéž.
9. Národní archiv, f. Státní úřad plánovací II. (SÚP), Karton 193, zemědělství, meliorace 1951–1958, nezpracováno, Návrh perspektivního plánu zemědělských a lesnicko-technických meliorací na období 1961–1975. Návrh opatření, s. 1–2.
10. Národní archiv, f. Státní úřad plánovací II. (SÚP), Karton 193, zemědělství, meliorace 1951–1958, nezpracováno, Návrh perspektivního plánu zemědělských a lesnicko-technických meliorací na období 1961–1975. Souhrnná zpráva, s. 3–4.
11. Národní archiv, f. Státní úřad plánovací II. (SÚP), Karton 193, zemědělství, meliorace 1951–1958, nezpracováno, Návrh na usnesení vlády na vybudování orgánů pro provádění hospodářsko-technických úprav pozemků při ministerstvu zemědělství. K výzkumu srovnej Fidler 1975.
12. Národní archiv, f. Státní úřad plánovací II. (SÚP), Karton 193, zemědělství, meliorace 1951–1958, nezpracováno, Návrh perspektivního plánu zemědělských a lesnicko-technických meliorací na období 1961–1975. Návrh opatření, s. 1–2.
13. Národní archiv, f. Státní úřad plánovací II. (SÚP), Karton 193, zemědělství, meliorace 1951–1958, nezpracováno, Zpráva o zemědělském vodním hospodářství z hlediska zajišťování zvětšených úkolů zemědělské výroby a rozšíření výměry orné půdy, s. 4–6.
14. Národní archiv, f. Státní úřad plánovací II. (SÚP), Karton 193, zemědělství, meliorace 1951–1958, nezpracováno, Návrh perspektivního plánu zemědělských a lesnicko-technických meliorací na období 1961–1975. Souhrnná zpráva, s. 2–3.
15. Národní archiv, f. Státní úřad plánovací II. (SÚP), Karton 193, zemědělství, meliorace 1951–1958, nezpracováno, Plán vodohospodářských a melioračních úprav v zemědělství v 5LP. Předmluva k plánu
16. Národní archiv, f. Státní úřad plánovací II. (SÚP), Karton 193, zemědělství, meliorace 1951–1958, nezpracováno, Zpráva o zemědělském vodním hospodářství z hlediska zajišťování zvětšených úkolů zemědělské výroby a rozšíření výměry orné půdy, s. 1–2.
17. Národní archiv, Archiv ÚV KSČ, f. 01, Zasedání ÚV KSČ 1945–1962, sv. 62–63.
18. Národní archiv, f. Státní úřad plánovací II. (SÚP), Karton 193, zemědělství, meliorace 1951–1958, nezpracováno, Důvodová zpráva k návrhu zásad pro zřizování melioračních družstev k provádění investiční výstavby, provozu a udržování vodohospodářských děl a zařízení.
19. Tamtéž.
20. Národní archiv, f. Státní úřad plánovací II. (SÚP), Karton 193, zemědělství, meliorace 1951–1958, nezpracováno, Podklad pro schůzi kolegia, Návrh zásad pro zřizování melioračních družstev, k provádění investiční výstavby, provozu a udržování vodohospodářských děl a zařízení; Návrh usnesení Politického byra ÚV KSČ.

PRAMENY:

Národní Archiv Praha, f. Státní úřad plánovací (SÚP), Karton 193, zemědělství, meliorace 1951–1958.

Národní archiv, Archiv ÚV KSČ, f. 01, Zasedání ÚV KSČ 1945–1962.

LITERATURA:

- Adámek, Karel 1893. *Meliorování a chov dobytka*. Chrudim: VI. nákl.
- Adámek, Karel 1901. *Uhry a Rakousko. Národohospodářské a statistické rozhledy*. Brno: tiskem Ant. Kindla.
- Beranová, Magdalena – Kubačák, Antonín 2010. *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě*. Praha: Libri.
- Blažek, Petr – Kubálek, Michal (eds.) 2008. *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a středoevropské souvislosti*. Praha: Dokořán.
- Brandstettróvá, Marie – Drápala, Daniel (eds.) 2017. *Jiskřičky naděje. Vzpomínky Jiřiny Gryczové-Koláčkové*. Rožnov pod Radhoštěm: Valašský muzejní a národopisný spolek v Rožnově, Valašské muzeum v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm.
- Březina, Vladimír – Pernes, Jiří (eds.) 2009. *Závěrečná fáze kolektivizace zemědělství v Československu 1957–1960*. Brno: Stilus.
- Československá vlastivěda. 1930. Díl VI. Práce. Praha: Sfinx, Bohumil Janda
- Fidler, Jiří 1975. *Meliorace*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Fučík, Petr – Kulhavý, Zbyněk – Tlapáková, Lenka 2011. *Pracovní postupy eliminace negativních funkcí odvodňovacích zařízení v krajině*. Praha: Výzkumný ústav meliorací a ochrany půd. Dostupné

- z: <[https://www.mzp.cz/C1257458002F0DC7/cz/priode_blizka_opatreni/\\$FILE/OOV-metodicka_prirucka-20121101.pdf](https://www.mzp.cz/C1257458002F0DC7/cz/priode_blizka_opatreni/$FILE/OOV-metodicka_prirucka-20121101.pdf)>.
- Hájek, Antonín 1991–1992. Vývoj meliorací zemědělské půdy. *Vědecké práce Národního zemědělského muzea* 29: 99–113.
- Hájek, Pavel 2008. *Jde pevně kupředu naše zem. Krajina českých zemí v období socialismu 1948–1989*. Praha: Nakladatelství Malá Skála.
- Horský, František 1870. *Velkostatek Kolín a jeho důmyslné a vzorné zařízení*. Praha: Matice rolnická.
- Horský, František 1872. *Souhrn a průkaz nejúčinnějších praktických poučných prostředků v pro hospodářské ústavy a malostatkáře za účelem výnosného vedení hospodářství / [s oslovením hospodářův, obsahujícím nejnovější, zvlášť pro ně důležité zkušenosti Frant. rytíře Horského z Horskýfeldu]*. Praha: F. Horský, rytíř z Horskýfeldu.
- Jůva, Karel 1968. *Dějiny meliorací*. Praha: ES VŠZ.
- Jech, Karel 2008. *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy*. Praha: Vyšehrad.
- Kalný, Adolf 2001. Priorita třeboňského velkostatku v drenážování. In: *Archivum Trebonense. Sborník odborných prací z pramenů jeho-*

- českých archivů. Třeboň: Státní oblastní archiv v Třeboni. 131–133. Dostupné z: <<https://digi.ceskearchivy.cz/1443/68>>.
- Karpíšek, Jaromír 2019. *Proměny krajiny českých zemí ve druhé polovině 20. století z hlediska významných dějinných procesů (odsun, kolektivizace a jejich odraz na modelových územích)*. Disertační práce. Hradec Králové: Univerzita Hradec Králové. Filozofická fakulta.
- Kvítek, Tomáš – Gergel, Jiří – Ondr, Pavel – Zámešková, Karolína 2006. *Zemědělské meliorace*. České Budějovice: Jihočeská univerzita, Zemědělská fakulta.
- Láznička, Jan 2011. František Horský – zemědělský vynálezce a organizátor. In: *Osobnosti v zemědělství*. Praha: Národní zemědělské muzeum. 7–25.
- Lom, František 1958. Z vývoje vodních meliorací v Čechách. (Na základě výpovědí starých pamětníků z r. 1932 a studia v archívech Třeboni, Krumlově, Děčíně). *Český lid* 45 (1): 26–28.
- Němec, Antonín 1888. Význam odvodňování a zavodňování půdy pro hospodářství a hlavní zásady této meliorace. In: Lambl, Jan Baptista – Tomeš Jan (eds.). *Rukověť zemědělství. Soubor vědomostí ze všech oborů hospodářství*. Praha: Nakladatel A. Reinwart. 34–40.
- Nožička, Josef 1957. *Přehled vývoje našich lesů*. Praha: Státní zemědělské nakladatelství.
- Ráček, Antonín – Štěr, Antonín 1977. *Meliorace*. Praha: Státní zemědělské nakladatelství.
- Reich, Edvard 1937. František Horský. In: Michálek, M[ojic] a kol. *Zemědělství buditelé. Sběrka životopisů mužů o zemědělství zasloužilých*. Praha: Československá Akademie zemědělská. 55–82.
- Rokoský, Jaroslav – Svoboda, Libor (eds.) 2013. *Kolektivizace v Československu*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů.
- Sanetrník, Jan – Filip, Jiří 1991. *Meliorace*. Brno: Vysoká škola zemědělská v Brně.
- Svoboda, Libor 2010. Perzekuce vesnického obyvatelstva v procesu kolektivizace na Jindřichohradecku. In: Blažek, Petr – Jech, Karel – Kubálek, M. a kol. *Akce „K“. Vyhánění sedláků a jejich rodin z usedlostí v padesátých letech. Studie, seznamy a dokumenty*. Praha: Pulchra, Česká zemědělská univerzita v Praze. 151–210.
- Šebek, František a kol. 1990. *Dějiny Pardubic*. Pardubice: Městský národní výbor Pardubice.
- Trojan, Boleslav 1880. *Pamětní spis k slavnému sněmu království Českého o naléhavé potřebě důkladné změny zákona o vodním právu s opatřením vodní správy a zemědělské techniky*. Praha: VI. nákl.
- Urban, Jiří 2016. *Kolektivizace venkova v horním Polabí. Od fenoménu k aktérům a jejich motivacím*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů – Karolinum.
- Václavík, František 1869. *Meliorace, čili zlepšení pozemků pro umělé povodňování a opatrování luk, rolí a lesů s poukázáním na dřívější dosud v zemi kapitály, na důležitost lesů, nutnost brzké opravy zákona vodního, na drenažování vlhkých pozemků a na kanalizování Čech*. Praha: VI. nákl.
- Vášků, Zdeněk 1990. Kulturní ekologické inženýrství. *Vesmír* 69 (7): 377–385.
- Vášků, Zdeněk 2011. Zlo zvané meliorace. *Vesmír* 90 (7–8): 440–444. Dostupné z: <<https://vesmir.cz/cz/casopis/archiv-casopisu/2011/cislo-7/zlo-zvane-meliorace.html>>.
- Volf, Miloslav 1967. *Významní členové a spolupracovníci Vlastencko-hospodářské společnosti v království Českém. (K 200. jubileu založení VHS)*. Praha: Ústav vědeckotechnických informací.

Summary

Reclamation in the Czech Lands from the Mid-19th Century to the End of the 1950s

Between 1948 and 1989, large-scale drainage and improvement works were carried out every year in the former Czechoslovakia, which ultimately completely changed the face of the Czech Lands' landscape. Streams, rivulets, baulks, field shrubs, dirt roads, "useless" meadows and pastures, small ponds, wetlands and swamps disappeared. In its first part, the study focusses on a brief description of the development and characteristics of land reclamation in the Czech territory from the 19th century to 1948. In its second part, it pays attention to a quite short but – from the point of view of the development of land reclamation works in the former Czechoslovakia – a very important period from 1948 to the end of the 1950s. During this time the Czech countryside experienced enormous and revolutionary property and social changes as a result of totalitarian communist policies. The private sector was, with few exceptions, liquidated, agricultural production was controlled, centralized and gradually industrialised. The way was opened for massive amelioration interventions, which became one of the symbols of the Communist regime's rule over the Czech and Moravian countryside, was open.

Key words: Landscape intervention; land reclamation; water management; rural collectivization; communist Czechoslovakia

ALEJE A AKTÉRSKÁ REFLEXE JEJICH VÝZNAMŮ (NA PŘÍKLADU SOUTĚŽ ALEJ ROKU)

Klára Ondřigová (Ústav evropské etnologie, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity)

Aleje, které česká legislativa definuje jako dvou či víceřadé stromořadí¹ podél pozemních komunikací,² jsou ustáleným prvkem české krajiny již od 17. století. Už při vzniku alejí se kumulovaly jejich vícero funkce – od ryze praktických, sloužících příslušníkům všech společenských vrstev, až po architektonicko-estetické, které byly vlastní elitám. Aleje přirozeně členily krajinu, oddělovaly v ní od sebe jednotlivé pozemkové vlastní-

ky, ukazovaly cestu a směr, zpevňovaly okraje vozovky a hráze rybníků, chránily člověka na cestách před povětrnostními podmínkami, sloužily jako zdroj dřeva, proutí, krmiva a v případě ovocných alejí navíc poskytovaly své plody (Veličková – Velička: 2013).

V současnosti již víme, že aleje plní také další funkce, ekologické a přírodní. Nejenže produkují kyslík, ale do okolní krajiny kladně zasahují i jinými způsoby.

Obr. 1. Celkový pohled na obec Debrník ze silnice od Nedvědic.
Foto Miroslav a Věra Chalupníčkovi 1940. Etnologický ústav AV ČR, dokumentační sbírka Praha

V souvislosti s rozvojem automobilismu se ukázaly jako účinný prostředek pro pohlcování škodlivin z dopravných prostředků, oxidu uhličitého, omezují hluk a brání tvorbě sněhových jazyků. V krajině jsou také přirozeným větro-lamem, pomáhají regulovat množství vody v půdě, jsou zdrojem potravy pro zvířata a žije v nich řada organismů, pro které mnohdy zastávají migrační funkci podél cest (Moucha 2008: 4).

Aleje mají ale také důležitý kulturní význam. Jsou základním prvkem tradiční kultivované krajiny a celkové krajinné mozaiky. Spoluutvářejí charakter české země, její krajinný ráz³, který je tvořen přírodní, kulturní a historickou charakteristikou určité oblasti či místa⁴ (Kupka 2010: 5). Tak jako měla příroda vliv na utváření života místního společenství a jeho kulturních specifik, do jednotlivých přírodních lokalit se zase prolínala jedinečnost obyvatel, kteří v ní žili. Aleje patří ke specifickým prvkům, prostřednictvím kterých lze danou oblast krajiny identifikovat (Pejchal 2007: 114–122), a v případě České republiky lze mluvit o jejich významném postavení v kulturní krajině i silné tradici, která nadále živě přetrvává.

Tím, že jsou aleje kulturním dílem člověka, který je však tvoří za pomoci přírodních prvků a zasahuje jimi do přírodní struktury, představují zajímavý fenomén hned pro několik vědních oborů. Lze je sledovat a zkoumat z hlediska přírodního, se zaměřením na jejich druhovou skladbu, živé organismy, ekosystémy, anebo z environmentálního pohledu, např. z hlediska jejich ekologických funkcí. Historické a společenské vědní obory se zase zaměřují na vznik a vývoj samotných alejí v krajině, vazbu na cestní stavby, historii jednotlivých stromořadí, aktéry výsadeb, nebo se na aleje dívají třeba z krajinářského hlediska.

Na aleje se vztahuje také legislativní ochrana, kterou na evropské úrovni zastřešuje Evropská úmluva o krajině, směřující k zachování a udržení charakteristických rysů krajiny (Kupka 2010: 6). Český zákon č. 114/1992 Sb., o ochraně přírody a krajiny, přiznává stromořadím významnou hodnotu a podle § 46 tohoto právního předpisu jsou mimořádné stromy, jejich skupiny a stromořadí i zákonně chráněny⁵ (Reš 1998: 3).

Pro zachování alejí v krajině je ale také důležitá osvěta ze strany odborníků – jednotlivců či nestátních a neziskových organizací. Právě tyto iniciativy aktivně podněcují veřejnost k tomu, aby vnímala jako přírodní a kulturní bohatství každé stromořadí či strom v okolí, nejen ty, které jsou jako významné stromy chráněny

zákonem. V současnosti je v České republice řada lokálních sdružení i jednotlivců, kteří se aktivně zasazují o aleje v krajině. Patrný podíl na udržování alejí v české krajině má v současnosti Nadace Partnerství, která podporuje komunity a organizace v České republice prostřednictvím poradenství, odborných služeb a grantů. Ryze specializovanou aktivitu zaměřenou na osvětu týkající se tradičního ovocnářství a výsadbu nových ovocných stromů v české krajině představuje iniciativa „Milion ovocných stromů pro krajinu“⁶, jejíž snahou je do venkovské krajiny navrátit tradiční druhy a odrůdy ovoce. Mezi organizace, které se významně angažují v osvětě a vzdělávání v oblasti stromů a stromořadí, náleží také ekologická nezisková organizace Arnika, která mimo jiné pořádá celorepublikovou anketu Alej roku.

A právě anketa Alej roku je ústředním bodem zájmu tohoto příspěvku, kterého ambicí je na základě analýzy podrobit texty nominací odbornému zhodnocení toho, jaké motivace a argumentace se v nich objevují a co nám říkají jak o samotných nominujících, tak i jejich hodnotách a vnímání alejí. V textech nominací lze vlastně kódovat významy, které mají v současnosti aleje pro jednotlivce v rámci této specifické skupiny.

I když se jedná o subjektivní vyjádření jednotlivců, lze na základě komparace a syntézy tyto typy informací rozdělit do sedmi skupin významů, které mají aleje pro nominující a které jedince motivují konkrétní aleje do ankety přihlašovat. Jednotlivé kategorie významů byly pojmenovány se záměrem co nejvíce vystihnout jejich obsahovou náplň. Každá kategorie významů opět zahrnuje několik typů informací, které se v nominacích často opakují a jsou k nim vypsány příklady. Tyto vybrané nominace jsou v rámci následujícího textu uvedeny také se záměrem zaznamenat je v souhrnné podobě. Informace v tomto příspěvku tedy reflektují konkrétní významy alejí pro určitou část veřejnosti. Příspěvek se tak mimo jiné snaží zodpovědět na otázku, z jakých důvodů jednotlivci aleje do ankety přihlašují.

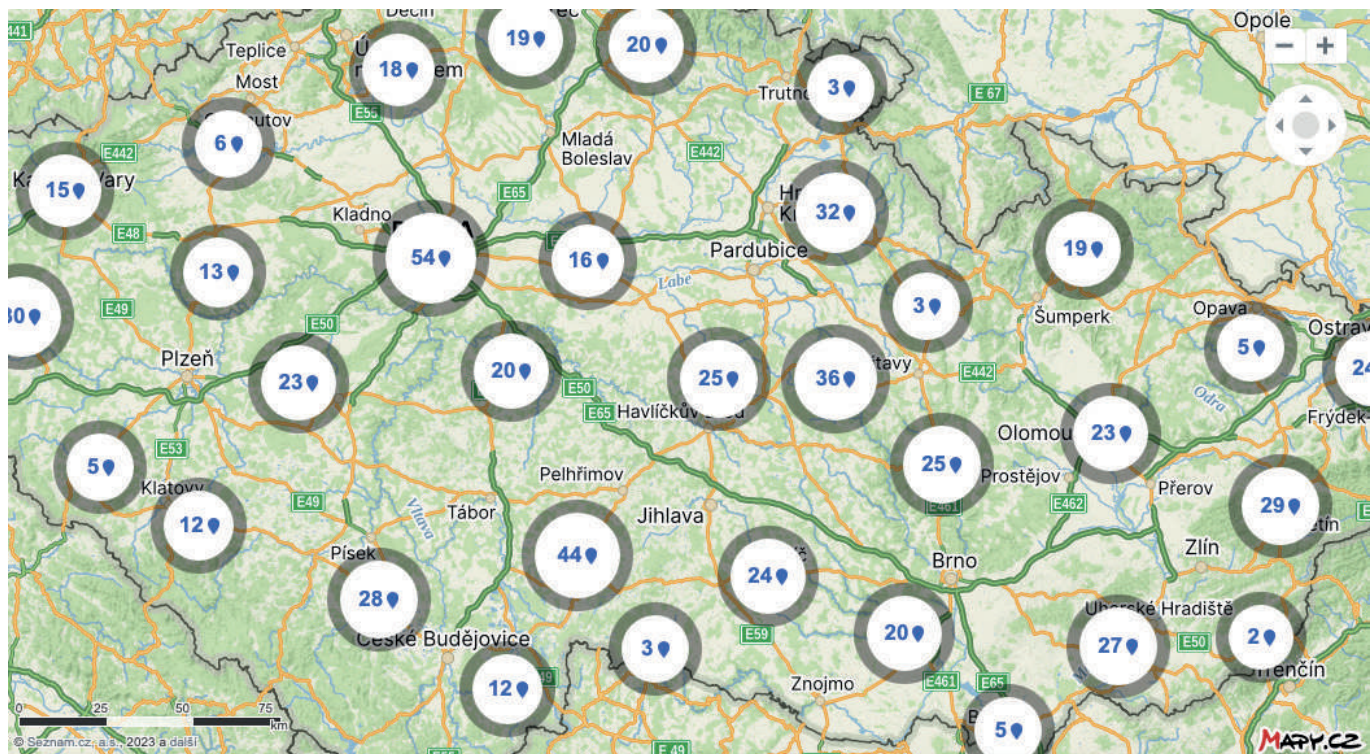
Anketa Alej roku

Cílem ankety Alej roku je zvýšení povědomí o významu alejí a popularizace tohoto přírodního i kulturního prvku mezi širokou veřejností. Sdružení Arnika pořádá anketu Alej roku od roku 2011. Vznikla jako „mladší sestra“ ankety Strom roku, kterou organizuje Nadace Partnerství.

Anketa ALEJ ROKU	
Rok	Počet nominovaných alejí
2011	54
2012	71
2013	61
2014	60
2015	64
2016	53
2017	67
2018	92
2019	96
2020	133
2021	93
2022	93
2023	83
Celkem	
13	1020

Ve vývoji ankety lze za třináct let její existence vysledovat určité proměny. Zatímco v počátcích byl zřejmý její aktivistický duch spojený se snahou poukázat na aleje, kterým hrozilo kácení, v současnosti je patrná rétorika akcentující oddechové aktivity. Jejím cílem je touto formou popularizovat význam alejí v krajině i pro společnost. Anketa tak oslovuje jedince z nejširší veřejnosti a je oblíbeným námětem pro média na celostátní i regionální úrovni.⁷ Zvýšil se i počet nominovaných alejí. Nárůst je vidět od ročníku 2017, což lze vysvětlit propagací ankety na vlastní stránce sociální sítě Facebook⁸. Suverénně nejvyšší počet nominací – 133 – dosáhla anketa v roce 2020, kdy se konal její jubilejní desátý ročník⁹.

Posun je vidět také ve formě a obsahu samotných nominací, které jsou s přibývajícím ročníky stále propracovanější a je kladena zvýšená pozornost na obsahovou stránku nominací, a to zejména na jejich faktickou správnost. Výrazně pozitivní proměnu lze sledovat také v kvalitě fotografií. Z prostorového hlediska je

Obr. 2. Mapa nominovaných alejí z webu Alej roku (<https://alejroku.cz/mapa-aleji>)

nejvíce nominovaných alejí z kraje Vysočina, nejméně z Karlovarského kraje. Celkový přehled nominovaných alejí si lze prohlédnout v mapě na webu *Alej roku*. Z mapy lze vyčíst také počet dosud nominovaných alejí v úrovni od širších územích celků až po jednotlivé lokality České republiky.¹⁰

Anketa má svou nominační fázi, v jejímž průběhu veřejnost stromořadí přihlašuje, a následně fázi hlasovací, ve které veřejnost volí jednu celorepublikovou Alej roku a čtrnáct regionálních vítězných stromořadí.¹¹ Samotní nominující jsou organizátoři vyzváni, aby svým nominovaným alejím získali co nejvíce hlasů; další hlasy jsou zabezpečeny také prostřednictvím mediální kampaně ankety. V rámci ankety probíhá rovněž fotosoutěž, ve které patroni této soutěže (známé osobnosti a odborníci) volí tři fotografie nominovaných alejí, které je nejvíce oslovily z vizuálního hlediska. Všichni vítězové získávají po vyhlášení výsledků hodnotné ceny od sponzorů a partnerů ankety, obdrží také památné diplomy. V celorepublikové Aleji roku je pak instalována pamětní tabule, a to během alejové slavnosti, která se pořádá ve vítězné aleji na konci daného ročníku.¹²

Nominující přihlašují aleje do ankety prostřednictvím online formuláře na webu *Alej roku*. Do přihlášky vloží 1–3 současné fotografie aleje a popíší ji. Uvedou její název,¹³ místo, kde se alej nachází, a také druh stromů. Ve formuláři jsou také vyzváni, aby uvedli, z jakého důvodu toto stromořadí do ankety nominují.

Do ankety přihlašují aleje jednotlivci i skupiny – obce, školy, místní spolky či jiné iniciativy. V nominačním formuláři je nutno uvést autora nominace a v případě, že se liší, i autora fotografií. V případě skupinové nominace je tento fakt uveden ve formuláři jen v některých případech. Lze ho ale zjistit z podrobnějšího popisu nominované aleje, nebo tato skutečnost vyplyne až v průběhu soutěže, např. na sociálních sítích, kde je daná nominace propagována jako skupinová. V anketě samotné tak dominují jako nominující jednotlivci, přičemž převažují ženy. V případě skupinové nominace se jedná zejména o místní spolky, iniciativy a obce.

Podle druhu stromů jsou nejpočetnějším typem přihlášených stromořadí aleje lipové (např. v roce 2021 šlo bezmála o třetinu nominovaných). Početně jsou zastoupeny také aleje smíšené, dále jírovcové, dubové a ovocné (v posledním případě se jedná nejvíce o třešně). Takřka raritou jsou v nominacích aleje jehličnaté.

Z hlediska věku stromů v alejích lze nominovaná stromořadí členit do čtyř kategorií: nově vysazená, mladého věku, středního věku a letitá. Nově vysazené aleje, tedy ty do tří let, jsou kategorií, která je v anketě zastoupena nejmenším počtem nominací. Při porovnání všech ročníků je však patrné, že jejich počet v posledních ročnících ankety stoupl. Tento fakt lze připsat mj. dotační politice,¹⁴ která výsadbu nových alejí finančně podporuje. Anketa se tak stává prostředkem, jak spolky a obce svojí komunitní výsadbu zviditelňují. Další kategorií jsou stromořadí mladého věku, kam lze zařadit aleje staré tři až cca padesát let. Tato skupina představuje nejčastěji stromořadí, která byla vysazena před několika málo lety a nominující oceňují samotnou výsadbu danou komunitou. Kategorie alejí středního věku – od padesáti do sto let – jsou v soutěži nejčetnější. Jedná se o stromy, které již mají velký vzrůst a jsou esteticky vhodné pro focení. Tyto aleje plní hned několik funkcí a v krajině jsou s ohledem na životnost stromů zastoupeny nejvíce. Jejich věk lze mnohdy propojit s významy, které stromořadí pro nominující mají. Letitá stromořadí – aleje staré více než sto let – jsou v anketě také nominovány velmi častě, a to zejména proto, že jsou zajímavé z historického, kulturního i estetického hlediska. Časté je také jejich opakované přihlašování napříč ročníky ankety, ale i v jednotlivých ročnících, neboť mnohdy je stejná alej do soutěže přihlášená hned několika jednotlivci či skupinami, které o sobě navzájem nevědí. Nominována je první v pořadí.

Obr. 3. Slavnost v Klokotské aleji, Alej roku 2021.
Foto Klára Ondřigová

Významy alejí pro nominující

Nominující přihlašují do soutěže známé aleje, vedoucí např. ke kulturním památkám, či stromořadí populární z jiného důvodu, třeba pro svoji krásu či historii. Nominovány jsou ale také zcela neznámé aleje, nacházející se u cest v okolí měst či vesnic. Důvody, proč je daná alej do ankety přihlašována, autor nominace může, ale také nemusí uvést v návrhovém formuláři. Většina nominací však tento průvodní text obsahuje. Lze z nich identifikovat sedm základních okruhů významů, které aleje pro osoby zapojené do soutěže mají:

- historický a kulturní význam – informace o vzniku a historii alejí (návaznost na konkrétní historické události a osobnosti, které jsou s nimi spjaty); důraz je kladen na aleje jako prvek uchovávací a reflektující konkrétní kulturní hodnoty;

- estetický a krajinářský význam – argumentace kladoucí důraz na roli alejí jako estetického prvku krajiny, který spoluutváří její typický ráz;

- přírodní význam – zmiňovány jsou veškeré ekologické a další přírodní funkce stromořadí, prostřednictvím kterých stromořadí kladně ovlivňují okolní krajinu, a jsou tím prospěšné také pro člověka;

- osobní význam – reflektován je především osobní vztah jednotlivců k alejím, tato informace bývá často navázaná na vzpomínky a prožitky vztahující se k místu narození či životu nominujících (svým subjektivním charakterem se tato kategorie odlišuje od předchozích významů);

Obr. 4. Upomínková pohlednice, kterou nechal zhotovit nominující Jasanové aleje u Hlavňovic

- psychologický význam – tato kategorie zahrnuje veškeré typy informací, které jsou spojeny s relaxací a rekreací v alejích, reflektuje pozitivní vliv alejí na duševní a také fyzickou kondici člověka;

- společenský význam – akcentováno je spojení aleje s určitou skupinou a kolektivními aktivitami, např. komunitním sázením stromů, alej jako místo spjaté s lokálními festivally a kulturními událostmi.

- duchovní význam – nominace odkazují na výjimečného ducha alejí, na jejich jedinečnou spirituální atmosféru, genius loci, který v alejích vládne a působí na jednotlivce;

Uvedené kategorie významu alejí jsou v jednotlivých nominacích často propojeny, v textech lze dekodovat různé kombinace jednotlivých aspektů.

1. Historický a kulturní význam

Na základě analýzy nominací jsou aleje nejčastěji oceňovány pro jejich historický a kulturní význam. Pro nominující je v tomto případě důležitá historie těchto stromořadí (nominace jsou mnohdy také doplněny historickými snímky alejí). Příkladem je třeba Alej svobody mezi Hlinskem a Studnicí, která představuje stromořadí vysázené kolem dřívější staré kupecké cesty spojující Čechy a Moravu a vedoucí v minulosti z Hlinska do Studnice, která byla městem Hlinskem obnovena v roce 2018. Jak uvádí nominace, cesta s alejí byla kvůli zemědělskému využití po dlouhou dobu rozorána, přičemž její dřívější existenci připomínal pouze osamělý kříž uprostřed pole.¹⁵

Nominace v této kategorii jsou cenným pramenem informací o lokální historii spjaté s konkrétními alejemi. Hlavní motivací autorů nominací je pak zejména poukázání na konkrétní historické skutečnosti spojené s alejemi. To lze vyčíst i v nominaci Tyršovy aleje v Orlové, která se nachází v historickém jádru tohoto hornického města: „*Po obou stranách ulice dříve byly chodníky a bohatá výstavba vilek a domů s okrasnými zahradami. [...] Lidé tudy chodili do práce, do kostela, na nákupy, na trhy, za zábavou či k lékařům, neboť stará Orlová byla centrem vzdělanosti, kultury i sportu. Bohužel výstavba domů i budova gymnázia vlivem poddolování ze šachet a následnou demolici staveb je již minulostí a život našich předků připomíná již jen nádherná lipová alej.*“¹⁶

Nominující si v těchto případech zjišťují historická fakta a k spolupráci s místními kronikáři, pamětníky či bádáním v pramenech jsou také vyzýváni organizátoři. „*Dne 06. 10. 1897 bylo slavnostně otevřeno vlakové nádraží*

v Krouně, ke kterému vede lipová alej. O této aleji bohužel kroniky nehovoří. Krounské nádraží se ke konci druhé světové války stalo svědkem tragické události. 28. 12. 1944 podnikla spojenecká stíhačka, patřící ke stíhacímu doprovodu svazu bombardérů, zteč na osobní vlak, který právě zastavil na zdejším nádraží. Podle archivních pramenů zde zahynuly čtyři osoby.¹⁷ Pro nominující tak aleje představují jakési mlčící svědky historie.

Aleje jsou v nominacích určitým způsobem spojovány nejen s konkrétními historickými událostmi, ale také s obyčejnými lidskými příběhy: „Každá alej v sobě skrývá nějaký příběh. Ta kaštanová, vedoucí kolem zaniklé středověké vesnice Budkovany, dodnes skrývá tajemství nenaplněné lásky dcery majitele Holštejnského hradu se synem ptáčníka ze zdejšího kraje. A pak taky příběh těch, kteří se snaží zbavit alej klíněnký a zachovat ji tak příštím generacím.“¹⁸

Někteří nominující si uvědomují sílu příběhů a kvůli soutěži na nich své nominace zakládají. Stromořadím přikládají důležitost také z toho důvodu, že jsou mnohdy spojeny s významnými lokálními osobnostmi. Např. v nominaci aleje ve Staré obci v Rybitví se dočteme, že jde o „poslední stromořadí na staré cestě ze zbourané původní obce Rybitví do Rosic nad Labem, vedoucí od rodného domku bratřanců Veverkových k areálu chemičky [...]“¹⁹

Nominující ve svých textech mnohdy propojují fakta se svou fantazií, jako je tomu v případě Lipové aleje na hrázi u rybníka Oborník v Zábřehu na Moravě: „V místech dnešní aleje se po svém návratu z arktických výprav procházel moravský cestovatel Jan Eskymo Welzl a možná si zde při pohledu na vlnky Moravské Sázavy vzpomněl na svá první setkání s polárními medvědy [...]“²⁰

Stromořadí byla a jsou sázena k uctění jak celonárodně důležitých, tak lokálně významných osobností. Např. Královská alej u Poličky byla v roce 1879 vysazena místními školáky u příležitosti 25. výročí sňatku císaře Františka Josefa I. s Alžbětou Bavorskou,²¹ tři sta metrů dlouhá Alej Jože Úprky [sic!] v Uherském Hradišti²² je pak věnována známému slováckému malíři.

Výsadba alejí souvisí také s tzv. místy paměti – na místech významných historických událostí je zvykem stavět památníky, ke kterým lemují cesty právě aleje: „Převážně lipová alej se nachází na západním okraji města Tachova a vede na vrch Vysoká. Na jejím konci najdeme rozhlednu a husitský památník, připomínající bitvu u Tachova roku

1427.“²³ V dalších případech je „památníkem“ samotná alej vysazená jako připomínka místní historie: „Březová alej byla vysazena podél místní komunikace od Pomníku padlých 21 březinských mužů v 1. světové válce. A právě jedenadvacet bříz lemuje cestičku k místnímu hřbitovu jako památka na naše hrdiny.“²⁴

Paměťové hledisko, byť odlišného rázu, lze také identifikovat v nominaci Javorové aleje pod vrchem Bařínka u Velkých Karlovic: „V minulosti zde byla lidská obydlí, jak o tom svědčí nezřetelné základy domů, ale především zbytky sadu ovocných stromů. Není známo, čím se obyvatelé této samoty mohli živit. Zda pastevectvím, pálením dřevěného uhlí, nebo ciharstvím. Ať už byl jejich způsob obživy jakýkoliv, tak v tomto drsném prostředí vysázeli nejen ovocné stromy, ale také přibližně 250 m dlouhou javorovou alej.“²⁵

Kulturní význam alejí se odráží v nominacích, které popisují tato stromořadí jako určité dědictví po předcích, které je třeba uchovat pro další generace. Tento aspekt reflektuje nominace Javorové aleje mezi Smržovku a Novou Vsí nad Nisou: „Naše alej je typickým mementem dnešní doby: Obyčejných pár stromů, na nichž přece nezáleží. Naopak. Právě smržovská alej je symbolem toho, že je smysluplné hájit přírodu proti, často nepochopitelným, záměrům, zachovat ji pro příští pokolení a v neposlední řadě tak uctít odkaz těch, co žili a pracovali v našem městě před námi.“²⁶

Častým obsahem textů nominací je také důraz na aktivní obnovu alejí a sázení nových, určených pro nadcházející generace. Tyto aleje jsou sázeny ve velké míře např. narozeným dětem či u příležitosti významných dějinných událostí. V roce 2018 i v následujících letech se v nominacích např. objevily aleje vysazené u příležitosti stého výročí vzniku Československé republiky. Obec Hlinice v Plzeňském kraji tak vysadila v roce 2018 symbolicky sto nových lip a stromořadí pojmenovala Lipová alej republiky. V této nominaci je zároveň zmíněna ještě jedna zajímavá informace, a to propojení nové aleje s jinými památnými stromy: „U části vysazených lip (cca do 40 %) se jedná o naroubované lípy, kde jsou na lipové podnoži naroubovány rouby několika památných lip z České republiky, čímž vznikla v podstatě ‚genetická banka‘ náhradních stromů těchto památných lip [...]“²⁷ V případě, že je nominovaná alej zařazena do seznamu Památných stromů, nominující na tento fakt v textu přihlašují upozorňují.²⁸

Ke kulturním aspektům spjatým s nominovanými alejemi lze zařadit např. jejich využití coby filmové scenérie. V anketě najdeme hned několik takových stromořadí, např. Lipová alej ke kostelu sv. Jana Křtitele v Radomyšli byla zachycena ve filmové pohádce *Princezna ze mlejna* (1994).²⁹ Kulturní význam lze také přiřadit faktu, že podle aleje byla pojmenovaná konkrétní značka piva: „*Název piva Platan byl poprvé použit v roce 1973 pro 11° světlý ležák z Protivína. Inspirací byla překrásná trojřadá platanová alej, která lemuje příjezdovou komunikaci k pivovaru. Název Platan se natolik vžil, že toto jméno dnes nese celý pivovar a platanový list je jeho znakem.*“³⁰

2. Estetický a krajinářský význam

Jako druhý v pořadí je dle obsahu nominací stromořadím přiřazovaný estetický a krajinářský význam. Je až překvapivé, nakolik je alejím přikládán estetický význam pro krajinu: „*Aleje jsou lidským výtvořem, i když příroda tuto lidskou snahu posvětila malebností a krásou. Je bohatý, kdo je schopen tuto krásu vnímat a přijímat zodpovědnost se o ní starat.*“³¹ Nominující spatřují význam alejí nejen v kráse stromů a estetičnosti těchto stromových linií, ale vnímají stromořadí jako důležitý vizuální krajinářský prvek. V nominaci aleje v obci Jabloňov se např. dočteme: „*Alej je pozoruhodná tím, že je nová – spojující silnice od Jabloňova k Dolním Heřmanicím nebyla nikdy stromy lemovaná. Okolní krajina, kterou dotvářely jen velké lány pole, nikde žádný strom, remízek, byla strašně smutná. Tak jsme se v obci rozhodli krajinu oživit a začínáme sázet aleje.*“³²

Dalším v nominacích zdůrazňovaným aspektem alejí coby významného krajinářského prvku je fakt, že stromořadí dotvářejí typický ráz krajiny. Třeba Kočárová alej u Raspenavy je podle nominujících „*jedna z tzv. kočárových alejí, která je součástí výjimečného fenoménu alejí a stromořadí při cestách ve Frýdlantském výběžku.*“³³ V nominaci je dále uvedeno, že toto stromořadí je kvůli plánovanému rozšíření silnice v ohrožení, protože tuto alej nikdo nezaregistroval mezi významné krajinné prvky. V této spojitosti nelze nezpomenout také alej U Andílka v Kralicích na Hané, kterou podle textu nominace postupně vysazuje Radim Maleček a vrací tak hanácké krajině její někdejší ráz.³⁴ V argumentacích lze sledovat, nakolik silně jsou aleje vnímány jako prvek barokní krajiny. Patrné je to například v nominaci Poutní aleje na Svatém Kopečku v Olomouci, kde se dočteme, že je

to „*historický a krajinářský unikát, ukázka barokní krajinové architektury.*“³⁵

3. Přírodní význam

Důležitým aspektem je pro autory nominací alejí také jejich ekologický a další přírodní význam těchto stromořadí. Nominující zdůrazňují pozitivní vliv alejí nejen ve spojení s lidskými aktivitami, ale také ve spojení se samotnou krajinou a přírodou. Zmiňovány jsou veškeré funkce alejí uvedené již v úvodu tohoto příspěvku. Třeba u Aleje Brzkov nalezneme v textu nominace popis funkce stromů coby větrolamu, vytváření vhodného mikroklimatu pro meze, tvoření přirozených biokoridorů k hnízdění a migraci živočichů i rostlin. Jelikož alej tvoří ovocné stromy, nominující oceňuje také zabezpečení potravy pro hmyz, ptáky i lesní zvěř.³⁶

U silnic jsou nominujícími vyzdvihovány taktéž funkce alejí spojené s negativními dopady automobilové dopravy, jako je tomu v případě Lipového stromořadí v Semicích: „*Obecní úřad i mnozí občané se chovají k aleji více než macešsky, ale vzhledem k obrovské zemědělské a dopravní činnosti v obci má tato alej neochvějně své místo v ochraně ovzduší.*“³⁷

Důležitost výskytu zeleně a její funkce si uvědomují a upozorňují na ně také nominující alejí z měst: „*Kaštanová alej blízko pražské Hanspaulky navazuje na zeleň Přírodního parku Šárka – Lysolaje. Stromy v parku jsou takovými malými zelenými plícemi Prahy 6. Je zde příjemné nejen v parnu letních dní posedět, ale i na chvíli zapomenout na ruch velkoměsta.*“³⁸ Celtisovou alej v Praze zase nominující oceňuje pro poskytování stínu v přírodním tunelu vytvořeném korunami stromů.³⁹

4. Osobní význam

Anketa Alej roku dokládá, že ke konkrétním alejím mají nominující často také čistě osobní vztah. Ve značné míře v textech přihlášek totiž nalezneme osobní informace, které jsou svázány s vlastními prožitky jejich autorů. Třeba nominující Hostavické lipové aleje zmiňuje, že jde o místo, kde s určitostí uspí svou malou dceru: „*Je to od jejího narození naše uspávací alej [...].*“⁴⁰

K alejím mají lidé osobní vztah také proto, že se nacházejí v obcích, kde žijí, jsou součástí jejich životního prostoru i silného osobního pouta k domovu: „*Jsem místní rodačka a k lásce k přírodě a k této aleji jsem byla vedena svými rodiči, učiteli v této obci.*“⁴¹ V nominacím

textu k Javorové aleji mezi Držkovicemi a Vávrovcemi uvedla nominující dokonce báseň o místní aleji:

*„Z nebe padají dešťové slzy
Stěrač je nestihá odhazovat
Cesta do Vávrovic se mi mlží
Zelená barva očí uzdraví
Alej mladých javorů
Zdraví mě každá větev stromu
Vítá mě domů.“⁴²*

Aleje jsou pro jednotlivce také součástí individuální paměti – lidé si s nimi spojují své minulé prožitky, zejména vzpomínky na dětství a mládí. Tento aspekt lze identifikovat např. v nominaci Zámecké aleje v Chocni: *„Staleté lípy provázely nejen mě, ale tisíce dalších po celý můj život. [...] Děti začínají a seniory končí. S touto alejí mě spojují nejkrásnější vzpomínky na mé mládí. A určitě nejen mě.“⁴³* Jiným příkladem je nominace Jírovcové aleje u obce Ivaň: *„Tuto alej si pamatuji jako dítě, kdy mne můj dědeček, myslivec, brával do lesa a ukazoval mi přírodu. Bývala to zdravá, silná alej se spoustou zdravých kaštanů. Nyní chřadne a odchází, proto jsem ji vyfotil, jako vzpomínku na místo, kde si každý, kdo tudy prošel, sebral svůj kaštan. Dnes už není z čeho brát. Stromy mizí.“⁴⁴*

5. Psychologický význam

Jedinci, kteří se do ankety Alej roku zapojují, ve svých nominacích zdůrazňují také psychologický význam alejí – tato stromořadí jsou pro ně místem spatřím s psychickou, ale i fyzickou relaxací: *„Procházka alejí zejména v podvečerních hodinách je velmi uklidňující a povznášející, proto je hojně navštěvována místními obyvateli v průběhu celého roku.“⁴⁵* Nominující Jiráskovy aleje ve Strašnicích uvádí, že *„alej tvořenou prastarými stromy mají celé generace obyvatel Strašnic spojeny s časem dětských her, procházek i chvílemi odpočinku.“⁴⁶* Časté jsou v této spojitosti zmínky o turistických trasách, které alejemi procházejí, protože tato stromořadí jsou spjata s kulturními památkami, památníky, jsou ale také sázena u cyklostezek a turistických stezek ve volné krajině. Žlutá turistická trasa prochází např. Jírovcovou alejí na Kněží hoře u Bílovic nad Svitavou a pro nominující je *„místem klidu, oddechu a čerpání energie pro mnoho lidí z okolí.“⁴⁷*

6. Společenský význam

Nominující připisují alejím také sociální funkce, stromořadí jsou pro ně místa spojená s místními aktivitami.

Jedná se zejména o komunitní sázení alejí nebo o lokální festivity, které se v alejích konají. V obci Rohatec např. vznikla u příležitosti 100. výročí založení republiky alej tvořená stovkou stromů, které společně sadili *„všechny třídy ze školky i školy, každá má svůj, všechny rohatecké spolky [...], dále zde sadili svůj strom krojovaná chasa, stárek a stárka, rodiče dětí, které se v loňském roce narodily, pan kronikář, pan farář, laureát ceny obce, zástupci mikroregionů, kde jsme členem, a v neposlední řadě starostové našich sousedních obcí. [...] Tato alej působí radost a jejím cílem bylo propojit lidi v naší obci od malých po velké a různých zájmových skupin.“⁴⁸*

V Aleji v parku pod Kotnovem v Táboře se každoročně koná s vydáváním knih spojený festival TABOOK,⁴⁹ v Aleji k Iluzivním branám u zámku Valeč multižánrový letní festival Povaleč⁵⁰ a v Březové aleji u Růžového paloučku nedaleko Litomyšle, památného místa česko-bratrské církve, se pravidelně setkávají členové Spolku přátel Růžového paloučku⁵¹.

7. Duchovní význam

Část nominujících ve svých textech zdůrazňuje zvláštní spirituální atmosféru, těžce popsatelný a výjimečný genius loci konkrétních stromořadí. Příkladem je památná Alej legionářů v Běchovicích⁵² nebo Alej u Břevnovského kláštera⁵³. Neopakovatelnou atmosféru, mění se také v závislosti na ročním období, vnímá nominující u Bezvěrovské aleje⁵⁴ i u Hartmanické aleje, která vede symbolicky člověka k hartmanické synagoze a propojuje tak přírodní a duchovní svět⁵⁵. Zvláštní spirituální atmosféru vnímají nominující ve velké míře u alejí, které vedou k chrámům, v alejích podél poutních a křížových cest nebo u stromořadí na hřbitovech.

Specifický duch je v nominacích zdůrazňován také ve spojení s letitými stromy, např. se Selmickou alejí v Kladrubech nad Labem: *„Jakoby si lípy za šelestu větru spolu povídaly. Jejich tiché rozprávění zde jen občas vyruší řehťání starokladrubského koně z pastvin [...] Tato i ostatní aleje v okolí hřebčína v Kladrubech mají neopakovatelné kouzlo.“⁵⁶* Autor nominace Jírovcové aleje podél Ohře v Karlových Varech zase popisuje, že v ní energie tohoto místa *„vzbuzuje hlubokou úctu a lásku k Matce Zemi a všem jejím výtvorům.“⁵⁷*

Při analýze nominací se nabízel také kategorie s názvem praktický význam alejí. Fakt, že tato stromořadí vytvářejí stín, lze ovšem vnímat v rámci kategorie přírodní

význam. V případě ovocných alejí se zase nabízí význam alejí coby zdroje ovoce. Tato funkce dnes ovšem ztratila svůj dřívější potenciál: ovocné aleje mají v současnosti pro jednotlivce spíše estetický a krajinářský význam, coby zdroj potravy pro hmyz a živočichy lze jejich funkci zařadit do kategorie přírodní význam.

Závěrem

Aleje mají na území České republiky dlouhou tradici, která ve společnosti pouze nepřežívá, ale je nadále živá. Důvodem je řada funkcí a významů, které tato stromořadí měla a dodnes mají pro krajinu i společnost. Vše však začíná a končí u jednotlivců. Jedinečný náhled do vztahu lidí k stromořadím nabízí anketa Alej roku, která dokumentuje přírodní i kulturní význam stromořadí tzv. zezdola. Materiál uvedený v tomto článku představuje sondu do subjektivního vztahu lidí k alejím a do významů, které veřejnost těmto stromořadím přikládá. Texty nominací přirozeně zrcadlí také samotnou osobnost nominujícího, jeho temperament, kulturní a historický rozhled, jsou mj. prostorem pro jejich sebezpůsobení a sebevyjádření (např. verše opěvující konkrétní aleje), zároveň ale umožňují určit funkce, které aleje v současnosti plní vzhledem k jednotlivcům, lokálním společenstvím i vzhledem ke krajině a přírodě. Hlavní motivací k přihlášení stromořadí do ankety není výhra hmotných cen, ale zejména osobní

potřeba nominujícího zviditelnit danou alej.⁵⁷ Na základě analýzy lze v nominacích ankety kódovat sedm základních kategorií významů, které lidé alejím přikládají: historický a kulturní význam, estetický a krajinářský význam, přírodní význam, osobní význam, psychologický význam, společenský význam a duchovní význam. Všechny kategorie nelze identifikovat v žádné nominaci, v konkrétních textech vždy dominují jen některé a je jim věnována speciální pozornost. Významy kódované v textech tak vypovídají do značné míry rovněž o hodnotách nominujících osob, o oblasti jejich zájmu, či dokonce o jejich světovém zoru. Někteří soutěžící se zaměřují na obsah nominace, jiní zase na fotografie alejí. Pro některé je pozoruhodná historie alejí, pro další jejich funkce v krajině, pro jiné jsou výrazným estetickým prvkem.

Nejčastěji je v nominacích v anketě Alej roku uváděn historický a kulturní význam stromořadí. Je skutečně pozoruhodné, v jak velké míře veřejnost přisuzuje alejím kulturní význam a jak zajímavá je pro místní historie spojená s alejemi. Druhým nejčastějším důvodem k nominacím stromořadí je jejich estetický a krajinářský význam. Aleje jsou podle autorů nominací oku lahodícím prvkem v krajině, jsou vnímány jako tvůrčí krajinu a součást její typické podoby. Zajímavé jsou i nominace, které upozorňují na určitá specifika alejí v konkrétních oblastech české krajiny. Ve velké míře je alejím přisuzován také přírodní význam. V menší míře je v nominacích reflektován osobní význam alejí pro jednotlivce. Lidé si stromořadí spojují s domovem či příjemnými chvílemi v životě. V nezanedbatelném počtu oceňují také relaxační a rekreační funkci alejí, tedy jejich psychologický význam. V desítkách nominací se objevuje i společenská funkce alejí – v nominacích je alej popisována jako stmelující prvek v rámci lokálního společenství či jako místo konání různých společenských akcí. Nejméně početné jsou odkazy na duchovní význam stromořadí, na jejich zvláštní atmosféru a specifický *genius loci*, který je vázán především na letitá stromořadí.

V průběhu všech ročníků ankety Alej roku se v textech nominací objevoval ještě jeden významný důvod nominování konkrétních stromořadí, a to hrozba jejich vykáčení. Tento důvod nominace nelze zařadit do žádné ze sedmi námi stanovených kategorií významů. Reflektuje pouze fakt, že část veřejnosti vnímá kácení alejí negativně a snaží se na ohrožené aleje prostřednictvím ankety upozornit, či kácení dokonce aktivně zabránit.

Obr. 5. Kalendář Svárovské aleje, který vytvořili místní obyvatelé za účelem financování právní pomoci proti vykáčení tohoto stromořadí

* Studie je dílčím výstupem projektu „Living Uncertainty“ řešeného v rámci programu Specifického výzkumu Ústavem evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity (č. MUNI/A/1380/2022).

POZNÁMKY:

1. Pod stromořadím se rozumí „*souvislá řada nejméně deseti stromů s pravidelnými rozestupy; chybí-li v některém úseku souvislé řady nejméně deseti stromů některý strom, je i tento úsek považován za součást stromořadí; za stromořadí se nepovažují stromy rostoucí v ovocných sadech, školkách a porostech energetických dřevin nebo vánočních stromků*“ (§ 1 odst. 1 písm. c) vyhlášky č. 189/2013 Sb., o ochraně dřevin a povolování jejich kácení - znění od 1. 4. 2019).
2. Legislativa ČSN 83 9001 Sadovnictví a krajinářství – Terminologie – Základní odborné termíny a definice. Praha. Český normalizační institut. 1999.
3. Termín byl začleněn do legislativy až po roce 1989, v zákoně č. 114/1992 Sb. Viz Zajoncova, Dana [nedat.]. „Kulturně historické dědictví v péči místních komunit.“ *Kulturně historické dědictví kolem nás* [online] [cit. 15. 02. 2023]. Dostupné z: <<http://elearning.historickededitvi.com/zobraz/materialy/odborne-texty/humanitni-environmentalistika>>.
4. „*Výbor pro světové kulturní dědictví definuje kulturní krajiny jako kombinovaná díla přírody a člověka, která jsou dokladem vývoje lidské společnosti a sídel v průběhu historie, pod vlivem fyzikálních omezení nebo příležitostí daných jejich přírodním prostředím a vlivem postupných společenských, ekonomických a kulturních vlivů, jak vnitřních, tak vnějších.*“ (Kupka 2010: 5)
5. Jedinečnost chráněných stromořadí může spočívat v jejich věku, velikosti, ale i v mimořádné historické, kulturní, duchovní, estetické či dokonce ekonomické podstatě (Sedláček 2018: 20). Mnohdy jsou s těmito stromy spojeny místní pověsti a legendy.
6. Bližší informace přístupné na <<https://www.milionstromu.cz/>>.
7. Srov. např. diz 2020 nebo Kopřiva 2021.
8. Přístupné na <<https://www.facebook.com/alejroku>>.
9. Každá alej může mít v jednotlivých ročních období pouze jednu nominaci, napříč ročníky se však nominace některých oblíbených alejí opakují.
10. Přístupné na <<https://alejroku.cz/mapa-aleji>>.
11. Harmonogram ankety a její pravidla jsou uvedeny na webové stránce <<https://alejroku.cz/pravidla>>.
12. Slavnost je organizovaná za spolupráce organizace Arnika, nominujících a obce, kde se alej nachází. Kromě oficiálního předávání ocenění a instalace památné tabule bývá součástí i kulturní program. Na slavnosti v Klokotské aleji v roce 2021 bylo součástí programu vystoupení hudební skupiny a kejklíře a také procházky vítěznou alejí, které vedly historičky sestry Vandrovcové z Husitského muzea v Táboře. Je zvykem, že slavnost je organizovaná především pro místní obyvatele.
13. Některé aleje mají své oficiální pojmenování, někdy jde pouze o místní neoficiální název. V případě, že neexistuje žádný název, je alej označena jménem odvozeným od místa jejího výskytu.
14. Peníze na výsadbu stromořadí lze získat z Operačního programu Životní prostředí, programu Národní plán obnovy – Podpora přirozených funkcí krajiny. Finance na podporu výsadby stromů poskytují také různé nadace, např. již zmíněná Nadace partnerství.
15. Alej svobody Hlinsko-Studnice (okr. Chrudim). Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2021/alej-svobody-hlinsko-studnice>>.
16. Tyršova alej v Orlové. Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2021/tyrsova-alej-v-orlove>>.
17. Lipová alej k nádraží v Krouně (okr. Chrudim). Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2012/lipova-alej-k-nadrazi-v-kroune>>.
18. Budkovanská pohádková alej u Jedovnic (okr. Blansko). Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2015/budkovanska-pohadkova-alej>>.
19. Alej ve Staré obci v Rybitví (okr. Pardubice). Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2015/alej-ve-stare-obci-rybitvi>>.
20. Lipová alej na hrázi u rybníka Oborník (okr. Šumperk). Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2018/lipova-alej-na-hrazi-u-rybnika-obornik>>.
21. Královská alej u Poličky (okr. Svitavy). Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2012/kralovska-alej-u-policky>>.
22. Alej Jože Úprky [sic!] v Uherském Hradišti (okr. Uherské Hradiště). Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2021/alej-joze-uprky>>.
23. Alej na vrch Vysoká u Tachova. Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2019/alej-na-vrch-vysoka-u-tachova>>.
24. Březinská březová alej (okr. Svitavy). Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2023/brezinska-brezova-alej>>.
25. Javorová alej pod vrchem Bařínka (okr. Vsetín). Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2022/javorova-alej-pod-vrchem-barinka>>.
26. Alej u pramenu Nisy u Nové Vsi nad Nisou (okr. Jablonec nad Nisou). Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2021/alej-u-pramene-nisy>>.
27. Lipová alej republiky v Hlincích v Táboře. Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2019/lipova-alej-republiky-v-hlincich>>.
28. Ke dni 21. 12. 2023 lze v Ústředním seznamu ochrany přírody najít přes 200 objektů chráněných alejí a stromořadí. „Ústřední seznam ochrany přírody.“ *Agentura ochrany přírody a krajiny České republiky* [online] [cit. 21. 10. 2023]. Dostupné z: <<https://drusop.nature.cz/portal/>>.
29. Lipová alej ke kostelu sv. Jana Křtitele v Radomyšli (okr. Strakonice). Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2012/lipova-alej-ke-kostelu-svjana-krtitele-v-radomyšli>>.
30. Platanová alej u protivínského pivovaru (okr. Písek). Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2012/platanova-alej-u-protivinskeho-pivovaru>>.
31. Lipová alej Vidlák v Praha-Hostivice. Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2022/lipova-alej-vidlak>>.

32. Alej v Holominách (Žďár nad Sázavou). Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2019/alej-v-holominach>>.
33. Kočárová alej u Raspenavy (okr. Liberec). Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2015/kocarova-alej>>.
34. U Andílka v Kralicích na Hané. Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2015/u-andilka>>.
35. Poutní alej na Svatém Kopečku v Olomouci. Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2019/poutni-alej-na-svatem-kopecku>>.
36. Alej Brzkov (okr. Jihlava). Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2018/alej-brzkov>>.
37. Lipové stromořadí v Semicích (okr. Nymburk). Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2012/lipove-stromoradi-v-semicich>>.
38. Jírovcová alej v parku Horní Šárka v Praze. Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2019/jirovcova-alej-v-parku-horni-sarka>>.
39. Celtisová alej v Praze. Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2015/celtisova-alej>>.
40. Hostavická lipová alej v Praze. Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2011/hostavicka-lipova-alej>>.
41. Řenečská alej (okr. Plzeň-jih). Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2012/renecka-alej>>.
42. Javorová alej mezi Držkovicemi a Vávrovcemi u Opavy. Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2021/javorova-alej-mezi-drzkovicemi-a-vavrovcemi>>.
43. Zámecká alej v Chocni (okr. Ústí nad Orlicí). Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2011/zamecka-alej-v-chocni>>.
44. Jírovcová alej u obce Ivaň (okr. Brno-venkov). Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2019/jirovcova-alej-u-obce-ivan>>.
45. Alej U hřiště v Hrušovanech nad Jevišovkou (okr. Znojmo). Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2011/alej-u-hriste-v-hrusovanech-nad-jevisevkou>>.
46. Jiráskova alej ve Strašnicích v Praze. Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 02. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2018/jiraskova-alej-ve-strasnicich>>.
47. Jírovcová alej na Kněží hoře v Bílovicích nad Svitavou (okr. Brno-venkov). Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2019/jirovcova-alej-na-knezi-hore>>.
48. Sto stromů pro naši republiku, sto stromů pro Rohatec (okr. Hodonín). Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2019/sto-stromu-pro-nasi-republiku-sto-stromu-pro-rohatec>>.
49. Alej v parku pod Kotnovem v Táboře. Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2019/alej-v-parku-pod-kotnovem-v-tabore>>.
50. Alej k Iluzivním branám u zámku Valeč (okr. Třebíč). Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2021/alej-k-iluzivnim-branam-u-zamku-valec>>.
51. Březová alej u Růžového paloučku (okr. Uherské Hradiště). Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2018/brezova-alej-u-ruzoveho-paloucku>>.
52. Alej Legionářů v Běchovicích v Praze. Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2022/alej-legionaru>>.
53. Alej u Břevnovského kláštera v Praze. Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2021/alej-u-brevnovskeho-klastera>>.
54. Bezvěrovská alej (okr. Teplá). Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2018/bezverovska-alej>>.
55. Alej Hartmanická (okr. Klatovy). Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2014/alej-hartmanicka>>.
56. Lipová alej k Františkovu dvoru v Semicích (okr. Pardubice). Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2011/lipova-alej-k-frantiskovu-dvoru-v-semicich>>.
57. Jírovcová alej podél Ohře v Karlových Varech. Srov. *Alej roku* [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/2018/jirovcova-alej-podel-ohre-v-karlovych-varech>>.
58. Svůj osobní vztah k alejím lidé prezentují také na sociálních sítích ankety Alej roku: „*Vzpomínám na krásné procházky alejí, když jsme tam chodili za děvčaty. Nejen to, pěkné byly i výšlapky na zábavy nebo plesy, v létě, v zimě. Horší to bylo zpátky. Prvně sjet kopec od hospody a pak už jen najít tu krásnou alej do Velké Losenice. Děkuji za takové ankety. S pozdravem a vzpomínkou J.N.*“ Dostupné z: <<https://www.facebook.com/alejroku>> [cit. 1. 12. 2022].

TIŠTĚNÉ PRAMENY A LITERATURA:

- Kupka, Jiří 2010: *Krajiny kulturní a historické*. Praha: České vysoké učení technické v Praze.
- Moucha, Pavel 2008. Význam alejí v krajině. In: Česká lesnická společnost. *Stromořadí jako fenomén krajiny. Sborník referátů. 23. října 2008, Roztoky u Křivokláta*. Praha: Česká lesnická společnost. 4–6.
- Pejchal, Miloš 2007. Použití dřevin v historickém vývoji alejí. In: *Historie a současnost alejí v krajině a urbanizovaném prostředí. Sborník přednášek z odborného semináře konaného v Olomouci ve dnech*

17. až 18. září 2007. Olomouc: Národní památkový ústav, Územní odborné pracoviště v Olomouci. 114–122.
- Reš, Bohumil 1998. *Památné stromy*. Praha: Agentura ochrany přírody a krajiny AOPK.
- Sedláček, Libor 2018. Památné stromy – dřeviny mimořádného významu. *Ochrana přírody* 73 (5): 7–20.
- Veličková, Markéta – Velička Petr 2013. *Aleje české a moravské krajiny. Historie a současný význam*. Praha: Dokořán.

ONLINE ZDROJE:

Alej roku [online] [cit. 20. 2. 2023]. Dostupné z: <<https://alejroku.cz/>>.

„Alej roku.“ *Facebook* [online] [cit. 1. 12. 2022]. Dostupné z: <<https://www.facebook.com/alejroku>>.

diz 2020. „Nejhezčí aleje v Praze jsou na Klíčově a na Hanspaulce: Co ty ostatní?“ *Blesk.cz* [online] 22. 3. [cit. 10. 12. 2023]. Dostupné z: <<https://www.blesk.cz/clanek/regiony-praha-praha-servis/636412/nejhezci-aleje-v-praze-jsou-na-klicove-a-na-hanspaulce-co-ty-ostatni.html/>>.

Kopřiva, Jan 2021. „Klokotské lipové stromořadí uspělo v jubilejním 10. ročníku celonárodní soutěže Alej roku. V konkurenci 132 alejí skončila na druhém místě.“ *Český rozhlas* [online] 13. 1. [cit. 10. 12. 2023]. Dostupné z: <<https://budejovice.rozhlas.cz/klokotske-lipove-stromoradi-uspelo-v-jubilejnim-10-rocniku-celonarodni-souteze-8403344>>.

„Ústřední seznam ochrany přírody.“ *Agentura ochrany přírody a krajiny České republiky* [online] [cit. 21. 10. 2023]. Dostupné z: <<https://drusop.nature.cz/portal/>>.

„Vyhláška č. 189/2013 Sb. Vyhláška o ochraně dřevin a povolování jejich kácení.“ *Zákony pro lidi* [online] [cit. 5. 12. 2023]. Dostupné z: <<https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2013-189>>.

Zajoncová, Dana [nedat.]. „Kulturně historické dědictví v péči místních komunit.“ *Kulturně historické dědictví kolem nás* [online] [cit. 15. 2. 2023]. Dostupné z: <<http://elearning.historickededictvi.com/zobraz/materialy/odborne-texty/humanitni-environmentalistika>>.

„Zákon č. 114/1992 Sb., o ochraně přírody a krajiny.“ *Ministerstvo životního prostředí* [online] [cit. 18. 02. 2023]. Dostupné z: <<https://www.mzp.cz/www/platnalegislativa.nsf/%24%24OpenDominoDocument.xsp?documentId=58170589E7DC0591C125654B004E91C1&action=openDocument>>.

Summary

Alleys and the Participant Reflections of Their Significances (Using the Example of the Contest for the Alley of the Year)

The Czech Republic is criss-crossed by thousands of kilometres of alleyways, which have been part of this territory since the late Middle Ages and which inseparably co-create the local typical landscape character. Their functions and significances make them an element that is important not only for the countryside, but also for people themselves. The nationwide survey “The Alley of the Year”, organised by the Czech non-profit organisation Arnika since 2011, reveals how the alleyways are currently perceived by individuals. The contest offers an exploration of the subjective relation of specific groups of the public to the alleyways. The article focusses on the analysis of particular nominations, meaning on the texts giving reasons for which specific local alleyways entered the contest. Using the analysis, the significances are identified which the alleyways have for nominating individuals and communities. The treatise defines seven basic identified groups of significances (historical and cultural; aesthetic and landscape; natural; personal; psychological; social; spiritual), which are thoroughly dealt with.

Key words: Cultural landscape; function of alleys; importance of alleys; Alley of the Year competition.

VEREJNÉ STATKY V ETNOLOGICKEJ A EVOLUČNOANTROPOLOGICKEJ PERSPEKTÍVE

Michal Uhrin (Katedra archeológie a kultúrnej antropológie FiF UK v Bratislave)

Dejiny človeka ako biologického a kultúrneho druhu sú spojené s nepretržitou interakciou so životným prostredím. Štúdiom komplexných vzťahov a interakcií medzi kultúrou a ekosystémom sa zaoberá oblasť ekologickej antropológie, ktorá vníma kultúru ako nadbiologický spôsob adaptácie na vonkajšie prostredie. Rozvoj ekologickej antropológie ovplyvnili už myšlienky „otca“ etnografického terénneho výskumu Bronislawa Malinowského. Boli to predovšetkým jeho antropológické teórie zdôrazňujúce adaptačný význam kultúry (Moore 2009: 144 – 146). Záujem o vzťah kultúry a prostredia sa prejavil už v klasických prácach socio-kultúrnej antropológie, konkrétne v kultúrnej ekológii Juliana Stewarda (1955), neoevolucionizme Leslie Whita (1949, 1959), kultúrnom materializme Marvina Harrisa (1968, 1974, 1977, 1979), či novej ekológii a humánnej behaviorálnej ekológii, ktorú reprezentujú napr. práce Roya Rappaporta (1968, 1979) alebo v neskoršom období aj antropológii rozvoja a politickej ekológii.

Pretváranie životného prostredia je výsledkom kooperácie, teda vzájomnej spolupráce, pričom u ľudí sa okrem kooperácie vo dvojiciach a trojiciach stretávame aj s rozsiahlou kooperáciou na úrovni skupín. Ľudia spolupracujú so snahou dosiahnuť spoločné ciele a pri vykonávaní aktivít prospešných nielen pre jednotlivcov, ale aj pre skupinu (náboženskú, etnickú, záujmovú, profesijnú atď.) (Kappeler – van Schaik 2006: 14). Vhodná ilustrácia tejto špecifickosti kooperácie u ľudí sa vzťahuje k verejným statkom (*common goods*) a zdrojom spoločného užívania (*common-pool resources*). Verejné statky a zdroje spoločného užívania, teda niečo, čo slúži dobru celej spoločnosti či skupiny v rámci spoločnosti, predstavujú jedny z kľúčových faktorov udržiavania nielen blahobytu spoločností, ale najmä ich efektívneho fungovania. Existencia a využívanie verejných statkov a zdrojov spoločného užívania je do značnej miery závislá aj od vzájomnej kooperácie. Ich existencia tiež prináša viaceré otázky, na ktoré upozornil v roku 1968 kalifornský ekológ Garrett James Hardin (1915 – 2003), autor jedného z najvplyvnejších a najcitovanejších článkov v oblasti výskumu životného prostredia, ekológii

a environmentálnej politiky (Bosselman 1994: 391; Ostrom 2008: 1 – 2).

Hardin vo svojej úvahe upriamil pozornosť na úskalia využívania spoločných pastvín, konkrétne na otázku ich potenciálne nadmerného spásania, následného znehodnotenia a ekologických, ekonomických, spoločenských a populačných dôsledkov (Hardin 1968; tiež Latta 2009). Esej Hardina otvorila mnohé otázky nielen pre jednotlivé vedné disciplíny, ale mala presah aj do sféry aplikovaného výskumu a vytvárania politik. Hoci Hardin hovoril najmä o prírodných zdrojoch, k verejným statkom a zdrojom spoločného užívania sa môžu zaradiť ako prírodné zdroje, tak aj výsledky ľudskej tvorivej činnosti, prostredníctvom ktorých sa na jednej strane utvára sociálne a kultúrne prostredie, a na strane druhej pretvára charakter životného prostredia. Keďže existuje riziko nadmerného využívania verejných statkov a zdrojov spoločného užívania, ako tých prírodných, tak aj kultúrnych, v každej spoločnosti existujú sociálne mechanizmy, pravidlá a normy, ktoré regulujú ich využívanie.

Z perspektívy etnologického výskumu kooperácie a aplikácie evolučnoantropologických teórií, Hardinova práca a nasledujúce diskusie otvárajú mnohé zaujímavé otázky. Na nasledujúcich stranách upriamim pozornosť na analýzu problematiky verejných statkov v širšej evolučnoantropologickej a etnologickej perspektíve, pričom argument zacielim najmä na lokálne verejné statky. Domnievam sa, že perspektíva evolučnej antropológie prináša podnetné čiastkové teórie, z ktorých je možné vyvodit' empiricky testovateľné hypotézy pre etnologický výskum. Pokúsim sa preto tiež načrtnúť, ako môžu vybrané evolučnoantropologické koncepcie a etnologický výskum prispieť k porozumeniu komplexného fenoménu, akým sú verejné statky a zdroje spoločného užívania.

Verejné statky: Garrett Hardin a jeho dedičstvo

Problematike verejných statkov sa nielen v antropológii venuje systematická pozornosť od publikovania eseje amerického ekológa a biológa Garretta Jamesa Hardina *Tragedy of the commons* (Hardin 1968).¹ Ako bolo naznačené v úvode, Hardin sa zaujímal o vzájomný vzťah

medzi využívaním spoločných zdrojov a rastom populácie, pričom inšpirácie čerpal ako z prírodných vied, najmä biológie a ekológie, tak sociálnych, ako ekonómia a populačné štúdie. Hardinova práca podľa Frischmanna, Marciana a Ramella anticipovala širší trend v prepájaní sociálnych a prírodných vied, ktorý vyústil v 70. rokoch 20. storočia napr. v bioekonómii Michaela Ghiselina, sociobiológii Edwarda Wilsona (Frischmann – Marciano – Ramello 2019: 212 – 213), alebo aj do úvah o biologických základoch sociálneho správania sa v prácach evolučného biológa Richarda Dawkinsa.

Pri koncipovaní svojho uvažovania bol Hardin inšpirovaný myšlienkami škótskeho ekonóma a filozofa Adama Smitha (1723 – 1790), ktorého v mnohých ohľadoch kritizoval, či britského ekonóma Williama Fortera Loyda (1794 – 1852). Podľa Alexandra Lattu mnohí videli podobnosť Hardinovho argumentu s dielom Thomasa Hobsa *Leviathan* (1651) (Latta 2009: 102). V Hardinovom článku, rovnako ako v práci evolučného biológa Charlesa Darwina, je zjavný taktiež vplyv anglického ekonóma Thomasa Roberta Malthusa (1766 – 1834), ktorého preslávila esej *An Essay on the Principle of Population* (Malthus 1798). Hardin v pôvodnom článku vychádzal z nasledujúcej úvahy, pri ktorej odkazoval na Malthusa: „Populácia, ako povedal Malthus, má prirodzenú tendenciu rásť ‚geometricky‘ alebo, ako by sme dnes povedali, exponenciálne. V konečnom svete to znamená, že podiel svetových statkov na obyvateľa musí neustále klesať. Je náš svet konečný?“ (Hardin 1968: 1243). Inak povedané, populácia neustále rastie geometricky, pričom zdroje rastú aritmeticky. Teda ľudská populácia rastie potenciálne neobmedzene, rast zdrojov, živiacich populáciu je však obmedzený.

V tomto zmysle Hardin ďalej rozvíja svoju úvahu nasledovne. Hovorí, aby sme si predstavili pastvinu prístupnú pre všetkých majiteľov dobytky v okolí. Podľa neho sa dá očakávať, že každý pastier sa bude snažiť udržať na spoločnej pastvine čo najviac dobytky. Za istých okolností takéto využívanie pastviny prístupnej všetkým môže fungovať istú dobu, pretože kmeňové konflikty, pyliactvo a choroby udržiavajú počty ľudí aj zvierat hlboko pod únosnou kapacitou krajiny. Skôr či neskôr však podľa Hardina nastane obdobie sociálnej stability, spôsobenej napr. spoločenským a vedeckým pokrokom, keď sa každý pastier bude snažiť maximalizovať svoj zisk z chovu dobytky a bude pridávať postupne ďalšie

a ďalšie zvieratá do stáda. Nikto nebude chcieť zaostávať, a preto pastieri dospejú k záveru, že najrozumnejším riešením je pridávať zvieratá na stále rovnako veľké pastviny (Hardin 1968: 1244 – 1245). To povedie k ich nadmernému využívaniu a postupne k tragédii verejných statkov. Hardin v tejto úvahe odkazoval konkrétne na stredoveké Anglicko. Historické obdobie však bolo len nástrojom, ktorým mal dodať konkrétnu podobu abstraktnej úvahy. Bosselman zdôrazňuje, že sila Hardinovho argumentu nespočíva v historickej presnosti a podľa Boyda a Richersona nespočíva ani vo faktickej správnosti argumentu a záverov. Spočíva v logike Hardinovej úvahy a najmä dôsledkov, na ktoré upozorňuje vo vzťahu k verejným statkom a zdrojom spoločného užívania, ktoré môžeme skúmať aj v súčasnosti (Bosselman 1996: 393; Boyd – Richerson 2018: 1236).

Tragédiu verejných statkov nemôžeme vzťahovať len na verejne dostupné pastviny. V širšom slova zmysle sa podľa Hardina súvisí aj s nadmerným využívaním nerastných surovín a pôdy v industrializovaných spoločnostiach, ktoré vedie k jej znehodnocovaniu, napr. vo forme znižovania výnosnosti a erózie (Hardin 1968: 1244 – 1245). Týka sa tiež prírodných zdrojov, ako sú vzduch, voda, les a pastviny, nerastné suroviny, ďalej aj rastlín, ktoré sú objektom zberu, a živočíchov, ktorí sú objektom lovu (Acheson 1988, 2003; Meinzen-Dick 2018; McGoodwin 1990). Alexander Latta dodáva, že argument Hardina sa primárne zaoberal rastom ľudskej populácie a obmedzenou veľkosťou zdrojov. Hardinove závery sa však neskôr začali uplatňovať aj pri analýze a rámcovaní problémov nadmerného využívania akýchkoľvek zdrojov (Latta 2009: 98). V širšom slova zmysle Hardinov príklad s verejnými pastvinami predstavuje kolektívny model „väzňovej dilemy“, veľmi dobre známej z teórie hier (Axelrod 1984; Axelrod – Hamilton 1981). Kooperácia vo všeobecnosti, a teda aj verejné statky a zdroje spoločného užívania, sú náchylné na výskyt tzv. problému čiernych pasažierov (*free rider problem*). Za tých sú považované osoby získavajúce výhody z kooperácie a prosociálneho správania sa iných osôb či skupiny osôb, avšak bez oplácania kooperácie (Gächter – Herrmann 2006: 287 – 288; Henrich – Henrich 2007: 48; Zimmerman – McElreath – Richerson 2012: 161 – 162).

Aké riešenie videl Hardin na zabránenie tragédii verejných statkov? Bádateľ odkazoval na medzinárodnú

spoluprácu pri riešení ekologických problémov. Environmentálne problémy sužujúce svet priravnal k zlyhaniu roľníkov, ktorí nedokážu zabrániť nadmernému spásaniu spoločnej pôdy (Bosselman 1994: 391). Podľa Achesona Hardin v širšom slova zmysle videl riešenie v autokratickom riadení v zmysle princípu zhora nadol (Acheson 2011: 322; Latta 2009: 100 – 101). Acheson ďalej pripúšťa, že Hardin preslávil myšlienku, že voľne prístupné zdroje postupne podliehajú stupňujúcemu sa nadmernému využívaniu. Upozorňuje však, že už pred Hardinom viacerí ekonómovia, zaoberajúci sa otázkami využívania vodných zdrojov či rybolovom, vyslovili názor, že neexistencia súkromných vlastníckych práv motivuje ľudí k nadmernému využívaniu (Acheson 2011: 322; Latta 2009: 98 – 99, 105).

Ako hovorí v tomto kontexte Latta (2009), v posledných desaťročiach 20. storočia bolo často označenie problému verejných statkov nahradené pomenovaním zdroje spoločného využívania. Tieto zdroje sú zdieľané skupinami ľudí a sú charakterizované dvoma vlastnosťami: (1) odčítateľnosťou – používanie zdroja jednou osobou znižuje či ovplyvňuje množstvo, ktoré je k dispozícii ostatným; (2) ťažkosťami s vylúčením ostatných z využívania zdroja, ktoré môžu vyplývať z povahy zdroja, alebo nákladov/ťažkostí na kontrolu vylúčenia z užívania (Acheson 2011: 321; Latta 2009: 103). Takto môžu byť definované obnoviteľné aj neobnoviteľné zdroje, hmotné aj nehmotné zdroje, prírodné, kultúrne, ekonomické a sociálne zdroje.

Na Hardinovu prácu nadviazalo mnoho ďalších bádateľov a bádateľiek, ktorí skúmali verejné statky a zdroje spoločného užívania z perspektívy rôznych vedných odborov. Jednou z najvýznamnejších je americká politická ekonómka a držiteľka Nobelovej ceny za ekonomiu Elinor Ostromová. Spoločne s kolegami venovala značnú časť svojej odbornej kariéry výskumu otázky verejných statkov a zdrojov spoločného využívania (Ostrom 1990; Ostrom – Walker – Gardner 1994; Ostrom – Walker 2003) a snažila sa porozumieť podmienkam, za ktorých sú ľudia motivovaní chrániť, alebo naopak nadmerne využívajú spoločné zdroje (napr. oceány, vzduch, zavlážovanie, nevlastnené lesy a trávnaté plochy). Neskôr zacielila pozornosť aj na verejné statky a zdroje spoločného užívania, ktoré môžu nadobudnúť podobu nehmotných či intelektuálnych zdrojov (Acheson 2011: 319 – 200).

V problematike verejných statkov a zdrojov spoločného užívania sú ďalej dôležité dve otázky: 1) prečo sú prírodné zdroje nadmerne využívané; 2) za akých podmienok sú užívatelia zdrojov a spoločenstvá, ktorých sú členmi, schopní vytvárať účinné pravidlá ich riadenia (podľa Acheson 2011: 320 – 321). Ak však rozšírime logiku verejných statkov aj na iné zdroje ako prírodné, teda zdroje, ktoré sú produktom tvorivej činnosti človeka a budeme ich definovať spoločným využívaním, zistíme, že najmä otázka číslo dva môže byť zaujímavým štartovacím bodom pre kvalitatívny etnologický výskum. Inšpirovaní Achesonom môžeme uviesť tri aspekty, na ktoré sa môže zamerať kvalitatívny etnologický výskum:

1) analýza problémov kolektívneho konania a podmienok, za ktorých ľudia v lokálnych komunitách vytvorili pravidlá a inštitúcie na riešenie týchto dilem s cieľom zachovať zdroje;

2) výskum a klasifikácia komplexných pravidiel používaných na riadenie zdrojov;

3) analýza štyroch druhov statkov, t. j. verejných statkov (*public / common goods*), zdrojov spoločného využívania (*common-pool resources*), spoplatnených statkov (*toll resources*) a súkromných statkov (*private goods*) (podľa Acheson 2011: 319).

Takto zameraný výskumný program predstavuje potenciálne podnetný odrazový mostík pre etnologické výskumy inšpirované evolučnoantropologickými teóriami. V nasledujúcom texte sa bližšie zameriam na výskum týchto aspektov z etnologickej a evolučnoantropologickej perspektívy a načrtnem etnografické zistenia zodpovedajúce tomuto výskumnému programu.

S typmi statkov uvedenými v bode 3) v predchádzajúcom odseku sa môžu spájať rôzne vlastnícke režimy a spôsoby užívania majetkov (Acheson 2011: 319). Podľa Lattu môžeme v tomto zmysle hovoriť o štyroch typoch vlastníckych režimov, ktoré sa môžu vyskytovať vo vzťahu k verejným statkom a zdrojom spoločného užívania: otvorený prístup (*open access*), skupinové či komunitné vlastníctvo (*group or communal property*), individuálne či osobné vlastníctvo (*individual property*), vlastníctvo či majetok vlády štátu (*government property*) (Latta 2009: 103), prípadne by sme mohli dodať akúkoľvek autoritu v zmysle riadenia väčšieho zoskupenia ľudí. Z hľadiska témy textu nie je potrebné ďalej venovať podrobnú pozornosť individuálnemu vlastníctvu a vlastníctvu/majetku vlády/štátu, pretože sa vymykajú zámeru textu.

Vo väčšine prípadov sa k nim tiež nevzťahujú vyššie zmienené charakteristiky odčitateľnosti a vyňateľnosti v zmysle vymáhania komunitou. Na druhej strane s komunitným vlastníctvom sa často spájajú vnútorné regulácie používania (Latta 2009: 103 – 104) a teda existencia rôznych kombinácií pravidiel a stratégií, ktoré možno použiť na riadenie verejných statkov a zdrojov spoločného užívania (Acheson 2011: 321).

Z doposiaľ uvedeného vyplýva, že využívanie prírodných alebo kultúrnych zdrojov musí byť riadené určitými mechanizmami. Za tie môžeme považovať ako sociálne, tak evolučné (napr. reciprocita, reputácia, prestíž, sociálne normy a tresty pri ich porušení). Napomáhajú efektívnemu využívaniu zdrojov spoločného užívania a disponujú potenciálom zabrániť tragédii verejných statkov. Vyššie zmienené charakteristiky a povaha verejných statkov a zdrojov spoločného užívania úzko súvisia s problematikou kooperácie, ktorá bude charakterizovaná v nasledujúcich častiach.

Evolučná antropológia a verejné statky

Klasická otázka v kontexte verejných statkov a zdrojov spoločného užívania sa dotýka toho, čo jednotlivcov motivuje k starostlivosti a udržiavaniu, čo im zabráňuje nadužívať tieto zdroje a aké potenciálne benefity vyplývajú pre tých, čo do zdrojov investujú rôzne druhy kapitálu. Jednu z možností, ako zodpovedať tieto otázky poskytujú evolučnoantropologické koncepcie. Evoluční antropológovia Joseph Henrich a Natalie Henrich (2007) hovoria, že otázku kooperácie, ktorá je inherentnou súčasťou problematiky verejných statkov a zdrojov spoločného užívania, môžeme vysvetliť prostredníctvom viacerých mechanizmov. Bádateľia vymedzujú príbuzenstvo (príbuzenskú psychológiu), etnicitu (etnickú psychológiu), priamu a nepriamu reciprocitu, prestíž a reputáciu. Tento výpočet musíme rozšíriť aj o náboženstvo, vrátane rituálov, nadprirodzených trestov a odmien ovplyvňujúcich kooperáciu ako medzi jednotlivcami, tak väčšími skupinami.

V prácach evolučných antropológov sa vynárajú často aj otázky kooperácie vo vzťahu k verejným statkom a zdrojom spoločného užívania. Z evolučnoantropologickej perspektívy sumarizujú problematiku verejných statkov Richerson a Gil-White (2007) nasledovne. Na základe priamej reciprocity, ktorá funguje na princípe „ja pomôžem tebe a následne ty pomôžeš

mne“, je možné vysvetliť kooperáciu vo veľmi malých skupinách a najmä vo dvojiciach. Pre priamu reciprocitu je charakteristická existencia opakovaných interakcií jednotlivcov, ktorých spájajú vzájomné sociálne či príbuzenské zväzky a navzájom sa poznajú (Henrich – Henrich 2007; Lang 2014). V dvojiciach je poskytnutá pomoc vo forme investície hmotnej aj nehmotnej povahy smerovaná k inej osobe. Ak táto osoba v budúcnosti pomoc neopätuje, bude jednoducho v ďalších interakciách ignorovaná. Kooperácia sa bude následne usku-točňovať s partnermi, ktorí pomoc oplatia (Richerson – Gil-White 2007: 832). Koncept priamej reciprocity je potenciálne jedným z mechanizmov, ktoré môžu prispieť k efektívnemu fungovaniu verejných statkov a zdrojov spoločného užívania. Samotný však nepostačuje pre vysvetlenie kooperácie vo veľkých skupinách, pretože neodpovedá na otázku, ako môže byť zabezpečená dlhodobá kooperácia a dôvera vo veľkých skupinách vzájomne nepríbuzných a neznámych jednotlivcov.

Richerson a Gil-White ďalej hovoria, že problematický moment môže nastať, ak sú benefity poskytnuté jednou osobou využívané viacerými osobami. Príkladom môže byť vyčistenie studne, z ktorej čerpajú vodu všetci obyvatelia, či postavenie plotu, ktorý chráni všetkých obyvateľov. V rurálnom prostredí, ktoré je tradičným výskumným prostredím slovenských etnológov, môžu mať podobné skutky formu napr. usporiadania obecných kultúrnych podujatí, starostlivosti o komunitné priestory či o komunálny majetok. Takéto verejné statky a zdroje spoločného užívania majú lokálnu povahu. To znamená, že benefity sú primárne smerované a zväčša čerpané, aj keď nie vždy, malou sociálnou skupinou. Týmto spôsobom sa vytvára verejné blaho (*public good*) či verejný statok (*common goods*) (Richerson – Gil-White 2007: 832), alebo v termínoch Elinor Ostrom verejný statok (*common good*) a zdroj spoločného používania (*common-pool resources*) (Ostrom 2008; Acheson 2011; Ostrom – Walker – Gardner 1994; Ostrom – Walker 2003).

Z vyššie uvedeného vyplýva, že ak sú výhody či pomoc, respektíve prírodný alebo kultúrny zdroj, využívané celou skupinou alebo určené pre celú skupinu, je problematické či dokonca nemožné odňať pomoc, alebo benefit či úžitok tým, ktorí pomoc neoplácajú, respektíve k udržiavaniu zdroja neprispievajú – vid' vyššie spomínaný problém čiernych pasažierov. Ak je možné pomoc niekomu odňať, hovoria Richerson a Gil-White, znamená

to, že skupina akoby neexistovala a nastane návrat k dyadickým či tryadickým interakciám – interakciám vo dvojiciach a trojiciach. Problematická situácia môže nastať pre toho, kto prispieva v momente, ak zdroj využívajú jednotlivci neprispievajúci k jeho chodu. Ak niekto pomoc neoplatí, pre toho, kto ju poskytuje, nastáva problematická situácia. Je v podstate postavený pred dilemu: 1) buď môže naďalej spolupracovať a tak poskytovať benefity aj tým, ktorí neoplácajú pomoc, alebo 2) môže prestať poskytovať pomoc a tak sa vzdať všetkých výhod, ktoré mu poskytujú recipročné vzťahy s tými členmi skupiny, ktorí pomoc oplácajú (Richerson – Gil-White 2007: 832). Hovorím síce o pomoci, ale tento princíp sa vzťahuje na akúkoľvek aktivitu či investíciu, ktorá spĺňa vyššie zmienené kritériá. Ide pravdaže o zjednodušený modelový príklad. Aj z neho však vyplýva zásadná otázka: Aké ďalšie sociálne a evolučné mechanizmy dokážu podporiť efektívne užívanie a starostlivosť o verejné statky a zdroje spoločného využívania?

Vo všeobecnosti jednotlivci či skupiny, ktorí prispievajú k verejným statkom a verejnému blahu na úkor osobných strát, môžu získavať viaceré benefity. Jedným z nich je šírenie pozitívnych informácií o reputácii a následne aj zvýšenie prestíže. Obavy o reputáciu spolu so sociálnymi normami podporujúcimi prispievanie do verejných statkov, ako aj normami podporujúcimi prosocialitu prispievajú k fungovaniu a udržiavaniu verejných statkov. Tieto mechanizmy sú podľa Kraft-Todd – Bollinger – Gillingham – Lamp – Rand (2018) efektívne len vtedy, ak už väčšina ľudí prispieva do konkrétneho verejného statku, alebo ak je aspoň väčšina ľudí presvedčená o potrebe investície (Kraft-Todd – Bollinger – Gillingham – Lamp – Rand 2018: 1). Viacerí bádatelia poukazujú na dôležitosť výskumu sociálnych noriem vzťahujúcich sa k verejným statkom a zdrojom spoločného užívania (Acheson 2011; Auer 2014; Boyd, Richerson, 2018; Kraft-Todd – Bollinger – Gillingham – Lamp – Rand 2018). Sociálne normy predstavujú jeden z mechanizmov, ktoré môžu zabezpečiť starostlivosť o verejné statky a zdroje spoločného užívania a zvýšiť povedomie o potenciálnych rizikách ich nadmerného využívania.

Sociálne normy a sankcie pri ich porušení

Život v skupinách je usmerňovaný zdieľaným systémom noriem, pravidiel a nariadení. Tento systém noriem nielen reguluje správanie jednotlivcov, ale zároveň

špecifikuje ich práva a povinnosti, ktoré môžu byť určené sankciami z tretej strany. Za normy sa považujú naučené behaviorálne štandardy a prejavy, zdieľané a vynútené komunitou (Chudek – Henrich 2011: 218). Sociálne normy môžu byť charakterizované tromi vlastnosťami (Chudek – Henrich 2011; Henrich – Henrich 2007: 1) predpisujú vhodné správanie (alebo zakazujú nevhodné správanie) jednotlivcom v rámci určitej populácie alebo skupine v rámci populácie, 2) tieto pravidlá sú zdieľané väčšinou populácie a 3) nedodržanie týchto pravidiel môže vyvolať hnev, rozrušenie, nepokoj u ostatných členov populácie či skupiny, a to dokonca aj v prípadoch, keď ich porušenie noriem po materiálnej či inej stránke priamo neovplyvňuje. Súčasťou noriem sú teda: behaviorálna zložka – správanie; trest – respektíve hrozba trestu; niekedy potrestanie netrestajúcich. Porušenie noriem môže vyústiť v správanie, ktoré je nákladné pre tých, čo ich porušujú, ako aj pre toho, kto porušenie noriem sankcionuje (Henrich – Henrich 2007: 64 – 65; tiež Boyd – Richerson 2009, 2012 2018). Porušenie noriem môže mať tiež formu nadmerného využívania verejných statkov a zdrojov spoločného užívania.

Reakcie na porušenie normy môžu vyústiť do rôznych foriem trestu – od nákladných foriem trestania, ako priama konfrontácia, fyzický útok, vražda, poškodenie majetku, až po potenciálne menej nákladné formy trestov v podobe nemateriálnych a symbolických trestov, klebiet a posmeškov, verbálnych výčitiek, ostrakizmu či výmeny partnerov v kooperácii (Henrich – Henrich 2007; Gächter 2012; Gintis – Fehr 2012; Guala 2012; Chudek 2013). So sociálnymi normami sa spájajú aj diskusie vzťahujúce sa ku konceptu altruistického trestania (jedinec spôsobí stratu sám sebe s cieľom potrestania/spôsobenia straty inému jedincovi). Altruistické trestanie je ťažko vysvetliť bez existencie sociálnych noriem a príslušných psychologických mechanizmov, ktoré ich podporujú (Boyd – Richerson 2002; Henrich – Henrich 2007; Chudek – Henrich 2011).

Podľa jedného z kľúčových postulátov evolučnoantropologických koncepcií kultúrnej skupinovej selekcie a prístupu dvojitej dedičnosti, sociálna konformita alebo tresty, či ich kombinácia, môžu potenciálne viesť k evolúcii behaviorálnych prejavov, pri ktorých jednotlivec utrpí istú stratu, ale sú prospešné pre skupinu či niekoho iného. Tento princíp je nazývaný aj silná reciprocita (Fehr – Gächter 2002; Gintis – Fehr 2012; Guala 2012;

Hulín 2014). Podľa tohto princípu je altruistické trestanie dôležitým momentom pre stabilizáciu a dodržiavanie kooperačných noriem v danej populácii. Koncept silnej reciprocity nepostuluje len ochotu kooperovať a spolupracovať, ale aj tendenciu trestať porušovanie noriem, dokonca aj v prípade, keď je trestanie nákladné pre trestajúceho, ako aj trestanie tých, čo tresty nevykonávajú (Hulín 2014: 23).

V koncepte silnej reciprocity je inherentný predpoklad o ochote vykonávať altruistické trestanie nielen druhého, ale aj tretieho stupňa. Altruistické trestanie druhého stupňa sa vzťahuje na prípady, keď ho vykonáva priamo poškodený. Vo vzťahu ku kooperácii vo dvojiciach by to znamenalo, že ak osoba A neoplatí pomoc osobe B, osoba B vykoná nejakú formu trestu. Trestanie tretieho stupňa sa vzťahuje na tresty z tretej strany. V tomto prípade jeden z dvoch kooperujúcich partnerov, osoba A a B, utrpí straty v dôsledku neoplatenia pomoci, ale trestanie vykoná tretia osoba C, teda niekto, kto nebol priamym účastníkom tejto interakcie. Tento mechanizmus prináša potenciálne riešenie pre problém čiernych pasažierov druhého stupňa (*second order free rider problem*). Čierni pasažieri druhého stupňa nielen že neprejavujú ochotu trestať, ale ani fakticky netrestajú porušenie noriem. Získavajú však výhody z trestov, vykonávaných inými. Z perspektívy silnej reciprocity by aj potenciálna hrozba trestu, pri porušení noriem a netrestanie ich porušenia, mala u týchto druhostupňových pasažierov vynútiť trestanie porušenia noriem.

Väčšina bádateľov vymedzuje okrem silnej reciprocity aj reciprocity slabú. Tá znamená dlhodobú výmenu benefitov a služieb (kooperáciu) spôsobom, ktorý interagujúci aktéri vnímajú ako viac či menej férový. V prípade slabej reciprocity bádatelia poukazujú na dôležitosť benefitov získaných z dlhobej kooperácie a využívanie nenákladných stratégií (symbolické tresty, ako klebetenie či ignorovanie; ostrakizácia; koordinované a inštitucionálne tresty) na odstrašenie čiernych pasažierov/príživníkov. V rámci slabej reciprocity napr. odstúpenie od kooperácie či jej ukončenie, je vnímané ako stratégia sebaobrany kooperujúceho voči príživníkovi, ktorá je výhodná pre kooperujúceho a poškodzuje príživníka (Trivers 2006: 81; Guala 2012: 1 – 3).

V kontexte silnej reciprocity trestanie konania vnímaného ako neférové (porušenie noriem) môže nadobudnúť podobu altruistického trestania, ktoré predpokladá

náklady pre trestajúceho a zisky pre ostatných, teda aj tých, čo netrestajú (Trivers 2006: 81). Trivers, rovnako ako Guala a mnohí iní, zdôrazňuje, že tieto zisky a straty nemôžeme len predpokladať, ale musíme dokázať ich existenciu aj mimo kontrolovaných laboratórnych podmienok. Bádatelia uvažujú o viacerých možných spôsoboch, ktorými sa ľudia vymaňujú z nevýhodných (kooperačných) vzťahov, rovnako o rôznych druhoch trestov vyskytujúcich sa pri porušení noriem. Môžeme teda zhrnúť, že vo všeobecnosti sa hovorí o trestoch na symbolickej úrovni (ohováranie, klebety) s potenciálnym vážnym efektom na reputáciu jednotlivca, a o priamej a otvorenej konfrontácii, či už na symbolickej alebo fyzickej úrovni (násilie, poškodenie majetku atď.). Ďalšou formou trestu je prerušenie kooperačných vzťahov, teda výmena partnerov v kooperácii (Baumard 2010, 2011; Baumard – Boyer – Sperber 2010), pričom nesmieme opomenúť ani koordinované, inštitucionálne tresty a nadprirodzené tresty/odmeny.

Etnologický výskum a verejné statky

Problematika verejných statkov a zdrojov spoločného užívania bola intenzívne skúmaná experimentálnymi metódami v laboratórnych podmienkach (Fehr – Gächter 2002; Gächter – Herrmann 2006; Gächter 2012; Gintis – Fehr 2012). Viaceré experimenty ukázali, že ich účastníci sú v ekonomických hrách o verejných statkoch ochotní vykonávať nákladné tresty voči nespolupracujúcim či nekooperujúcim jedincom. Vývoj, a taktiež existencia nákladného (altruistického) trestania, a teda aj silnej reciprocity, predstavuje v istom slova zmysle hádanku (Acheson 2011: 327; tiež Ostrom – Walker 2003; Henrich – Boyd – Bowles – Camerer – Fehr – Gintis 2004). Bez ohľadu na evolučný vývoj nákladného trestania experimenty ukázali, že rôzne formy trestania nekooperujúcich jednotlivcov v kombinácii s umožnením komunikácie medzi účastníkmi experimentu dokážu zvýšiť úroveň kooperácie (Acheson 2011: 327). V kontexte verejných statkov a zdrojov spoločného užívania by to znamenalo potenciálne efektívne udržiavanie stabilnej úrovne prispievania do verejných statkov, aj napriek pokušeniu neprispievať k údržbe a zdroje čerpať, alebo zabránenie čerpať zdroje v nadmernom množstve.

V ostatných rokoch sa mnoho experimentov vykonávalo priamo počas terénnych výskumov (terénne experimenty). Terénne experimenty tiež ukázali dôležitosť

komunikácie medzi subjektmi (Meinzen-Dick 2018: 1238). Ako dodáva Auer, v experimentoch niekedy postačí umožniť subjektom vidieť iných účastníkov experimentu, čo následne zvyšuje spoluprácu v porovnaní s úplne anonymnými situáciami (Auer 2014: 267). Experimentálne výskumy, aj tie vykonané mimo laboratórií, ukazujú, že ľudia sú ochotní prispieť nielen do lokálnych verejných statkov a zdrojov spoločného užívania. Mnoho evolučnoantropologických experimentálnych výskumov je však vykonaných buď v rôznych komunitách naprieč svetom, alebo v tzv. W.E.I.R.D. populáciách – skratka pre „západné, vzdelané, industrializované, bohaté a demokratické“ spoločnosti (bližšie Henrich – Heine – Norenzayan 2010). Natíska sa otázka, či ľudia prispievajú do verejných statkov aj v mimo laboratórnych interakciách, ktoré vznikajú prirodzeným spôsobom a nie sú dizajnové experimentátormi. Nazdávam sa, že k zodpovedaniu tejto otázky dokáže prispieť aj dlhodobý etnografický výskum (pre podobný argument pozri Guala 2012; Hulín 2014; Boehm 2020).

Z historických a etnografických prameňov môžeme odvodiť, že mnohé spoločnosti organizovali stovky ľudí na výrobu zavlažovacích zariadení, mobilizovali svojich členov s cieľom vojenských akcií a boli efektívne v riešení spoločných problémov, ktoré neregulovali formálne donucovacie inštitúcie, ale neformálne, kultúrne vyvinuté morálne a sociálne normy. Ako hovoria Boyd a Richerson (2018), v malých spoločnostiach, kde sú otázky kolektívneho konania lokálneho charakteru, sa vyvíjajú sociálne normy, ktoré ich dokážu regulovať (Boyd – Richerson 2018: 1236 – 1237). Viaceré zahraničné výskumy ukazujú, že skupiny s efektívnou neformálnou správou zdrojov spoločného majetku sú skupiny vyznačujúce sa vysokým stupňom vnútornej súdržnosti a sociálnou kohéziou. Sociálna kohézia sa vytvára napr. príbuzenskými väzbami alebo iným typom sociálnych vzťahov (Bosselman 1994: 399), napr. susedské a profesijné vzťahy, alebo rituálmi a náboženstvom (Bahna – Talmont-Kaminski 2022; Mentel 2022; Uhrin 2020, 2022; Uhrin – Bužeková 2022). Efektívne normy pre správu verejných statkov a zdrojov spoločného užívania vznikajú v malých skupinách vyznačujúcich sa homogénnosťou, vysokou mierou sociálneho kapitálu, silným zmyslom pre komunitu, vzájomnou dôverou, istou mierou flexibility pravidiel, ako aj ochotou vzdať sa okamžitých ziskov v prospech odmien v budúcnosti (Acheson 2011: 325). Efektívna kooperácia často vzniká

v malých lokálnych komunitách a medzi jednotlivcami, medzi ktorými sa vytvára dôvera na základe zdieľanej kultúry, jazyka, náboženstva, histórie (Latta 2009: 107).

Malé lokálne komunity, ktoré boli a v istej miere stále sú hlavným predmetom etnografických výskumov, sa vyznačujú práve vyššie spomínanými vlastnosťami. Systematický výskum verejných statkov a zdrojov spoločného užívania v slovenskej etnografii je ojedinelý. Neznamená to, že etnografické údaje absentujú úplne, pretože informácie o týchto fenoménoch nachádzame v čiastkovej forme vo viacerých štúdiách. To, čo napr. slovenská etnologička Zita Škovierová zahrňuje pod pojem spolkové práce (stavba a udržiavanie obecných ciest, mostov, obecných budov a zariadení, obhospodarovanie obecnej lúky určenej pre plemenné zvieratá; pomocné stráženie obce, niekedy i viníc a chotára), možno zahrnúť pod hlavičku verejných statkov a zdrojov spoločného užívania (Škovierová 1993: 266; 1999: 70; tiež Kandert 1969, 2004; Pranda 1986). V nadväznosti Z. Škovierová hovorí aj o susedských normách a ich porušovaní. Každodenné interakcie a správanie sa susedov, nielen susediacich domov, ale aj poľnohospodárskych majetkov a pôdy, boli upravované systémom noriem. Tento systém noriem upravoval aj správanie sa jednotlivcov vo vzťahu k lokálnym verejným statkom. Škovierová hovorí aj o porušení noriem, vzťahujúcich sa ku kooperácii a lokálnym verejným statkom. Na základe etnografických zistení tvrdí, že za najčastejšie príčiny susedských konfliktov považovali respondenti závisť, klebety, ohováranie, ako aj negatívne vnímané charakterové vlastnosti a neadekvátne zásahy do súkromného alebo intímneho života (podrobne Škovierová 2001: 270 – 282). Domnievam sa, že závisť, ako aj ďalšie negatívne vnímané charakterové vlastnosti a neadekvátne zásahy do súkromného alebo intímneho života, môžu byť vnímané skôr ako nevyhovujúce vlastnosti a správanie z pohľadu členov lokálnej komunity. V zmysle vyššie vyložených teoretických koncepcií však ohováranie a klebety môžeme vnímať aj ako nenákladnú a symbolickú formu trestania, nasledujúcu po porušení noriem a vzťahujúcu sa napr. k lokálnym verejným statkom a zdrojom spoločného užívania.

Na inom mieste Z. Škovierová hovorí, že okrem faktických znalostí o prírodnom prostredí, získavali obyvatelia obcí aj znalosti o obyčajových a právnych normách, spojených s užívaním prírodného prostredia

(Škovierová 1996: 89). Človek prichádzal do styku s prírodou predovšetkým prostredníctvom svojej pracovnej činnosti (Škovierová 1996: 92). Vzťah človeka k životnému prostrediu podľa Škovierovej ovplyvnila kolektívizácia prebiehajúca od 50. rokov 20. storočia, spojená aj s čiastočnou zmenou zamestnania časti obyvateľov vidieka. V tomto zmysle spoločná údržba lesa, lúk, čistenie pasienkov a mnohé ďalšie spôsoby úpravy extravilánu, ako aj intravilánu obce sa buď stali súčasťou pracovných povinností konkrétnych ľudí, alebo sa zmenil spôsob ich využívania a následne aj starostlivosti (Škovierová 1996: 92). Starostlivosť o intravilán obce však aj v súčasnosti môže prebiehať formou dobrovoľných brigád. Napr. počas etnografického výskumu, ktorý som vykonal v obci Nová Bošáca v priebehu rokov 2017 – 2019, členovia klubu dôchodcov vykonávali aj dobrovoľné a verejnoprospešné práce alebo brigády – čistenie centra obce od odpadkov, čistenie pamätníkov padlých vojakoch, spoluorganizácia kultúrnych a spoločenských udalostí.

Ďalej môžeme upriamiť pozornosť napr. na stavbu a starostlivosť o sakrálné pamiatky v malých lokálnych komunitách. Josef Kandert (2004) opisuje stavbu zvonice v obci Sihla z rokov 1960 – 1961. Uvádza, že pri stavbe zvonice pomáhali obyvatelia obce s prácami, ako podávanie kameňov a tehál, miešanie malty, omietanie, zariaďovanie, čistenie dokončenej kaplnky. Taktiež hovorí o konaní verejných zbierok a vykonávaní prác zdarma. Stavebný materiál sa pri stavbe podľa jeho slov získaval „zdarma“, prevažne od MNV. Obyvatelia obce rovnako poskytovali zvyškový materiál zo stavieb domov (Kandert 2004: 61 – 63). Podľa Kanderta niektorí obyvatelia mali námietky voči pracovným povinnostiam. Podriadili sa však pracovnej povinnosti pretože „...*nestáli o pomluyy. Veřejné mínění, lépe řečeno jeho hrozba, zde působilo jako důležitý donucovací faktor*“ (Kandert 2004: 62). To, že obyvatelia Sihly „*nestáli o pomluyy*“ môžeme identifikovať ako obavy zo symbolického potrestania, ako aj hrozbu trestu z tretej strany v dôsledku porušenia noriem, v podobe klebiet a šírenia informácií poškodzujúcich reputáciu a prestíž. Negatívna reputácia môže ďalej spôsobiť stratu kooperačných partnerov (trest prostredníctvom výmeny partnerov – vid' Baumard – Boyer – Sperber 2010; Baumard 2010, 2011), ostrakizáciu či obmedzený prístup k verejným zdrojom. Kandert, rovnako ako Škovierová, však dané javy neinterpretuje

z konkrétnej teoretickej perspektívy. Ostáva pri empirickej analýze a zovšeobecneniach, ktoré však tiež nepochybne majú vedeckú hodnotu.

Ďalší príklad podobného typu som zaznamenal počas etnografického terénneho výskumu v roku 2017 v obci Nová Bošáca. V 70. rokoch 20. storočia bola v obci dokončená stavba rímskokatolíckeho kostola svätého Cyrila a Metoda (bližšie Kukuča – Klement 2017; Uhrin 2020; Uhrin – Bužeková 2022). Ako upozornil Ridley, existuje rozdiel medzi spoločným či komunálnym majetkom a majetkom, ktorý je k dispozícii zdarma všetkým a bez obmedzenia (Ridley 2015: 243). V prípade vyššie spomínaných sakrálnych pamiatok ide skôr o majetok, ktorý je k dispozícii všetkým, avšak s obmedzením. Kostol nemá charakter spoločného či komunálneho majetku, ktorého vlastníkom sú občania obce, ale príslušná náboženská organizácia. Starostlivosť o budovu kostola však prináša podobné otázky, ako využívanie lokálnych verejných statkov a zdrojov spoločného užívania.

Ako sme videli, viacerí bádatelia hovoria o tom, že normy zohrávajú dôležitú úlohu pri verejných statkoch a zdrojoch spoločného užívania. Dlhodobý etnografický výskum dokáže odhaliť obsah a následne kumulatívne efekty vyplývajúce z dodržiavania, alebo porušovania sociálnych noriem. Ako však upozornili Boyd a Richerson, normy niekedy podporujú kolektívne konanie, a niekedy nie. Ak chceme príčiny rozdielov v obsahu noriem podporujúcich a nepodporujúcich kolektívne konanie vzťahujúce sa k verejným statkom a zdrojom všeobecného vlastníctva odhaliť, musíme porozumieť procesom, ktoré formujú ich obsah v konkrétnych lokalitách (Boyd – Richerson 2018: 1236). Aj preto je podľa mňa nevyhnutné venovať pozornosť každodenným nuansám v živote konkrétnych osôb a komunit, u ktorých nachádzame úspešné spravovanie, údržbu a fungovanie verejných statkov a zdrojov spoločného užívania.

Navyše mnoho experimentálnych výskumov, ako upozornil Guala (2012), vzťahujúcich sa v užšom zmysle k otázke silnej a slabej reciprocity a v širšom zmysle k verejným statkom a zdrojom spoločného užívania, sa často odvoláva na etnografické dáta získané z antropologických výskumov bez uvedenia hlbších súvislostí (Guala 2012: 7). V ostatnom čase sa tiež zo strany ekonómov v kontexte verejných statkov hovorí o potrebe skúmať správanie ľudí mimo kontrolovaných a experimentálnych laboratórnych podmienok (Sirakovová – Čaplánová

2023: 359). Aj z týchto dôvodov sa domnievam, že na komplexné porozumenie tejto problematiky je potrebná spolupráca mnohých vedných odborov, ktoré ju budú skúmať prostredníctvom rozmanitých metodologických prístupov, pričom jedným z nich by mal byť aj dlhodobý etnografický výskum.

Môžeme teda zhrnúť, že v slovenskej etnografii je taktiež venovaná pozornosť reflexii vzťahu kultúry, spoločnosti a prírodného prostredia (napr. Podoba 1992; Škovierová 1996; Herzánová 1999; Mentel 2002). Rovnako je v slovenskej etnológii a socio-kultúrnej antropológii v ostatnom čase venovaná aj pozornosť otázkam náboženstva a kooperácie z evolučnoantropologickej perspektívy, ktoré sa vo všeobecnosti nevyhnutne dotýkajú aj problematiky verejných statkov (napr. Bahna – Talmont-Kaminski 2022; Maňo – Xygalatas 2022; Mentel 2022; Uhrin 2020; Uhrin – Bužeková 2022). Systematický výskum verejných statkov a zdrojov spoločného užívania s aplikovaním evolučnoantropologických teórií však v slovenskej etnológii nepatrí do centra záujmu bádateľov.

Záver

Hardinova esej v širšom zmysle poukázala na mnohé problémy týkajúce sa ako akademického, tak aplikovateľného výskumu verejných statkov a zdrojov spoločného užívania, ktoré sú aktuálne aj v súčasnosti (Frischmann – Marciano – Ramello 2019; Ito – Saijo – Une 1995; Latta 2009). Cieľom textu bolo v širšom slova zmysle hovoriť o niekoľkých otázkach. Prvá bola, ako je možné zabezpečiť efektívne fungovanie a obmedziť nadmerné využívanie verejných statkov a zdrojov spoločného užívania, inými slovami ako zabrániť ich pomyselnej tragédii. Cieľom Hardina a Ostromovej bolo špecifikovať a identifikovať podmienky a mechanizmy umožňujúce predísť tejto tragédii. Problém udržiavania a investícií do verejných statkov je možné vysvetliť viacerými mechanizmami, ku ktorým patrí nepriama reciprocita, prestíž a reputácia, rituály a signalizácia, nadprirodzené tresty a odmeny súvisiace s náboženstvom.

Jeden zo spôsobov riešenia predstavujú aj sociálne normy a tresty pri ich porušení. Tým bola v texte venovaná najväčšia pozornosť. Doposiaľ bola štúdiu týchto mechanizmov venovaná systematická pozornosť najmä v kontrolovaných laboratórnych podmienkach. Ku komplexnému porozumeniu problematiky je potrebné ju

skúmať aj v nekontrolovaných mimo laboratórnych situáciách. Zároveň nie je možné analyzovať verejné statky a zdroje spoločného užívania bez zohľadnenia konkrétneho sociokultúrneho, ekonomického, ekologického a historického kontextu, ktorý ovplyvňuje správanie participantov aj v laboratórnych podmienkach (Trivers 2006; Guala 2012; Boehm 2020; Hulín 2014).

Ďalšia úvaha sa vzťahuje k tomu, ako môže etnografický výskum prispieť k porozumeniu fungovania sociálnych noriem v konkrétnych ekologických, ekonomických a sociokultúrnych podmienkach. Výskumy zamerané na problematiku verejných statkov ukázali, že spoločne vlastnený a užívaný majetok nevyhnutne nevyústí v tragédiu verejných statkov, teda k nadmernému využívaniu a postupnému znehodnocovaniu (bližšie Boyd – Richerson 2018; Frischmann – Marciano – Ramello 2019). Tieto výskumy boli vykonané predovšetkým v malých lokálnych komunitách, v ktorých sa rozvinuli aj sociálne normy zabraňujúce nadmernému využívaniu. Dlhodobý etnografický výskum dokáže prispieť k porozumeniu takýchto „úspešných príbehov“ verejných statkov a zdrojov spoločného užívania a potenciálne následne aj k objaveniu a porozumeniu všeobecných vzorcov. Ostáva však otázkou, či je možné tieto výsledky a pravidlá úspešné v malých lokálnych komunitách preniesť na otázky týkajúce sa globálnych problémov. Táto otázka by mohla byť zodpovedaná v budúcnosti.

V histórii ľudstva existujú prípady, keď využívanie verejných statkov a zdrojov spoločného užívania v širšej perspektíve nevyústilo v ich znehodnotenie a nadmerné využívanie. Domnievam sa, že k pochopeniu týchto „úspešných príbehov“ verejných statkov a zdrojov spoločného užívania dokáže v kombinácii s vyššie zmienenými teoretickými koncepciami efektívne prispieť aj dlhodobý etnografický výskum. V malých lokálnych komunitách dokáže byť tiež prínosom k debate o sociálnych normách a formách trestov, povahe silnej reciprocita a altruistického trestania mimo kontrolovaných laboratórnych podmienok (Baumard 2010, 2011; Baumard – Boyer – Sperber 2010; Guala 2012; Sirakovová, Čaplánová, 2023). Na záver je potrebné dodať, že bližšie zameranie sociokultúrnoantropologických a etnologických výskumov na verejné statky a zdroje spoločného užívania vytvára dôležité prepojenie týchto disciplín nielen s ekonómiou, politológiou a sociológiou (Acheson 2011: 334 – 335), ale aj s evolučnou antropológiou.

* Príspevok vznikol s podporou grantového projektu VEGA 1/0203/23 Morálne hodnotenia národných, etnických a náboženských skupín v situácii ohrozenia.

POZNÁMKY:

1. Názov sa prekladá aj ako tragédia občiny / verejných pastvín. V texte používam preklad tragédia verejných statkov z dôvodu zaužívanosti tohto termínu v odborných diskusiách.

LITERATÚRA:

- Acheson, James 1988. *The Lobster Gangs of Maine*. Lebanon, NH: University Press of New England.
- Acheson, James 2003. *Capturing the Commons: Devising Institutions to Manage the Maine Lobster Industry*. Hanover, NH: University Press of New England.
- Acheson, James 2011. Ostrom for anthropologists. *International Journal of the Commons* 5 (2): 319 – 339. Dostupné z: <<http://doi.org/10.18352/ijc.245>>.
- Auer, R. Matthew 2014. Collective Action and the Evolution of Social Norms: The principled optimism of Elinor Ostrom. *Journal of Natural Resources Policy Research* 6 (4): 265 – 271. Dostupné z: <<http://dx.doi.org/10.1080/19390459.2014.941177>>.
- Axelrod, Robert 1984. *The Evolution of Cooperation*. New York: Basic Books.
- Axelrod, Robert – Hamilton, D. William 1981. The Evolution of Cooperation. *Science* 211 (4489): 1390 – 1396. Dostupné z: <<https://doi.org/10.1126/science.7466396>>.
- Bahna, Vladimír – Talmont-Kaminski, Konrad 2022. Rituals Kneaded with Societies, Societies Kneaded with Rituals: Social Regulation and Collective Rituals. *Slovenský národopis* 70 (2): 176 – 185. Dostupné z: <<https://doi.org/10.31577/SN.2022.2.17>>.
- Baumard, Nicolas – Boyer, Pascal – Sperber, Dan 2010. Evolution of Fairness: Cultural Variability. *Science* 329 (5990): 388 – 390. Dostupné z: <<https://doi.org/10.1126/science.329.5990.388-b>>.
- Baumard, Nicolas 2010. Has Punishment Played a Role in the Evolution of Cooperation? A Critical Review. *Mind and Society* 9 (9): 171 – 192. Dostupné z: <<https://doi.org/10.1007/s11299-010-0079-9>>.
- Baumard, Nicolas 2011. Punishment Is Not a Group Adaptation: Humans punish to restore fairness rather than to support group cooperation. *Mind and Society* 10 (1): 1 – 26. Dostupné z: <<https://psycnet.apa.org/doi/10.1007/s11299-010-0080-3>>.
- Boehm, Christopher 2020. *Hierarchie v pralesích. Evoluce rovnostářského chování*. Praha: Academia.
- Bosselman, Fred P. 1994. Replaying the Tragedy of the Commons. *The Yale Journal of Regulation* 13 (390): 390 – 402. Dostupné z: <https://openyls.law.yale.edu/bitstream/handle/20.500.13051/7936/11_13YaleJonReg391_Winter1996_.pdf?sequence=2&isAllowed=y>.
- Boyd, Robert – Richerson, J. Peter 2002. Group Beneficial Norms Can Spread Rapidly in a Structured Population. *Journal of Theoretical Biology* 215 (3): 287 – 296. Dostupné z: <<https://doi.org/10.1006/jtbi.2001.2515>>.
- Boyd, Robert – Richerson, J. Peter 2009. Culture and the Evolution of Human Cooperation. *Philosophical Transactions of the Royal Society B* 364 (1533): 3281 – 3288. Dostupné z: <<https://doi.org/10.1098/rstb.2009.0134>>.
- Boyd, Robert – Richerson, J. Peter 2012. *V genech není všechno aneb jak kultura změnila evoluci člověka*. Praha: Academia.
- Boyd, Robert – Richerson, J. Peter 2018. Collective Actions, Cultural Norms. *Science* 362 (6420): 1236 – 1237. Dostupné z: <<https://doi.org/10.1126/science.aaw0911>>.
- Chudek, Maciej – Henrich, Joseph 2011. Culture-Gene Coevolution, Norm-Psychology and the Emergence of Human Prosociality. *Trends in Cognitive Sciences* 15 (5): 218 – 226. Dostupné z: <<https://doi.org/10.1016/j.tics.2011.03.003>>.
- Chudek, Maciej 2013. *Negative Indirect Reciprocity: Theory and Evidence*. Vancouver: The University of British Columbia.
- Fehr, Ernst – Gächter, Simon 2002. Altruistic Punishment in Humans. *Nature* 415: 137 – 140. Dostupné z: <<https://doi.org/10.1038/415137a>>.
- Frischmann, M. Brett – Marciano, Alain – Ramello, B. Giovanni 2019. Tragedy of the Commons after 50 Years. *Journal of Economic Perspectives* 33 (4): 211 – 288. Dostupné z: <<https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3451688>>.
- Gächter, Simon – Herrmann, Benedikt 2006. Human Cooperation from an Economic Perspective. In: Kappeler, M. Peter – van Schaik, P. Carel (eds.). *Cooperation in Primates and Humans: Mechanism and Evolution*. Berlin: Springer-Verlag. 275 – 302.
- Gächter, Simon 2012. In the Lab and in the Field: Punishment Is Rare in Equilibrium. *Behavioral and Brain Sciences* 35 (01): 26–27. Dostupné z: <<https://doi.org/10.1017/s0140525x11001415>>.
- Gintis, Herbert – Fehr, Ernst 2012. The Social Structure of Cooperation and Punishment. *Behavioral and Brain Sciences* 35 (1): 28–29. Dostupné z: <<https://psycnet.apa.org/doi/10.1017/S0140525X11000914>>.
- Gordon, T. Kraft-Todd – Bollinger, Bryan – Gillingham, Kenneth – Lamp, Stefan – Rand, G. David 2018. Credibility-Enhancing Displays Promote the Provision of Non-Normative Public Goods. *Nature* 563: 245 – 248. Dostupné z: <<https://doi.org/10.1038/s41586-018-0647-4>>.
- Guala, Francesco 2012. Reciprocity: Weak or Strong? What punishment experiments do (and do not) demonstrate. *Behavioral and Brain Sciences* 35 (1): 1 – 59. Dostupné z: <<https://doi.org/10.1017/s0140525x11000069>>.
- Hardin, Garrett 1968. The Tragedy of the Commons. *Science* 162 (3859): 1243 – 1248. Dostupné z: <<http://www.sciencemag.org/cgi/content/full/162/3859/1243>>.

- Harris, Marvin 1968. *The Rise of Anthropological Theory. A History of Theories of Culture*. New York: Altamira Press.
- Harris, Marvin 1974. *Cows, Pigs, Wars & Witches. The Riddles of Culture*. New York: Random House.
- Harris, Marvin 1977. *Cannibals and Kings. The Origins of Culture*. New York: Random House.
- Harris, Marvin 1979. *Cultural Materialism: The Struggle for a Science of Culture*. New York: Random House
- Henrich, Joseph – Boyd, Robert – Bowles, Samuel – Camerer, Colin – Fehr, Ernst – Gintis, Herbert (eds.) 2004. *Foundations of Human Sociality Economic Experiments and Ethnographic Evidence from Fifteen Small-Scale Societies*. Oxford: Oxford University Press.
- Henrich, Joseph – Henrich, Natalie 2007. *Why Humans Cooperate: A Cultural and evolutionary explanation*. Oxford: Oxford University Press.
- Henrich, Joseph – Heine, Steven – Norenzayan, Ara 2010. Beyond WEIRD: Towards a Broad-Based Behavioral Science. *Behavioral and Brain Sciences* 33 (2 – 3): 111 – 135. Dostupné z: <<https://doi.org/10.1017/S0140525X10000725>>.
- Herzánová, Ľubica 1999. Aplikácia metódy ekotypu pri výskume rodiny na Kysuciach. *Etnologické rozpravy* (2): 96 – 106.
- Hobbes, Thomas 1651. *Leviathan*. London.
- Hulín, Martin 2014. Povaha ľudskej spolupráce a význam altruistického trestania: Ako sa ľudia správajú v laboratóriu a v teréne? *Antropowebzin* (1): 21 – 32.
- Ito, Masaru – Saijo, Tatsuyoshi – Une, Masashi 1995. The Tragedy of the Commons revisited: Identifying Behavioral Principles. *Journal of Economic Behavior & Organization* 28 (3): 311 – 335. Dostupné z: [https://doi.org/10.1016/0167-2681\(95\)00038-0](https://doi.org/10.1016/0167-2681(95)00038-0)
- Kandert, Josef 1969. Výpomoc při jarních pracích. *Český lid* 56 (1): 11 – 15.
- Kandert, Josef 2004. *Každodenní život vesničanů středního Slovenska v šedesátých až osmdesátých letech 20. století*. Praha: Karolinum.
- Kappeler, M. Peter – van Schaik, P. Carel (eds.) 2006. *Cooperation in Primates and Humans: Mechanism and Evolution*. Berlin: Springer-Verlag.
- Kukuča, Jaroslav – Klement, Martin 2017. *Kostol svätých Cyrila a Metoda v Novej Bošáci*. Nová Bošáca: Jaroslav Kukuča.
- Lang, Martin 2014. Náboženství a prosocialita v evoluční perspektivě: Základní mechanismy lidského sociálního chování. *Pantheon* 9 (1): 167 – 187.
- Lanman, Jonathan – Buhrmester A. Michael 2016. Religious actions speak louder than words: Exposure to CREDs predicts theism. *Religion, Brain & Behavior* 7 (1): 3 – 16. Dostupné z: <<https://doi.org/10.1080/2153599X.2015.1117011>>.
- Latta, P. Alexander 2009. The Tragedy of the Commons. In: Bell, V. J. David – Cheung, Annie, Yuk-kuen (eds.): *Introduction to sustainable development*. France, Paris: EOLSS Publications, s. 98 – 100.
- Malthus, T. Robert 1798. *An Essay on the Principle of Population*. London: J. Johnson, St. Paul's Church-Yard.
- Maňo, Peter – Xygalatas, Dimitris 2022. Ritual Form and Ritual Choice among Mauritian Hindus. *Slovenský národopis* 70 (2): 186 – 209. Dostupné z: <<https://doi.org/10.31577/SN.2022.2.18>>.
- McGoodwin, R. James 1990. *Crisis in the World's Fisheries: People, Problems, and Policies*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Meinzen-Dick, Ruth 2018. Playing games in a common pool. *Science* 362 (6420): 1237 – 1238. Dostupné z: <<https://doi.org/10.1126/science.aaw0911>>.
- Mentel, Andrej 2002. Ako možno merať postoje človeka ku krajine? Náčrt problematiky In: Škovierová, Zita (ed.). *Tradícia a spoločensko-politické zmeny na Slovensku po 2. svetovej vojne*. Bratislava: Stimul. 250 – 259.
- Mentel, Andrej 2022. Rituals and Group Solidarity: An Ethnographic Case Study. *Slovenský národopis* 70 (2): 228 – 247. 1339 – 9357. Dostupné z: <<https://doi.org/10.31577/SN.2022.2.20>>.
- Moore, D. Jerry 2009. *Visions of Culture: An Introduction to Anthropological Theories and Theorists*. United Kingdom: Altamira Press.
- Ostrom, Elinor 1990. *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Ostrom, Elinor 2008. Tragedy of the Commons. In: Vernengo, Matias – Perez Caldentey, Esteban – Barkley Rosser, John Jr. (eds.). *The New Palgrave Dictionary of Economics*. London: Palgrave Macmillan. 1 – 5.
- Ostrom, Elinor – Walker, James 2003. *Trust and Reciprocity: Interdisciplinary Lessons from Experimental Research*. New York: Russell Sage Foundation.
- Ostrom, Elinor – Walker, James – Gardner, Roy 1994. *Rules, Games, and Common-Pool Resources*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Podoba, Juraj 1992. Etnografický pohľad na problematiku vzťahu človeka a životného prostredia: etnoekológia, kultúrna ekológia alebo environmentálna etnológia. *Slovenský národopis* 40 (3): 252 – 266.
- Pranda, Adam (ed.) 1986. *Spôsob života družstevnej dediny*. Bratislava: Veda.
- Rappaport, A. Roy 1968. *Pigs for the Ancestors*. New Haven: Yale University Press.
- Rappaport, A. Roy 1979. *Ecology, Meaning and Religion*. Richmond: North Atlantic Books.
- Ridley Matt 2015. *Původ ctnosti. O evolučních základech a zákonitostech nesobeckého jednání člověka*. Praha: Portál.
- Richerson, J. Peter – Gil-White, Francisco 2007. Cooperation and Conflict, Large Scale Human. In: Nadel, Lynn (ed.). *Encyclopedia of Cognitive Science*. Hoken, New Jersey, US: John Wiley & Sons, Ltd. 828 – 837.
- Siraková, Eva – Čaplánová, Anetta 2023. Dobrovoľné príspevky na verejné statky: Spoločensko-ekonomické súvislosti a význam občianskeho crowdfundingu. *Sociológia* 55 (3): 341 – 365. Dostupné z: <<https://doi.org/10.31577/sociologia.2023.55.3.13>>.
- Steward, H. Julian 1955. *Theory of Culture Change: The Methodology of Multilinear Evolution*. Illinois: University of Illinois Press.
- Škovierová, Zita 1993. Kooperácia v dedinskom spoločenstve. *Slovenský národopis* 41 (3): 259 – 270.
- Škovierová, Zita 1996. Tradičné pracovné a sociálne aktivity v kontexte s prírodným prostredím. *Acta Environmentalica Universitatis Comenianae* (Bratislava) 6: 89 – 95.
- Škovierová, Zita 1999. Vzájomná výpomoc, dobročinnosť a ich morálne a sociálne súvislosti. In: Jakubíková, Kornélia (ed.). *Tradícia, etika a civilizačné zmeny*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave. 70 – 78.
- Škovierová, Zita 2001. Susedské skupiny a susedské vzťahy na slovenskej dedine v 20. storočí. *Studia Academica Slovaca* 30: 270 – 282.
- Trivers, L. Robert 2006. Reciprocal altruism: 30 years later. In: Kappeler, M. Peter – van Schaik, P. Carel (eds.): *Cooperation in Primates and*

- Humans: Mechanism and Evolution*. Berlin: Springer-Verlag: Berlin. 67 – 84.
- Turpin, Hugh – Andersen, Marc – Lanman, A. Jonathan 2019. CREDs, CRUDs, and Catholic Scandals: Experimentally Examining the Effects of Religious Paragon Behavior on Co-Religionist bBelief. *Religion, Brain and Behavior* 9 (2): 143 – 155. Dostupné z: <<https://doi.org/10.1080/2153599X.2018.1439087>>.
- Uhrin, Michal 2020. *Kooperácia a náboženstvo v rurálnom prostredí na Slovensku*. Dizertačná práca. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave.
- Uhrin, Michal 2022. Kooperácia, príbuzenstvo a susedstvo v súčasnom rurálnom prostredí na Slovensku. *Národopisný vestník* 81 (2): 52 – 74. Dostupné z: <https://www.narodopisnaspolocnost.cz/images/Narodopisny_vestnik_2.2022.pdf>.
- Uhrin, Michal – Bužeková Tatiana 2022. The Role of Subtle Signals Linked to Religious Rituals in the Evaluation of Newcomers by a Village Community. *Slovenský národopis* 70 (2): 210 – 227. Dostupné z: <<https://doi.org/10.31577/SN.2022.2.19>>.
- White, Leslie 1949. *The Science of Culture: A study of man and civilization*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- White, Leslie 1959. *The Evolution of Culture: The Development of Civilization to the Fall of Rome*. California: Mc-Graw Hill.
- Zimmerman, R. Matthew – McElreath, Richard – Richerson, J. Peter J. 2012. Evolution of Cooperation, Evolution. In: Hastings, Alan – Gross, Louis (eds.). *Sourcebook in Theoretical Ecology*. Berkeley: UC Press. 155 – 162.

Summary

Public Goods in an Ethnological and Evolutionary Anthropological Perspective

Human life is characterized by cooperation of individuals but also by cooperation in large groups. People cooperate in pursuit of common goals and carry out activities beneficial to both the individual and the group. The issue of public goods, meaning resources that can be potentially used by entire society or a group within society, has been systematically studied since the sixties of the twentieth century. Since there is a risk of free-riding on and over-exploitation of public goods, there must be social mechanisms, rules, and norms to regulate their use in any society. In this text, the author draws attention to the analysis of public goods and common-pool resources from a broader evolutionary anthropological and ethnological perspective, focusing on local public goods and common-pool resources. Evolutionary anthropology provides insightful theories from which empirically testable hypotheses for ethnological research can be derived. The author concludes that long-term ethnographic research combined with the theoretical concepts of evolutionary anthropology can effectively contribute to the understanding of successfully managed and administered public goods and common-pool resources.

Key words: Common goods; cooperation; evolutionary anthropology; social norms; ethnographic research.

POHRANIČÍ JINÝCH SVĚTŮ: PŘECHODOVÉ A REPREZENTAČNÍ FUNKCE ČESKÝCH DIVADELNÍCH OPON

Václav Hájek (Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy)

Malované opony dochované na českém území tvoří pozoruhodný konvolut specifického výtvarného, mediálního a ideového projevu. Funkce, společenská role a komunikační nástroje opon se výrazně proměňují od 18. století do současnosti. Vidíme zde vývoj od opon, které do značné míry souzněly s klasicistním architektonickým pojetím (s nímž se ovšem mísily také iluzivní barokní postupy), přes opony jako nápovědi univerzálních hodnot osvícenského myšlení a estetiky k oponám mísícím romantické a obrozenecké tvarosloví a témata. Od druhé poloviny 19. století je situace ještě složitější a košatější. Nicméně řada obrazových a vizuálních „strategií“ se opakuje a variuje v dlouhých časových úsecích – např. vrstvení několika pohledových plánů na ploše opony, apelace na diváka s pomocí určitých kompozičních řešení, recyklace dobově oblíbených obrazových prototypů, rozvrhování vztahů mezi profánním a jakýmsi transcendentním prostředím atd.

Opony byly (a mnohdy tak fungují i dnes) velmi pozoruhodným typem obrazové komunikace, představovaly rozhraní, přechodové území či práh mezi všední a výjimečnou situací a připravovaly pohled diváků na vstup do „jiných světů“ divadelní události s jejími estetickými, ideologickými, didaktickými a sociálními souvislostmi. Opony zahalovaly i odhalovaly, rozněcovaly zájem o neznámé i posilovaly status známého. Využívaly mnohas tupňového vizuálního působení, a byly tak nakonec obdobně procesuálním a performativním vyjádřením jako divadelní představení samo (jakkoli nemusely odkazovat k jeho konkrétnímu obsahu).

Tento text vychází ze dvou dílů publikace *Malované opony divadel českých zemí* (MODČZ 2010, 2017),¹ v nichž je shromážděno množství doposud přehlíženého výtvarného materiálu. Divadelních opon se na našem území dochovalo cca od sklonku 18. století překvapivě značné množství (často ve špatném či fragmentárním stavu, přesto s výpovědní hodnotou). Pozoruhodná na těchto specifických multioborových dílech (symbióza výtvarných, divadelních, literárních prvků) není ani tak jejich estetická kvalita nebo nekvalita, ale jejich společenská, politická, propagandistická, svým způsobem i kultovní a manipulační funkce. Ani konkrétní motivy zobrazené na

oponách nejsou to nejpodstatnější. V případě divadelních opon hrály a hrají klíčovou roli formální obrazové strategie, s jejichž pomocí tento obrazový „aparát“ ovlivňuje diváka.

Náš text zaměřujeme především na rozbor několika formálních, obrazových strategií, s jejichž pomocí opony dosahovaly větší účinnosti na diváka. Tyto strategie se stejně jako konkrétní náměty často opakovaly a jen mírně variovaly. Najdeme je v určité míře na desítkách příkladů ze sledovaného konvolutu. Metody určitého apelu na diváka, jeho iluzivní vtahování do děje, posilování jeho pozornosti se na oponách vyskytují v „osvědčených“ podobách přibližně od poloviny 19. do poloviny 20. století. Několik víceméně typických vizuálních nástrojů, jichž opony pro oslovování diváka využívaly, rozebíráme na příkladech, u nichž není důležité ani tak autorství a jedinečnost, jako právě typičnost (charakteristická pro danou dobu a dané médium).

Dosavadní výzkumný zájem byl tuzemským oponám (přínejmenším těm méně známým) vesměs věnován v souvislosti s jejich nálezem, restaurováním, umístováním do regionálních muzeí apod.² Starší domácí bádání se zaměřovala více na ikonografii opon, zatímco na „formální“ postupy jejich působení na diváka, na vztah s vnímáním a s určitými koncepcemi vidění³ apod. se tolik nehledělo. V zahraniční literatuře se problému „formálních“ prvků a vidění opon naopak věnuje značná pozornost. Nejde ovšem jen o opony divadelní, ale o princip, který se vyskytuje velmi silně i v náboženském kontextu (synagogální opony, pašijová plátna apod.), v propagandě, reklamě, v určitých rituálních praktikách veřejného i soukromého života, v oblasti dějin umění (žánrová malba 17. století v Holandsku, Raffaelova *Sixtinská madona*, tvorba dvojice Christo a Jeanne-Claude v druhé polovině 20. století atd.). Badatelský zájem se na opony zaměřuje také v souvislosti s modelovým příkladem Parrhasiova závoje a s otázkou závoje (mlhy, temnoty, nedohledna, neviditelná) v romantismu. Bývají zkoumány i další kontexty termínů velum, antependium, ale též hranice, rozhraní ad. jakožto nástrojů zviditelňování i zneviditelňování, zahalování i odhalování, aktivizace pozornosti apod. (k tomu viz např. Blümler 2016; Meiering 2006; Endres 2005).

V našem textu tedy zkoumáme opony především jako určité vizuální, obrazové vehikulum srovnatelné třeba s problematikou a principem rámu apod.,⁴ kdy hraje roli jakési očekávání, tajemství, určitá cesta pohledu skrze vrstvy a stupně, vztah mezi optickým a latentně haptickým působením daného obrazového prostředku. Ikonografie a náměty zobrazené na oponách nás nyní tolik zajímat nebudou. Jde vesměs o značně stereotypní, typizovaná, přejímaná témata, což ovšem samo o sobě představuje také určitý strukturální princip, který se nápadně podobá kopírování a variování ve sférách kultovních obrazů. Toto variování a zmnožování souvisí i s jinými „rituálními“ poslánými opon, v nichž se ukazuje jejich specifická performativita⁵.

Chceme tedy zkoumat především obrazové, formální, strukturální a vizuální způsoby, jichž využívaly opony, aby začlenily publikum do rámce nevšedně koncipovaného divadelního dění a situace. Zajímá nás, jak a jestli je opona výrazně a zásadně zapojena do „hry“, a to i v případě zdánlivě zcela stereotypního řešení a námětu (což ale může být velice funkční, účinný postup oslovení publika v určitých dobových, ideologických a společenských souvislostech). Zajímá nás opona jako rozhraní v prostorovém, komunikačním, mediálním smyslu.⁶

1. Rám

Ornamentální rámce opon nepřitahovaly zřejmě diváky natolik, aby jim věnovali speciální, dlouhodobou pozornost. Jejich působivost spočívala v celkové barevné, tvarové a kompoziční bohatosti. Občas se pohled zastavil u nějakého dílčího detailu, figury, rostliny, linie (v řadě případů mohly detaily odkazovat k tradičním prvkům ornamentu – třeba k arabesce, grotesce, ke středověké, renesanční či barokní ornamentice atd.). Ornamentální bordura byla chápána jako doplněk hlavního zobrazení, tedy slovy filozofů Immanuela Kanta či Jacquese Derridy jakožto „parergon“ (Derrida 1987). Takový doplněk, vnějšek díla má podle Kanta primárně výzdobnou, dekorativní funkci a je tedy postradatelný, zbytečný. Derrida ovšem zdůrazňuje jeho závažnost a nutnost pro určení příslušného kontextu, do něžž je centrum výjevu se svým základním sdělením zasazeno. Podle francouzského dekonstruktivního filosofa nepředstavuje „parergon“ (rám, rámeček, okraj) jen daný technologický prvek s vnější dekorací, ale především prostředek, který ukazuje, jakým způsobem máme chápat sdělení, jež

se nám předkládají. To, jestli máme obraz chápat jako umělecké dílo, historický dokument, nebo didaktickou pomůcku apod., je určeno rámcem (parergonem) představovaným celou danou institucí – v tomto případě by rámeček tvořila galerie, muzeum, škola. Základní parergon divadelního představení tvoří samotná instituce divadla. Další rámeček ztělesňuje opona jako rozhraní mezi hledištěm a jevištěm. Opona tvoří vnějšek, okraj, doplněk divadelní scény a představení a pro její ornamentální borduru pak zbývá funkce jakéhosi doplňku parergonu.

Doplněk doplňku má však svébytný smysl. Opona sama vytváří prostředí rámu a její ornamentální rámeček či několik odstupňovaných rámců tedy umocňuje, násobí její funkci. Opona jakožto příprava na určitou událost je při svém mnohačetném orámování jakýmsi schodištěm, po němž pohled publika vstupuje do hájemství nevšedních zkušeností. Čím bohatší je stupňování okrajů, tím ostentativněji se zdůrazňuje očekávaný význam představení. Mnohdy se u tradičních typů opon vyskytovala až hypertrofie rámců a okrajů. Jakoby šlo o podstavec pomníku vrstvený do hloubky místo do výšky. Příklady bohatě dekorovaných a rámovaných opon se nacházejí např. v Liberci (MODČZ 2010: 37) nebo na Zbirohu (tamtéž: 149).

Ornamentální struktury evokují vesměs takřka nekoněčné pokračování, a to i když využívají zhruba symetrii, jistou hierarchii a nejen aditivní přidávání ad infinitum. Na okrajích sledovaných opon (na jejich ornamentálních bordurách) se tedy nachází opakovatelnost, zatímco v jejich centru se vyskytuje jedinečnost (alespoň na první pohled). Zároveň se zdá, že okraje, rámy drží a chrání centrum na způsob jakési hrady. Okraje též mnohdy více odkazují k „divadelní“ povaze daného místa, zatímco hlavní výjevy uprostřed opon nebývají ikonograficky tolik vázané na divadelní „diskurz“. V ornamentálních rámcích bývají včleněna zobrazení příslušných múz, autorů, např. Josefa Kajetána Tyla, hudebních nástrojů, např. na oponě ze Žarošic (MODČZ 2010: 169).

Bordury obsahovaly opakovatelný systém ornamentu, zatímco centrum opon bylo vyhrazeno jedinečnému, klíčovému, mnohdy jakoby „zakládajícímu“ aktu (proto se zde vyskytují motivy jako pramen, zrození, Přemysl Oráč, Libušina věštba, východ slunce apod.). Tato kombinace zobrazení archetypální události a opakování na ploše opon se poněkud podobá struktuře iniciačních přechodových rituálů, v nichž jde o určité opakování, kopírování archetypálního zakládajícího aktu.

Opony tedy fungovaly jako práh nejen v prostoro-
vém a dějovém smyslu, ale též díky určité podobnosti
s rituálními praktikami. Také prahové rituály mají několik
částí, stupňů, a takové stupňování čekalo i na divadelní
publikum, když se ocitlo před bohatě orámovanou a de-
korovanou oponou. Ostatně termín „decorum“ původně
vyjadřoval správnost podání a na takový náležitý typ
vnímání měly diváky nachystat i opony se svými rámy
a parergony.

2. Závoj

Značné množství malovaných opon mělo podobu ilu-
zivně znázorněné, bohatě zřasené draperie plné hlubokých
a dynamických záhybů, jejichž okraje byly obroubeny
přesvědčivě znázorněnými třásněmi, tkalouny, štrápci
a lemy. Některé opony tohoto typu obsahovaly v průhle-
du do pozadí za tuto draperii ještě další, konkrétnější
výjev buď narativního, figurálního, nebo topografického
a krajinného charakteru. Namalovaná draperie vyvolává
dojem tíhy a plasticity, evokuje téměř taktilní vlastnosti,
hmatatelnou blízkost. Namalovaná draperie – těžký, ve-
směs rudý závěs – se tedy nevzdaluje od pozorovatele
v hloubce opticky vnímaného prostoru, ale vyznačuje se
mnohem užším, intimnějším vztahem k divákovu tělu.

Mezi iluzivní draperií a výjevem, který je zasazený do
perspektivní dálky (např. krajina, figurální kompozice),
popřípadě mezi namalovanou draperií a samotným diva-

delním představením, scénou, je tedy principiální rozdíl
především v tom, jaké smyslové vjemy a typy vnímání su-
geruje. V případě reliéfně, hutně a plasticky malovaného
závěsu se před divákem nachází kvazi-haptická entita,
kterou bychom v duchu teoretiků a historiků umění Aloise
Riegla (1893) či Heinricha Wölfflina (2020) mohli poklá-
dat za typ obrazu, který se zaobírá především konkrétní,
hmotnou, blízkou jednotlivinou a nesnaží se budovat širší
prostorový rámec se znázorněním vzdáleností a odstupů
mezi množstvím věcí, figur, forem. Za takové kvazi-hap-
tické obrazy lze prý považovat např. díla rané renesance.
Mezi „haptickým“ a „optickým“ modelem, stylem zobrazo-
vání a vnímání dochází v dějinách podle Aloise Riegla
k pravidelnému střídání a výměnám priorit, což je sice
diskutabilní, ovšem podnětné teoretické schéma. Pokus-
me se přenést tuto koncepci střídání „haptického“ a „op-
tického“ principu na pole malované opony.

Jakási vstupní fáze či okraj opony, který je ve sledo-
vaných případech pojednán na způsob těžkého same-
tového závěsu, nepodtrhuje jenom slavnostnost chvíle,
ale naznačuje fyzickou přítomnost, tělesnou aktualitu
divadelního představení a principu, jenž zahrnuje zážitek
společně senzuačně sdíleného místa. Jakoby závěs
paradoxně hledíště a jeviště neodděloval, ale naopak
úžeji propojoval, ale jaksi beze slov, bez alegorií, poj-
mů a narací. Narativní složky bývají vyjádřeny v prů-
hledu (pokud je součástí opony), k němuž má recipient
mnohem distancovanější vztah, ale může v něm „číst“
určitější významy. „Nedotknutelnost“ artefaktu (jímž by-
lo i tradiční divadelní představení) se zde mísí s impresi
blízkého setkání, jež zaujímá na oponě často podstatnou
plochu, nebo ji dokonce zabírá celou.

Velmi pozoruhodnou oponu s iluzivně malovanou
zřasenou draperií představuje dílo Jana Bedřicha Stoc-
ka pro zámecké divadlo v Hluboké nad Vltavou (MODČZ
2010: 29; obr. 1) Průchod z fyzického prostoru do fanta-
ziijního a subtilního prostředí se zde skládá přinejmenším
ze čtyř vrstev (baldachýn, závěs, zhmotnělý ornament,
popředí krajiny). Pohled diváka směřuje nejen k idylic-
ké scénérii s loveckou chatou uprostřed lesní mýtiny, ale
také k prosvětlenému pásu nebe nad horizontem (kde
bílý oblak vyhlíží dost étericky). Od takřka hmatatelné
plasticity v popředí se zrak dostává do neviditelného,
prázdného, odhmotněného středu. Stockova malba si-
ce vychází hlavně z trendů v dobových nástěnných de-
koracích (jejichž tvůrcem ostatně tento autor často byl),
ale sumarizuje v sobě náročným, až hypertrofovaným

Obr. 1. Opona zámeckého divadla v Hluboké nad Vltavou.
Autor Jan Bedřich Stock, 1858. Zdroj: MODČZ 2010: 29

způsobem klíčové role iluzivního závěsu zahalujícího jeviště. Za zmnoženým rozmezím, za odstupňovanými vrstvami, které vnitřní a vnější scénu respektive světy propojují i oddělují, se nalézá dobře ukryté „tajemství“ (víceméně neviditelné – zde např. onen oblak nad horizontem). Toto „tajemství“, chráněné obaly a okraji, nebo alespoň jeho přísliby a náznaky, rozněcuje touhu a imaginaci diváka, který předpokládá, že se stane svědkem podstatné události (estetické, etické, rituální atd.), vytržené ze všedního průběhu času. Termín „tajemství“ je snad poněkud nadnesený, ale vzhledem k historickému využívání závěsů, závoje, baldachýnů v náboženské, alegorické, reprezentační a moralistní malbě, sochařství i v architektonických řešeních se nezdá tento termín nepřipadný.

Zručně a přesvědčivě namalované draperie odkazují též k exemplárnímu příběhu o Parrhasiově závěsu (Blümler 2016), v němž se snoubí výpověď o mistrovství v oblasti umění a nápodoby s výpovědí o relativitě obrazové iluze. Parrhasiem namalovaný závoj měl vyjma autorovy technické zručnosti demonstrovat potřebu kritického přijímání a revidování smyslových vjemů. Některé holandské malby ze 17. století (jež vytvářel např. Nicolaes Maes) ukazují hlavní význam parrhasiovského

závoje – jde o jakousi ochranu diváka před mocí obrazové iluze, upozornění, že zde se nalézá rozhraní, přechodové území mezi skutečností a zdáním.

Divadelní opony s malovanými draperiemi kombinují nastíněné aspekty zobrazování závěsů a jejich performativního potenciálu, jak ukazuje např. opona z Jabkenic (MODČZ 2010: 81) nebo z Božejovic (MODČZ 2010: 87)

3. Cesta

Ornamentální rámec i závěs v podobě bohatě zřasené draperie sloužily do značné míry k tomu, aby prostor diváka a jeviště rozhraničovaly a vytvářely propustnou, nicméně zjevnou distanci. Naproti tomu určité formální i námětové aspekty vyskytující se uvnitř obrazové plochy opony měly napomoci pozorovatele především integrovat do namalované scenerie. Měly nejen zaujmout jeho pozornost, ale imerzivně ho přímo vtáhnout do děje a přetvořit v pomyslného spoluhráče.⁷

Velmi výrazným a účinným prvkem je v tomto směru motiv namalované cesty či obdobné trajektorie určené k evokaci pohybu směrem k centru a pointě znázornění. Takto se mohou uplatňovat také motivy pramene, vodního toku, procesí, stromořadí, obecněji řečeno

Obr. 2. Setkání Libuše s Přemyslem, opona pro loutkářskou rodinu Dubských v Božejovicích. Podle obrazu Josefa Mathausera zhotovil malíř dekorací Jindřich Boška, 1937. Zdroj: MODČZ 2010: 87

výrazně hloubkovým způsobem ubíhající perspektivní prvky. Na některých oponách se motiv cesty nachází téměř uprostřed výjevu a u jejího počátku jsou umístěny figury, které pohledem a gesty navazují komunikaci s pozorovatelem a ukazují mu také další směřování k pointě a její význam (někdy se jako pointa výjevu objevuje na horizontu a víceméně v ohnisku perspektivy hora Říp, jindy třeba silueta Hradčan, východ slunce, Karlštejn atd.; viz obr. 3)⁸. Vodní tok v této roli může diváka orientovat k prameni, zřídlu, počátku, „arché“ – např. k „prameni poezie“⁹.

Takový typ obrazové kompozice silně ovlivňuje vnímání a pozornost diváka (Crary 1999), vlastně vytváří určitý návod pro divákovu aktivitu/pasivitu v následném procesu percepce divadelního představení. Podobný zájem o soustředění divácké pozornosti měl např. Richard Wagner, který v souvislosti s tím plédoval i pro nový typ operního divadla, jenž měl předcházet a zabraňovat divákově rozptýlení, nesoustředěnosti a potažmo jeho nezájmu nebo neadekvátnímu vztahu k prezentovaným umělecko-ideologickým sdělením (Crary 1999: 248).

Tematika cesty, putování, poutnictví směrem k cílům respektive zkušenostem překonávajícím všednost,

běžnou přítomnost, se stává jedním z nejpodstatnějších rysů již romantického myšlenkového obratu. Cesta tu představuje jakousi trajektorii touhy (Plessen 1993: 52), přičemž tento termín měl v romantice zvláštní význam – „touha“ se vesměs neobracela ke konkrétním, jednoznačným cílům, ale potenciálně k vizi určitého absolutna, jehož nedosažitelnost se ovšem současně refletovala v romantické skepsi a ironii. Goethův *Faust*, Novalisův *Modrý květ*, Friedrichův *Poutník nad mořem mlhy* a další díla¹⁰ a také romantická „Wanderlust“ jakožto chuť, touha či nutnost putovat, bloudit (Verwiebe 2018) vypovídají o neustále ztroskotávající snaze dospět k nějaké „absolutní“ zkušenosti, poznání, ke světu „an sich“ (Kant 2020).

Téma cesty obnáší tedy i na malovaných oponách dvojitý význam: pouť směřující k zřetelně definovanému cíli a účelu, na druhé straně pak otevřená cesta, romantický věčný „vandř“ bez cíle, ale také bez možnosti spotřebování této cesty jen jako utilitárního prostředku k dosažení stanovených, předpřipravených účelů. Obrozenecké a obecněji romantické motivy cesty na oponách podtrhují samu časovost, dějovost, příběhovost představení, a k časovému prožitku, k „putování“ zvou i publikum.

Obr. 3. Cesta k Řípu, opona pro ochotníky ve Velvarech. Autor Josef Král se spolupracovníky, 1899.
Zdroj: MODČZ 2010: 197

4. Obraz v obraze

Často se vyskytující opony, na nichž je více či méně zdařile variována předloha Adolfa Liebschera *Kde domov můj*¹¹ (obr. 4), využívají motivu iluzivního vstupu do obrazu skrze slavobránu, která je doslova korunovaná (svatováclavskou korunou a sloganem, respektive názvem budoucí nebo už stávající hymny, jenž je psán někdy s otazníkem na konci). Liebscherovo schéma se skvěle osvědčilo jakožto typ prostorového uspořádání, které mimořádně přesně tlumočí principiální vlastnosti opony. Toto kompoziční řešení stačilo při transferu na plochu opony jen obroubit iluzivně namalovanou drapérii a vznikl mnohastupňový vchod do světa za závojem. Znovu se zde uplatňují i motivy cesty a vodního toku, které se vinou k centrální pointě, k siluetě Hradčan na modravém obzoru. Vlevo (za rámem slavobrány) se nalézá i pramen, tedy téma původu, arché,

počátku, zrození. Místo slunce stoupá nad horizont zářící svatováclavská koruna, popřípadě zemské znaky apod.

Velmi podnětné je rozdělení výjevu na oblast před a za rámem brány (à la vítězný oblouk), přičemž část „vnějšího“ světa jakoby byla přímo nasávána dovnitř. To naznačuje třeba dynamika a vychýlení jezdce na koni a tlačence před prahem z kamenných valounů, za nimiž se již cesta svažuje dolů do kotliny, zřejmě dosti útěšlivé po překonání rámujícího pohoří. Zvláštní je, že tento „idylický“ svět vnitřku se nachází dole, jaksí v podsvětí, a tak se nad jeho vrchním orámováním může vypínat Říp, Sněžka a další „posvátné“ hory (vybírané vždy podle konkrétní oblasti, k níž byla daná opona příslušná). Kultovní hory ovšem svým způsobem patří na nebesa, nebo alespoň zprostředkovávají propojení s čímsi transcendentním, takže jejich umístění do „nadsvětí“ není

Obr. 4. *Kde domov můj*, opona pro sál hostince U Havlů v Zelenecké Lhotě. Postavy v lidových krojích jakožto reprezentanti současnosti i budoucnosti národa směřují do krajiny rámované legendickými dějinami. Podle předlohy Adolfa Liebschera namaloval dle tvrzení obecní kroniky blíže neurčený p. Charousek, 1924. Zdroj: MODČZ 2010: 175

z kompozičního hlediska až tak nepatřičné. V levé části orámování se nachází figurální skupina zastupující historii a mýtus, v pravé oslavná personifikace (fáma) s ratolestí v pozdvížené paži a pod touto postavou téma jara – rozkvetlá koruna ovocného stromu. Bránou pak prochází procesí „přítomnosti“ složené z postav v krojích z různých krajů. Za kamenitým prahem se již figury zmenšují a jsou díky svažujícímu se terénu částečně seříznuté – tohoto perspektivního triku využíval třeba již Pieter Bruegel¹² ad.

Obrazy v obrazech, vnitřní rámování, efekty prolínání nesourodých prostor byly sice v „klasickém“ malířství potlačovány jakožto nepřípadný narativní a časový prvek, který do obrazových médií údajně principiálně nepatří,¹³ v praxi se ale tyto strategie využívaly poměrně hojně (přínejmenším v obrazovém aranžmá slavností, průvodů, korunovacích, svatořečení atd.). V druhé polovině 19. století a kolem roku 1900 pronikly tyto postupy i do kompozice pohlednic, výloh, plakátů, školních didaktických pomůcek, jakými byly např. obrazové panely (Koritenská 2020). V rámci jedné obrazové plochy se otevíralo více „oken“,¹⁴ mezi nimiž se vyskytovala posloupnost, hierarchie či dialog, které diváka vedly a orientovaly mezi doplňkovými a hlavními sděleními.

Obrazy v obrazech (nejen na oponách) byly často členěny do třech osově souměrných polí, což připomíná rozložení křídlového oltáře. Tato schémata se vyskytovala nejen v případě skutečně náboženského kontextu (opona pro nové divadlo pašijových her v Hořicích na Šumavě),¹⁵ ale přenášela se i do kvazi-kulturního pojetí politických hodnot, jako například na oponě v Cholině z roku 1924, na níž „oltářní“ členění vyjadřuje a zvýznamňuje dobově čerstvou ideu jednoty a provázanosti mladé Československé republiky (MODČZ 2010: 95).

5. „Teatralita“

Termín teatralita či teatralnost na oblast výtvarného umění respektive i širší vizuální kultury aplikoval „formalistický“ teoretik umění Michael Fried (hlavně ve své knize *Absorption and Theatricality: Painting and Beholder in the Age of Diderot*), když chtěl odlišit moderní, nebo přímo avantgardní pojetí obrazu, respektive uměleckého díla od jeho jiných podob a významů. Moderní artefakt se podle Frieda vyznačuje absorpcí – tedy noří se sám do sebe, do svých interních, uměleckých problémů a nesnaží se zapojovat do hry diváka, nesnaží se ho k sobě nijak přitáhnout a nalákat (naopak mezi se-

bou a divákem staví spíše určitou bariéru). Naproti tomu např. barokní, ale prý i postmoderní či mimoumělecký obraz působí na diváka pomocí „teatrální“ komunikace, gest, kompozičních řešení, pohledů. Díky teatralitě se pozorovatel podle Frieda intenzivně vžívá do obrazového děje, stává se jeho součástí, a obraz mu tak může snáze předávat svoje kultovní, politické, zábavní poselství. Teatralita narušuje distanci mezi divákem a obrazovým světem, snižuje pomyslné prahy, navazuje bezprostřední vztah mezi reálně neslučitelnými prostředími.

V námi sledované oblasti malovaných opon nalezneme značné množství takových „teatrálních“ postupů s jejich komunikačními, přesvědčovacími, či až manipulativními funkcemi. Pomyslnou „čtvrtou stěnu“¹⁶ prorážejí gesta a pohledy figur, díky nimž je divák orientován do hloubky výjevu, třeba i na shořelé Ženiškově oponě pro Národní divadlo, respektive na jejím návrhu (MODČZ 2010: 133). Ústřední figura „génia“ jakoby vkládala vavřínový věnec přímo na skráně publika, k němuž zaměřuje také svůj pohled, zatímco ruka třímající palmovou ratolest se natahuje do indiferentní hloubky oblačného nebe, za nímž se pochopitelně nalézá ukryta divadelní scéna. Postava génia nebo fámy tak tvoří svorku mezi dvěma světy reality a fikce, mezi vnitřním a vnějším světem mnohem účinněji než srovnatelný motiv na oponě Hynaisově, kde se gesta paží a orientace pohledu od Ženiškova pojetí zásadně odlišují a efekt provázání tu nenastává s takovou intenzitou.

Opona s tématem bitvy na Bílé Hoře od Gustava Palečka (MODČZ II 2017: 208) si svůj „teatrální“ arzenál vypůjčila spíše z repertoáru panoramat a dioramat, což byla obrazová média populární v průběhu celého 19. století i na začátku století následujícího (Plessen 1993). Některé předměty (dělostřelecká košatina, kus brnění) jsou vysunuty do popředí natolik, aby působily dojmem, že se nacházejí vlastně již v reálném prostoru diváka, zatímco figury mrtvých vojáků ve výrazných perspektivních zkratkách prohlubují pocit trojrozměrnosti výjevu (tyto perspektivní triky uplatňoval ve svých malbách již přínejmenším Paolo Uccello¹⁷). Vazbu mezi popředím a pozadím zčásti zajišťuje ženská alegorická figura, jejíž pravá paže se natahuje dozadu k padlým vojákům a levá se pozvedá vzhůru (snad v gestu naděje), ale její pohyb se zarazil o temný závoj černých vlasů. Postava je zahalena v brokátový plášť obdobného odstínu, jaký se vyskytuje na iluzivně namalovaném závěsu, který rámuje a zčásti zahaluje ústřední výjev.

Dílčí „teatrální“ (respektive imerzivní) prvek se nabízí také na žatecké oponě od Oskara Brázdy z roku 1948 (MODČZ 2010: 153). Takřka uprostřed opony klečí zedník v reliktech vojenského oděvu, zády je obrácen k hledišti a podrážka jeho boty přečnává přes iluzivní kamenný stupeň (rám), po jehož zdolání se do hry může potenciálně zapojit i divák sám. Motiv figury obrácené zády k pozorovateli byl hojně využíván romantickými malíři¹⁸. Do svých kompozic ho vřazoval např. Caspar David Friedrich, který takovou postavu „bez tváře“ chápal jako určitou prázdnou siluetu, jež bude naplněna konkrétní identitou diváka obrazu. Ten se tak z vnějšího pozorovatele díla stane jeho vnitřním účastníkem a svědkem. Ovšem postavy obrácené zády k nám se hojně vyskytovaly už v barokním malířství a také v salónní malbě 19. století. V těchto různých případech měla záda roli rozněcovatele zájmu – buď je divák mohl chápat jako svoje vlastní teritorium (v případě romantické „Rückenfigur“), nebo se alespoň snažil nahlédnout dané postavě „přes rameno“.

6. Vertikála

Opona Městského divadla v Mladé Boleslavi z roku 1909 (MODČZ 2010: 69) se (vyjma zjevných výtvarných kvalit) vyznačuje přibližně osově souměrným kompozičním řešením. Na střední ose je umístěna výrazně vertikální figurální skupina, jejíž rozložení naznačuje

vztahy a propojení mezi pozemskou a transcendentní sférou (i když, zjednodušeně řečeno, je zde poněkud nečasové a transcendentní vlastně všechno). Vertikální střední skupina je měřítkově zvýznamněna (např. i dlouhou splývající vlečkou fámy vznášející se nad trůnicí postavou).

I řada dalších opon se pokouší nějakým způsobem tematizovat vztahy mezi jakýmsi „nahore“ a „dole“, což opět těmito oponám dodává nádech kvazi-kultovní funkce.¹⁹ Vertikální směřování bývá na oponách sugerováno s pomocí zmiňovaných vznášejících se figur géníů nebo fám, motivy posvátných a pamětihodných hor, hieratickou perspektivou, osovou souměrností, kompozicemi odkazujícími k oltářnímu uspořádání, piedestaly vkládanými pod ústřední figuru (která pak hraje i roli pomníku, památníku) apod. Můžeme uvést i takřka bizarní, nicméně svým způsobem instruktivní příklad méně obvyklého zvýraznění vertikálního směru a dominanty, jako v případech, kdy je na oponě znázorněn tovární komín. Ten se sice vyskytuje v logické souvislosti s topograficky věrně zachyceným místem, jako třeba na oponě Hankova divadla ze Dvora Králové nad Labem, na níž je namalováno město v celé slávě rané industrializace (MODČZ 2010: 237), či opona z Velké Losenice s továrnou v popředí (MODČZ 2010: 251; obr. 5), anebo v souvislosti s alegorickým vyjádřením étosu a patosu práce jako

Obr. 5. Krajinářská veduta Velké Losenice, bývalá opona stále existujícího losenického ochotnického souboru Lumír. Autor neznámý, kolem 1900. Zdroj: MODČZ 2010: 251

v případě opony Středočeského divadla na Kladně z roku 1929 (MODČZ 2010: 261). Mimo to vyjadřuje téma kouřícího továrního komínu i dobové opojení národně-technickým progresem. Tovární komíny s praporci kouře oslavuje mimochodem jakožto určitou vlajkoslávu českého pokroku již Vilém Mrštík v románu *Santa Lucia: „Černé komíny továren první zatřepaly jim naproti svými nekořečnými prapory modravého dýmu.“* (Mrštík 1948: 65)²⁰

Vertikální rozměr je sice vůči vesměs horizontálnímu formátu opony v jakési opozici, ale díky němu se řadě opon dostává prohloubení oslavné a takřka sakrální funkce. Podobný kvazi posvátný nádech mívají na oponách také znázorněné světelné efekty, aury kolem emblémů, nápisů, znaků, západy a východy slunce (nad Hradčanami nebo Národním divadlem) atd.²¹

7. Příběh

Některé opony mají vyjma reprezentačních, imerzivních, didaktických, společenských a dalších funkcí (vtělených například do hieratické perspektivy) i významnou

narativní složku. Na takových oponách bývá vyprávění strukturováno do několika obrazových polí, na nichž se často ukazuje rozdíl a posun mezi minulými, přítomnými a budoucími ději – tj. je zde tematizována i časovost sama. Třeba opona pro ochotnický spolek Kollár v Kyšicích (MODČZ 2010: 150, obr. 6) klene svůj příběh (podobně jako se klene na středním poli namalovaná duha) „od poroby – k svobodě“²², tedy od doby pobělohorské k založení Československa. Vyprávění je rozčleněno do třech obrazových polí. Nalevo zobrazená blátivá, pobělohorská, samozřejmě podzemní krajina skrytá v šeru pod temnými křídly přízračné a nadoblačné dvojhlavé orlice (jejíž hlavy jsou ovšem seříznuty bordurou), to je minulost „poroby“. Napravo je sláva a úsvit českého národa zajištěný legionáři a lvem čnicím nad dokonávající orlicí (kompozičně má skupina namalovaných vojáků a nad nimi se vypínající figury s praporem nepříjemně blízko ke struktuře pomníku maršála Radeckého od sochařů Emanuela a Josefa Maxových – ovšem na sledované oponě se jednalo spíše o dobově běžné

Obr. 6. *Od poroby k svobodě*, opona oslavující vznik a „étos“ Československa pro ochotnický spolek Kollár v Kyšicích. Autor Josef Štembera, mezi lety 1933–1935. Zdroj: MODČZ 2010: 150

kompoziční klišé). Uprostřed je umístěna alegorická postava či personifikace Čechie obroubená zlatými lipovými ratolestmi, které vyrůstají z obrážejícího pahýlu kmene, a také duha se klene od tohoto oživujícího stromu směrem k Řípu – což nás upomíná na oponu od Mikoláše Alše, kde se duha rozprostírá přímo nad Řípem (MODČZ 2010: 77). Symbolika duhy jakožto zázraku (tedy události „za zrakem“), mostu mezi životem živých a mrtvých, má návaznost na tradiční ikonografická témata.²³

Když opony popisujeme tímto způsobem, tedy z hlediska zobrazených alegorií, symbolů, motivů a jejich vztahů, mohou nám z dnešního hlediska připadat značně těžkopádné a přesycené významy. Znovu se proto více zaměříme na strukturu, do níž jsou různé „kódy“ vyprávění na oponě z Kyšic zasazeny. Mísí se zde historické, žánrové, alegorické styly vyprávění, jejichž posloupnost je vyjádřena např. výškou horizontu na pozadí jednotlivých výjevů. Za bělohorskou scénou se nachází horizont nejnižší a je nejpotemnělejší, za scénou s legionáři se

horizont zdvíhá a prosvětluje a za ústřední kompozicí se horizont vyšvihl nejvýše a leskne se zlatými tóny. Pro spád vyprávění má význam i střídání dynamického a statického pojmání kompozic. Vlevo jde o pohyblivou, diagonální strukturu, vpravo a uprostřed pak o staticky a hieraticky, tj. velmi reprezentativně řešenou kompozici, z níž již časový rozměr mizí, neboť v těchto scénách bylo dosaženo „ideálního“ stavu, který není třeba měnit.

7.1 Schéma

S podobnými formovými a strukturálními stereotypy bychom se setkali v případech mnoha dalších opon, které se snaží rozčlenit a uspořádat svoji narativní složku. „Fikční světy“²⁴, které opony evokují a o nichž vyprávějí, si berou svoje témata z oblasti mytologií, historických vizí, alegorických poselství, pohádkových podobností (nejčastější jsou zřejmě motivy s Libuší, Přemyslem Oráčem, Praotcem Čechem ad.). Příběh hraje roli didaktického exempla a apeluje na diváky, aby se návodným příkladem řídili a inspirovali. Obecnější alegorie

Obr. 7. Opona pro spolek ochotníků Hálek v Jabkenicích s motivem Národního divadla vynořujícím se na obzoru. Namalovala dekoratérská firma Františka Petránka, 20. léta 20. století. Zdroj: MODČZ 2010: 139

umělectví, múzických oborů, českých zemí ad. bývají řešeny trochu méně konvenčním způsobem než národně-politická vyprávění, jež velice často přejímají, recyklují a mírně variiují schémata několika slavných malířských děl, jako třeba Ženíškovu lunetu z Národního muzea *Přemysl Oráč je povolán do Prahy*. Variace na tuto malbu podtrhla význam např. opony z Bohuslavic (MODČZ 2010: 85). Dnes bychom tento postup asi nazvali uměleckou apropriací, ale dobově by se jakýsi nezáměr o originalitu (té které konkrétní opony) a naopak snaha odvolávat se v řadě kopií k jakémusi obrazovému prototypu nebo archetypu daly chápat jako hledání silného argumentu, záchytného bodu, takřka jako odvolávka k „posvátnému obrazu“. Podobné odvolávky k úctyhodným obrazovým prototypům byly běžné v baroku, kdy vznikalo ohromné množství kopií slavných kultovních, devočních artefaktů (Royt 2011).

Schématata se týkají též jednotlivých figur, které mají mnohdy povahu „Pathosformel“²⁵. Zaměříme se např. na oponu pro ochotnické divadlo v Jabkenicích (MODČZ 2010: 139, obr. 7), kde na podestě sedí zamyšlená umělecko/filozoficko/melancholická figura (stereotyp její formy bychom našli např. u Dürera, Delacroixe či Rodina²⁶) a za ní tančí vášnivá, bakchická figura (takové figurální prototypy se vyskytují už v antice u sochaře Myróna, ale i v salónní malbě 19. století či v sochařství francouzského Druhého císařství²⁷). „Apollinská“ harmonizace (podtržená tím, že je vtělena do postavy hudebníka, což může evokovat pythagorejskou „harmonii sfér“) a „bakchická“ extáze se odehrávají na terase, za jejíž balustrádou věnčenou jarními květy (jak festony bohyně Fortuny) se otevírá „nadějná vyhlídka“ na budovu Národního divadla v odlescích jemných atmosférických jevů.²⁸ Jednotlivé figury komponované do určitých výra-

Obr. 8. Opona s arkadickým pojetím domácí krajiny pro ochotnický spolek v Držkově. Autor Alois Otáhal, 1930. Zdroj: MODČZ 2010: 285

zových forem či schémat (Pathosformel), které mívají dlouhou a spletitou tradici, trvání a setrvačnost, se tedy často podílejí na dotvoření emočního a imaginačního nastavení diváka. Kupříkladu opona v Jabkenicích tak evokuje kontemplaci (postavou „myslitele“), naději (ve vyhlídce do světlých dálav) i strhující dějovost (křepčící tanečnice).

7.2 Historická malba

Řada opon se obsahově odvolává k závažnosti „historické malby“ (Gaehtgens 1996). V novověké hierarchii malířských druhů zaujímala tzv. historická malba dlouho nejvyšší místo a vévodila nad portrétem, krajinou, žánrem i zátiším. V průběhu 19. století se oceňování malířských oborů začalo postupně měnit a jakýmsi neoficiálním favoritem se stávalo krajinářství, i když na uměleckých akademiích platilo stále za nejpodstatnější umělecký úkon vytvoření mnohofigurální kompozice na historické, mytologické, morální, náboženské téma. Pro transfer ideologických a politických poselství (k nimž se divadelní opony i produkce v dějinném kontextu 19. a začátku 20. století uchylovaly dosti běžně) se samozřejmě velmi hodily předlohy a obrazové prototypy uznávaných profesionálních výtvarníků.²⁹ Jejich náročné, a přesto přehledné a návodné kompozice diváka instruovaly a nenechávaly ho na pochybách, o jak závažné úkoly se divadlu jedná. I časté odvolávky na antické prvky zvyšovaly požadovanou noblesu, jako např. na oponě z Vysokého nad Jizerou (MODČZ 2010: 63).

7.3 Krajina

Opony s krajinářskou tematikou někdy též artikuluji národně-politickou notu ve výjevech Řípu, Karlštejna atd. (MODČZ II 2017: 183 aj.). Jindy se vztahují přímo k místu svého působení a jeho topografickým znázorněním (*à la veduta*) posilují pocit identity, tedy podporují koncept určitého „my“ oproti „jinakosti“.³⁰ Krajinářské opony prohlubují formování konkrétního, žitého, domácího „místa“ oproti indifferenčnímu „prostoru“.³¹ Blízkost, důvěrnost takového „místa“ může být podpořena a oslavena motivy květů, jara, girland, festonů, dílčími přírodními detaily, které hrály roli v tradičních zobrazeních idyly, Arkádie ale sloužily i jako obřadní obětiny, jak to ukazuje např. opona z Držkova (MODČZ 2010: 285, obr. 8).

Řada krajinných výjevů na oponách je viděna z nadhledu, což nesouvisí pouze s jejich vedutistickým

pojetím, ale také s tematikou jakéhosi vidění světa v celku,³² nebo alespoň v co největším výseku,³³ jak naznačuje např. opona z Mrklova (MODČZ 2010: 199). Nadhled, ptačí perspektiva, panoramatický rozhled, jež Vlastimil Rada a Václav Rabas včlenili do opony pro Železný Brod (MODČZ 2010: 211), demonstrují snahu přehlédnout celé teritorium „domova“ a identifikovat se s výčtem jeho nejpodstatnějších kvalit (určitá řeka, hora, hrad atd.). Na krajinářských oponách se různí práce s horizontem, jeho výškou a rolí. Buď je jako u „světo-krajin“ umístěn vysoko, a umožňuje tak shlédnout co největší množství pozemských prvků a fenoménů, anebo je posunut dolů a pozorovatel vyčnívá nad něj jako suverénní „vládce“ teritoria³⁴. Tím může být i děvečka pasoucí kozu (a s košíkem brambor u nohou) jako na oponě ze Železného Brodu, neboť právě ona je tu prezentována jako ten typický a pravý element zabydlující a utvářející toto místo – či „shromažďující místo“, jak by řekl filozof Martin Heidegger (1991: 74).

Některé krajinářské opony evokují také „krásnou vyhlídku“,³⁵ např. opona z Hronova (MODČZ 2010: 241) nebo opona z Dačic (MODČZ II 2017: 48). V jejich popředí bývá umístěna terasa, balkon, balustráda, schodiště – to vše pro výhled a vstup do pomyslného parku s jeho emocionálními, estetickými i fantazijními kvalitami. Výhled ze zdobných, takřka palácových teras opět zvýznamňuje objekt a situaci, k nimž se zaměřuje pozornost publika, tj. zvýrazňuje vizi domovského „místa“ a příběhu, jenž se za jeho závojem, respektive v jeho náruči (tedy za oponou) rozvine.

8. Začátek a konec

Frank Kermode ve své knize *Smysl konců* (2007) rozebírá problematiku završení a rozčleňování příběhu, jehož smysl a vyznění dotváří způsob zakončení. Jinak vnímáme příběhy, které končí tečkou, třemi tečkami, otazníkem. Příběh s „otevřeným koncem“ má pro recipienta odlišný nádech než děj velice vysvětlený, vypointovaný, definitivní. Kermode se zabývá jak velkými vyprávěními o koncích (exemplárně *Apokalypsou* svatého Jana), ale též mikro-příběhy s koncem skoro neznamenným (hodiny tikají „tik-tak“, jakoby „tik“ představoval začátek mikro-příběhu a „tak“ jeho konec; mezi „tik“ a „tak“ se cosi odehrává, ale mezi „tak“ a „tik“ je prázdno bez událostí). Opony samy hrají roli začátků i konců, a dokonce jsou na nich začátky, zdroje, zřídla, prameny,

arché, původ apod. mnohdy explicitně přítomny.³⁶ Konec nebývá na oponách zobrazen tak zjevně, ale latentně jej vystihují už i malované draperie, které se mohou stejně tak dobře rozhrnout jako zatáhnout. I Kermode ovšem zdůrazňuje, že konce bývají ve vyprávění pojímány jako jakési přestupy, přechody k začátkům čehosi nového (v *Apokalypse* vlastně překročením a absolvováním konce přerůstá časovost do věčnosti – zde jde svým způsobem o dialektiku, kdy kontroverzi dějovosti a konce překonává věčnost jakožto jejich syntéza).

Opony fungují podobně – alespoň většina z těch, které se vyskytovaly v českém prostředí v 19. a cca v první třetině 20. století. I po konci představení, po uzavření opony již vidíme nový začátek, příslib pokračování: pramen, cestu, vycházející slunce. Anebo závoj, který se může rozhrnout a odhalit „tajemství“. Nebo také obal, po jehož rozbalení se objeví „dar“. Či světlo (pravdy), do něhož vyjdeme z platónské jeskyně stínů. Též uctívané symboly obklopené takřka posvátnými „aurami“. Nebo vidíme výraznou perspektivu „kvadrurní malby“, která nás už láká a vtahuje jako jakési „kukátko“ do jiných světů.

Konce (příběhů) i opony tvoří mez, hranici, rozhraní (interface), jejichž využití aktivizuje recipienta. Nezanechávají v nás pocit ztráty, ale rozněčují touhu po návratu do fikčních světů a fantazii o dalším překračování bordur mezi světy všedními a neobyčejnými.

Závěr

Naše pojednání o oponách, respektive vstup do problematiky opon jsme začali na jejich prahu – v oblasti ornamentálních rámců a rámců, bordur, na jejich okrajových a pohraničních partiích. Tyto prahy (podobně jako v prahových, přechodových rituálech) vyzývají diváky a uživatele k překonávání a za nimi se nalézá již jiný svět, na jehož vnímání se recipient během překračování prahu nastavil a naladil. Poté se před pozorovatelem začíná rozhalovat scéna, nebo se přinejmenším možnost odhalení evokuje. Určitá dialektika mezi zahalením a odhalením představuje podle postmoderního filozofa Jeana Baudrillarda (1996) strategii svádění a stimuluje touhu. Iluzivně malované závěsy, závoje, draperie rozněčují fantazii o tom, co se skrývá za touto clonou. Opona je zde už sama součástí představení, performuje začátek procesu, iniciuje zrození divadelního recipienta.

Do vnitřku scény, do útroby obrazu vtahují diváka motivy cesty, procesí, vyhlídky. Pro virtuální vstup pozorovatele do obrazu se využívají perspektivní triky, vnitřní rámování, zmnožování obrazů v obraze, „teatrální“ gesta a kompozice, imerzivní postupy (kdy se zdá, že obraz vystupuje ze své plochy). Když je divák – tedy jeho zájem a pozornost – přemístěn do interní sféry obrazu/scény, dochází k nasměrování jeho vnímání k formálním dominantám výjevu: k vertikálně zdůrazněným strukturám, ke světelným a barevným efektům, k reprezentativnosti hieratické perspektivy, ke kvazi-kultovnímu členění *à la* oltář, ke kompozičním řešením připomínajícím organizaci pomníků apod.

Uvnitř takto komponovaných scén se pak pozorovatelé předkládají příběhy, narace, poselství, které mohou mít výchovný, reprezentační, citový, ideologický, estetický charakter. Tyto příběhy často opakují známá a osvědčená schémata převzatá z „historické malby“, čímž se nejen zajišťuje jejich přijatelnost ze strany publika, ale posiluje se i jejich aspirace na úctyhodnost. Méně narativním způsobem jsou zde poselství tlumočena v krajinných motivech, ale i ty lze interpretovat jako ideové, emocionální a reprezentační agregáty diváckých reakcí.

Opony pochopitelně sugerují začátek i konec děje a velmi se podílejí jakožto svébytní aktéři představení právě na těchto jeho klíčových momentech. Ačkoli opona padá, nebo se zatahuje, to, jak ukazuje konec, není tak závažné jako demonstrace možnosti překročení, překonání konce a rozpoutání jiného příběhu. Zobrazované motivy jako pramen, zřídlo, východ slunce, jaro apod. velmi názorně implikují a příslibují nové začátky.

Náš text o oponách jsme tedy pojmul jako cestu skrze tento obrazový aparát, od jeho okrajů a povrchu do centra, útroby a vnitřních významů, abychom se vrátili zpátky k vnějšímu pohledu a odstupu. Opony nebývaly v zorném poli diváka příliš dlouho a jejich působnost byla pochopitelně převrstvována divadelním představením samotným. Přesto plnily úlohu svébytných „performerů“. Dnes se opony z divadelní praxe vytrácejí, ale i chybějící, neviditelná opona představuje oponu specifického typu. Opony dochované z 19. a 20. století často už neslouží původnímu účelu, ale jakožto „performeri“ *sui generis* neustále hrají jakási syntetická představení uvnitř svých komplikovaných, nebo alespoň typických a funkčních struktur.

* Článek vznikl na základě institucionální podpory dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace poskytované Ministerstvem kultury.

POZNÁMKY:

1. Oba díly této publikace (2010, 2017) jsou výsledkem dlouhodobého průzkumu a dokumentace divadelních opon na českém území z doby cca od sklonku 18. století do současnosti. Nejvíce pozornosti je věnováno silnému divadelnímu hnutí v 19. století a na začátku 20. století, kdy divadlo hrálo velmi výraznou společenskou úlohu v kontextu tuzemských politických, kulturních a nacionálních tendencí. Dokumentované opony pocházejí mnohdy z ochotnických divadelních prostor (v sokolovnách, hostinských sálech, víceúčelových společenských prostorách apod.), které se dnes již vesměs pro divadelní produkci nevyužívají. Divadelní aktivity zmiňované doby je třeba zkoumat nejen z hlediska samotných dějin divadla, ale též z perspektivy národopisu, vizuálních studií a dalších oborů. Malované opony, jejich fragmenty nebo dobová vyobrazení se dochovávají buď přímo na původním místě (třeba na půdách daných budov), nebo v regionálních veřejných i soukromých sbírkách, popř. byly přemístěny do nových kontextů (na radnici atd.). Výběr opon v těchto publikacích není dán systematickým klíčem, ale tím, co se dochovalo a co bylo možné zdokumentovat. Zatím je přehled o tomto rozsáhlém výtvarném materiálu fragmentární a na základě dalšího průzkumu se bude zřejmě i jeho dokumentace rozšiřovat (i s předpokládáními dalšími nálezy by opon mohlo být zachováno, byť jen ve fragmentární podobě, až 700–800). První díl publikace je dostupný také online (<https://www.amaterskedivadlo.cz/opony1/>).
2. K tomu viz např. Dvořák 2015 a Pouza 2015.
3. Otázky proměn koncepcí a souvislostí vidění od začátku 19. století jsou součástí oborů jako visual studies, Bildwissenschaft ad. Podnětná zjištění na tomto poli přinášejí např. Levin 1993, Nochlín 1991 či Grave 2022.
4. Rám jakožto obrazové vehikulum zkoumá např. Friedberg 2009.
5. Rituál a performativita mají k sobě velmi blízko – viz např. Hughes-Freeland 1997.
6. K otázce rozhraní, hranic, mezi jako určitých myšlenkových principů viz např. Prášek – Roreitnerová 2021 a Dadejčík 2023.
7. Termín imerze může označovat různorodé strategie, s jejichž pomocí je překlenován odstup mezi prostorem diváka a vnitřním prostředím obrazu. Imerze se výrazně uplatňuje v panoramatech, virtuální realitě apod. Problematikou imerze se instruktivně zabývá např. Liptay 2017.
8. Téma a forma cesty se výrazně uplatňují na oponě v obci Křídla (MODČZ 2010: 205), na oponě z Velvar (MODČZ 2010: 197; obr. 3) či na oponě ze Dvora Králové nad Labem (MODČZ 2010: 103) ad.
9. Příkladem takové opony s významným vodním prvkem je opona znojemského divadla nazvaná *U pramene poezie* (MODČZ 2010: 43).
10. Johann Wolfgang Goethe vytvořil několik verzí svého *Fausta* (poprvé zčásti inscenován v divadle v roce 1819) a vlastně se celý život k tomuto tématu vracel, jakoby i pro něj šlo o neukončitelné putování za nedosažitelnou definitivní formou. Román *Modrý květ* od Novalise se vyskytuje častěji pod názvem *Heinrich von Ofterdingen* (poprvé vydán 1802) a jeho nedokončenost koresponduje s blouděním a chimérickými vizemi hlavního hrdiny. Malba *Poutník nad mořem mlhy* od Caspara Davida Friedricha (1818) je jedním z ikonických děl romantické epochy.
11. Třeba opona pro ochotníky z Valu u Dobrušky (MODČZ 2010: 172) nebo opona pro sál hostince U Havlů v Zelenecké Lhotě (MODČZ 2010: 175 – obr. 4).
12. Pieter Bruegel namaloval třeba na obraze *Návrat stáda* (1565) figuru za hranou svahu, jejichž seřiznutí velmi intenzivně evokuje dojem vzdalování a pohybu.
13. Klasicistní i neoklasicistní teoretici (např. Leon Battista Alberti, Gotthold Ephraim Lessing) tvrdili, že časový a narativní rozměr do obrazu nepatří. Naproti tomu neklasiccké pojetí obrazu (třeba v renesančních Benátkách) využívalo velmi dynamických, pohyblivých, až excentrických kompozic a postupů (o tom viz např. Busch 2009). Johannes Grave (2022) naznačuje, že časové charakteristiky jsou do určité míry přítomny v jakýchkoli obrazových médiích a jejich pozorování. Vnitřní rámování zkoumá v souvislosti s filmem filozof Gilles Deleuze (2000).
14. Renesanční teoretik a architekt Leon Battista Alberti definoval klasický, lineární perspektivou podmíněný obraz jako „otevřené okno“ (jeden kompaktní výřez viditelného světa). Kombinace více „oken“, více událostí, okamžiků a úhlů pohledu v jedné ploše se vyskytovala v různých dobách a kontextech a klasický ideál jednoty se v praxi nijak zásadně nectil (Friedberg 2009: 33).
15. Nedochovaná opona pro hořické divadlo odkazovala explicitně k náboženskému kontextu, v centrálním panelu obsahovala motiv Zmrtvýchvstání, na bočních panelech Klanění tří králů a Ukřižování (MODČZ II 2017: 75).
16. Pomyslnou „čtvrtou stěnu“, tedy jakousi neviditelnou bariéru mezi publikem a jevištěm komentoval Denis Diderot ve svém *Discours sur la poésie dramatique* z roku 1758.
17. Figury mrtvých vojáků viděných ve výrazných perspektivních zkratkách využil Uccello třeba na prvním panelu trojdílného cyklu maleb *Bitvy u San Romana* z doby kolem roku 1439.
18. V souvislosti s romantismem se postava obrácená na obraze zády k divákovi – která jej vlastně láká do vnitřních prostor malby – často označuje termínem *Rückenfigur* (Wilks 2005).
19. Zájem o tyto typy komponování se vyskytoval také v návaznosti na tradici tzv. živých obrazů (velmi populárních v divadelních inscenacích na konci 19. století), kde se výrazně využívaly scénické kompozice do trojúhelníku.
20. K tematice dobového patosu a mýtu industriální architektury (a mnohdy právě komínů) viz např. Sturm 2007.
21. Výrazné světelné efekty jsou zachyceny např. na oponě z Boskovic (MODČZ 2010: 57).
22. Citováno přímo podle nápisu na oponě.
23. K symbolice duhy viz Lee – Fraser 2001.
24. Problematika fikčních světů se zkoumá v literární vědě, ve studiích vizuální kultury, v souvislosti s filmem i populární kulturou apod. Opony obsahují i otevírají fikční světy, a mají tak jakýsi zdvojený vztah k těmto sférám. Instruktivně nás do problematiky různých teorií fikčních světů uvádí Bohumil Fořt (2005).
25. Termín Pathosformel (formule či formy patosu) zavedl historik umění Aby Warburg a označoval jím určitá typická expresivní a emotivní gesta, mimiku, tvary a kompozice, které se v dějinách umění dlouho tradují, vyznačují se setrvačností a přežíváním, nicméně v různých dobách a souvislostech se naplňují poněkud rozdílnými významy. K Warburgovým úvahám se často odvolává i současný historik umění a filozof Georges Didi-Huberman, např. ve své knize *Před časem* (2008).
26. Stereotyp respektive formule patosu „zamyšlené“ figury je přítomen třeba v *Melancholii* od Albrechta Dürera (1514), v *Mysliteli* Augusta

- Rodina (různé varianty mezi lety 1880 až 1904) či v *Michelangelovi ve svém ateliéru* od Eugène Delacroixe (1850).
27. Tančící „bakchickou“ figuru zapojil např. Théodore Chassériau do své malby *Tepidarium* (1853) nebo sochař Jean-Baptiste Carpeaux do sousoší *Tanec* (1869).
 28. Scénografie 19. století často sugerovala podobné atmosférické jevy za pomoci plynového a později elektrického osvětlení. O tomto fenoménu se zmiňuje Bořivoj Srba v knize *V zahradách Thespiových*.
 29. Malíři opon se často odvolávali např. na díla Josefa Mathausera, Františka Ženíška, Václava Brožíka ad.
 30. Tedy na oponě z Čáslavi je zobrazena Čáslav apod. (MODČZ 2010: 259).
 31. Rozdíl „prostoru“ (jakožto čehosi obecného, co není rozděleno na blízké a vzdálené, centrum a periferii, známé a neznámé apod.) a „místa“ (jako teritoria s určitou hierarchií, přehledností a dostředivostí) komentují různí autoři, filozofové, sociologové již přibližně od přelomu 18. a 19. století (např. Immanuel Kant). Debatu na toto téma kontrastu mezi „space“ a „place“ komentuje Edward Casey (1997).
 32. Tímto viděním světa v celku se v motivu jakési světo-krajiny (*Weltlandschaft*) zabývala již záalpská renesanční malba, která se tu pokoušela podat výčet co největšího množství pozemských fenoménů. Taková světo-krajina tedy měla obsahovat motivy hor, moří, řek, měst, jezer, polí, cest atd. pěkně pohromadě jakožto určitý model světa ne nepodobný i dobovým kabinetům kuriozit (Zinke 1977).
 33. Daleké a takřka panoramatické výhledy byly velmi podstatné i pro romantiky (s tím souvisela mj. výstavba rozhleden od počátku 19. století).
 34. Figura vyčnívající nad horizontem může vyjadřovat značnou autoritu, moc, společenské postavení apod., jak se to vyskytuje už např. na malbách raně renesančního malíře Piera della Francesca, na nichž zachytil vládce Urbina. Různé funkce zobrazení horizontu komentuje nejen v této souvislosti Albrecht Koschorke (1990).
 35. Termín *belle vue* či *belvedere* se používal i pro označení vyhlídky v parcích a zahradách v 18. století (Hirschfeld 1782).
 36. Pramen poezie na znojenské oponě (MODČZ 2010: 43) nebo zřídlo národní identity v jejích historických, kulturních a tvůrčích aspektech na Liebscherově návrhu pro oponu Národního divadla (MODČZ 2010: 135) apod.

LITERATURA:

- Alberti, Leon Battista 1947. *O malbě. O soše*. Praha: Vladimír Žikeš.
- Baudrillard, Jean 1996. *O svádění*. Praha: Votobia.
- Bláha, Jiří a kol. 2017. *Malované opony divadel českých zemí. II*. Praha: Národní informační a poradenské středisko pro kulturu v Praze.
- Blümle, Claudia (ed.) 2016. *Hinter dem Vorhang: Verhüllung und Enthüllung seit der Renaissance – von Tizian bis Christo*. München: Hirmer.
- Busch, Werner 2009. *Das unklassische Bild*. München: C.H.Beck.
- Casey, Edward 1997. *The Fate of Place. A Philosophical History*. University of California Press.
- Crary, Jonathan 1999. *Suspensions of Perception: Attention, Spectacle, and Modern Culture*. London: MIT Press.
- Dadejčík, Ondřej 2023. *Na okrajích umění: Kapitoly z rozostřené hranice mezi uměním a životem*. Praha: Dokofán.
- Deleuze, Gilles 2000. *Film 1 / Obraz-pohyb*. Praha: Národní filmový archiv.
- Derrida, Jacques 1987. *The Truth in Painting*. The University of Chicago Press.
- Diderot, Denis 1758. *Discours sur la poésie dramatique*. Amsterdam.
- Didi-Huberman, Georges 2008. *Před časem*. Brno: Barrister & Principal.
- Dvořák, Jiří 2015. Překvapení z pudy. Nečekaný nález opony roudnických ochotníků. *Krkonosé. Jizerské hory. Měsíčník o přírodě a lidech* 48 (6): 8–12.
- Endres, Johannes (ed.) 2005. *Ikonologie des Zwischenraums: der Schleier als Medium und Metapher*. Paderborn: Fink.
- Fleckner, Uwe – Gaehtgens, Thomas W. (eds.) 1996. *Geschichte der klassischen Bildgattungen in Quellentexten und Kommentaren / Historienmalerei*. Berlin: Dietrich Reimer.
- Fořt, Bohumil 2005. *Úvod do sémantiky fikčních světů*. Brno: Host.
- Fried, Michael 1988. *Absorption and Theatricality: Painting and Beholder in the Age of Diderot*. University of Chicago Press.
- Friedberg, Anne 2009. *The Virtual Window. From Alberti to Microsoft*. Cambridge: MIT Press.
- Gaehtgens, Thomas W. (ed.) 1996. *Historienmalerei. Geschichte der klassischen Bildgattungen in Quellentexten und Kommentaren 1*. Berlin: Reimer.
- Grave, Johannes 2022. *Bild und Zeit: Eine Theorie des Bildbetrachtens*. München: C.H.Beck.
- Heidegger, Martin 1991. Umění a prostor. *Výtvarné umění* 2 (2): 72–76.
- Hirschfeld, Christian Cay Lorenz 1782. *Theorie der Gartenkunst*. Leipzig.
- Hughes-Freeland, Felicia (ed.) 1997. *Ritual, Performance, Media*. New York: Routledge.
- Kant, Immanuel 2020. *Kritika čistého rozumu*. Praha: Oikoymenh.
- Kermode, Frank 2007. *Smysl konců*. Brno: Host.
- Koritenská, Pavla 2020. *Školní obrazy*. Hradec Králové: Muzeum východních Čech v Hradci Králové.
- Koschorke, Albrecht 1990. *Die Geschichte des Horizonts: Grenze und Grenzüberschreitung in literarischen Landschaftsbildern*. Berlin: Suhrkamp.
- Lee, Raymond L. – Fraser, Alistair B. 2001. *The Rainbow Bridge: Rainbows in Art, Myth, and Science*. Pennsylvania State University Press.
- Lessing, Gotthold Ephraim 1960. *Laokoon, čili, O hranicích malířství a poesie*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění.
- Levin, David Michael (ed.) 1993. *Modernity and the Hegemony of Vision*. University of California Press.
- Liptay, Fabienne (ed.) 2016. *Immersion in the visual arts and media*. Boston: Brill Rodopi.
- Meiering, Dominik 2006. *Verhüllen und Offenbaren: der verhüllte Reichstag von Christo und Jeanne-Claude und seine Parallelen in der Tradition der Kirche*. Regensburg: Schnell & Steiner.
- Mrštík, Vilém 1948. *Santa Lucia*. Praha: Ladislav Kuncíř.
- Nochlin, Linda 1991. *The Politics Of Vision. Essays On Nineteenth-century Art And Society*. New York: Routledge.

- Plessen, Marie-Louise von (ed.) 1993. *Sehnsucht. das Panorama als Massenunterhaltung des 19. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main: Stroemfeld/Roter Stern.
- Pouza, Ludvík 2015. Historická opona je pro Píčovce pokladem. *Pod Zelenou Horou: vlastivědný sborník jižního Plzeňska* 18 (1): 17–19.
- Prášek, Petr – Roreitnerová, Alena (ed.) 2021. *Myšlení hranice / hranice myšlení. K životnímu jubileu Miroslava Petříčka*. Praha: Karolinum.
- Riegl, Alois 1893. *Stilfragen: Grundlegungen zu einer Geschichte der Ornamentik*. Berlin: Siemens.
- Royt, Jan 2011. *Obraz a kult v Čechách 17. a 18. století*. Praha: Karolinum.
- Srba, Bořivoj 2009. *V zahradách Thespidových: k vývojové problematice českého jevištního výtvarnictví XIX. Století*. Brno: Janáčkova akademie múzických umění v Brně.
- Sturm, Hermann 2007. *Industriearchitektur als Kathedrale der Arbeit: Geschichte & Gegenwart eines Mythos*. Essen: Klartext-Verlag.
- Valenta, Jiří (ed.) 2010. *Malované opony divadel českých zemí*. Praha: Národní informační a poradenské středisko pro kulturu v Praze.
- Verwiebe, Birgit (ed.) 2018. *Wanderlust: von Caspar David Friedrich bis Auguste Renoir*. Berlin: Staatliche Museen zu Berlin.
- Wilks, Guntram 2005. *Das Motiv der Rückenfigur und dessen Bedeutungswandlungen in der deutschen und skandinavischen Malerei zwischen 1800 und der Mitte der 1940er Jahre*. Marburg: Tectum-Verlag.
- Wölfflin, Heinrich 2020. *Základní pojmy dějin umění: Problém vývoje stylu v novověkém umění*. Praha: Academia.
- Zinke, Detlef 1977. *Patinirs „Weltlandschaft“: Studien und Materialien zur Landschaftsmalerei im 16. Jahrhundert*. Frankfurt a. M.: Lang.

Summary

Boundaries of Other Worlds: Transitional and Representational Functions of Czech Theatre Curtains

Painted stage curtains from the Czech territory represent a great convolute of specific artistic, media and ideological expressions. A number of pictorial and visual strategies are repeated and varied here over long periods of time – for example an appeal to the audience through stereotypical compositions, recycling of popular pictorial prototypes, hierarchical relationships between the profane and the seemingly transcendent environment, etc. This text is based on two cross-sectional publications (*Painted Stage Curtains from the Czech Lands*, Volume 1 and 2), in which a large amount of hitherto overlooked artistic material is collected. In the case of theatre curtains, the formal image strategies played a key role, through which this image apparatus influenced the audience. Methods of appealing to the audience and their illusory drawing into the action, and the strengthening of their attention are found on curtains in repetitive forms from approximately the mid-19th to the mid-20th centuries. We analyse several typical visual tools using the examples where it is not so much the authorship and aesthetic qualities that are important, but rather the typicality that is characteristic of the given period and the given medium.

Key words: Front (stage) curtain; theatre in the Czech lands; popular pictorial prototypes; visual appeal; immersion; veil.

**K VÝZNAMNÉMU JUBILEU
VANDY JIŘIKOVSKÉ**

PhDr. Vanda Jiřikovská, CSc., letos oslavila významné životní jubileum. U žen je sice obvykle nevhodné připomínat věk, ale zde je to pro pochopení významu nutné. Vanda v dobré fyzické i duševní pohodě oslavila devadesáté výročí narození a vůbec na to nevypadá. Více než šedesát let patří mezi významné etnografy, badatele a muzejníky, především mezi ty, kteří se zasloužili o rozvoj muzeí v přírodě. Spektrum jejích odborných zájmů však bylo podstatně širší.

Vanda Jiřikovská se narodila se 6. 11. 1933 v Praze, ale dětství a mládí až do maturity prožila v Mělníku. Její rodné příjmení bylo Langerová. Tehdy ji zajímal hudební a taneční folklor, lidové umění i způsob života na venkově a tento zájem ji přivedl až ke studiu etnografie na pražské Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, kterou absolvovala v letech 1953–1958. Později postgraduálně studovala ještě užití umění a muzeologii.

Lokalita jejího prvního působíště po studiích – Vlastivědné muzeum v Zábřehu na Moravě – byla dána tím, že zde její první muž získal zaměstnání. Po provdání se jmenovala Tůmová, a tak je třeba její tehdejší práce hledat pod tímto příjmením. Do muzea v Zábřehu nastupovala jako ředitelka, řídila ovšem, jak to v malých muzeích bývalo, sebe, uklízečku a jednoho zřízence. Měla tedy na starosti všechny sbírky. Práci v terénu ovšem znesnadňovalo dosídlení regionu nově příchozími obyvateli po druhé světové válce. V následujícím roce přestalo být muzeum v Zábřehu – z důvodů nového administrativního uspořádání okresů – samostatnou institucí a stalo se součástí Okresního vlastivědného muzea v Šumperku. Přesto na toto období Vanda vzpomíná velmi ráda, hlavně proto, že okruh spolupracovníků, a zejména kolegů v místních kulturních a jiných institucích byl mladý a vzájemně si dobře rozuměli. Poté, co odsud odešla, se

děni v Šumperském muzeu prakticky nevěnovala. Ale byla-li příležitost, projevila o své bývalé působiště zájem. Např. v loňském roce 2022, kdy jsem v Šumperku shodou okolností také byla, ji zaujala muzejní výstava o lidové architektuře této oblasti a neváhala do Šumperka přijet (přivezl ji syn) a publikovat o této kvalitní výstavě recenzi.

Do pražského Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV (dnes Etnologický ústav AV ČR) nastoupila v roce 1962 zpočátku jako vědecká aspirantka (do roku 1969). Ústav se tehdy zaměřoval na výzkum lidové kultury dělnictva a jubilanťka se na něm podílela. Na pozici vědecké aspirantky zde v roce 1966 dokončila dizertaci o bydlení v pražských nouzových koloniích. Že toto téma není ani dnes překonané, ukázal seminář, který v září 2020 pořádal Národní památkový ústav pod názvem *Architektura vesnického charakteru ve městech a městských aglomeracích I*. Na exkurzi do pražské nouzové kolonie Slatina Vanda Jiřikovská účastníkům prezentovala výsledky tehdejšího výzkumu. V ÚEF se také podílela na výzkumu dělnictva v oblasti Ostravska. Výzkumná oblast byla velmi široká, zahrnovala deset vesnic, tři hornické kolonie a sídliště nových

měst Havířova a Poruby. Bádání bylo soustředěno zejména na kulturní tradice rodiny, konkrétně např. na svatební obyčej nebo na postavení dětí v rodině. Vanda Jiřikovská také zpracovala výsledky dotazníkové akce o dětech v rodině. V roce 1972, kdy byl vedením ÚEF pověřen Antonín Robek, musela pro nesouhlas se sovětskou okupací Československa akademickou institucí opustit. Tato skutečnost však v žádném případě nepředstavovala konec její kariéry.

V roce 1973 nastoupila jako odborná pracovnice do Vlastivědného muzea ve Slaném a s plným nasazením se vrhla do nové práce. Spravovala zde ještě nedobudované Národopisné muzeum Slánska v Třebízi (muzeum lidové architektury v přírodě), které se stalo jejím nejvýznamnějším působíštěm. A zde také po druhém sňatku změnila své příjmení na Jiřikovská. Podílela se na výstavbě, resp. rozšiřování muzea v přírodě, na revitalizaci památkových objektů, intenzivně se věnovala doplňování sbírkových předmětů a také expoziční činnosti. Její zásluhou se nové expozice tohoto muzea v přírodě, stejně jako tematické výstavy dostaly na vysokou odbornou úroveň. Regionu Slánska byly také věnovány nejen tehdejší, ale i nedávné terénní výzkumy badatelky. Třebízské muzeum je nejcennějším odkazem jubilanťky, kterým se zapsala mezi významné pracovníky v tomto oboru. Pracovala zde až do svého odchodu do důchodu v roce 1991.

I poté však pokračovala v odborné činnosti, její činorodost a aktivita jí nedovolily v tomto úsilí polevit. Jejím dalším pracovištěm se v letech 1992–1999 stalo Středočeské muzeum v Roztokách u Prahy a později v letech 2005–2010 Odborné pracoviště pro lidovou kulturu středních Čech, součást Regionálního muzea Kolínska v Kolíně, které spravuje také Muzeum lidových staveb v Kouřimě. V obou institucích se intenzivně věnovala dokumentaci obyčejové tradice ve středních Čechách, vytvořila řadu výstav a na toto téma vydala dvoudílnou publikaci *Rok s tradičními obyčejí a slavnostmi ve*

středních Čechách (2012, 2013). Kromě toho působila jako externí pedagog na Filozofické fakultě Západočeské univerzity v Plzni, kde na Katedře sociální a kulturní antropologie přednášela úvod do muzeologie. Byla také členkou vědeckých a muzejních komisí, např. Mezinárodní komise pro studium lidové kultury v Karpatěch a na Balkáně či Asociace muzeí a galerií.

Odborný zájem Vandy Jiřikové byl a je široký. Sahal od tanečního folkloru přes výše zmíněný výzkum pražských nouzových kolonií či výzkum rodiny a tradice v dělnických rodinách na Ostravsku (ale i jinde) až po úvahy o povaze folklorismu. Zahrnoval také problematiku muzeí lidové architektury v přírodě, metod muzejní práce a otázku ekomuzeí. K jejím dalším významným odborným tématům patřilo lidové stavitelství nebo výroční a rodinná obyčejová tradice. Pozornost věnovala také řadě tematických okruhů na Slánsku, kde nejen působila, ale i bydlela. Těmito sými terénními výzkumy a publikacemi jubilanťka výrazně přispěla k poznání lidové kultury nejen v tomto regionu, ale také ve středních Čechách, oblasti, která je obvykle považována za etnograficky málo přínosnou.

Jubilantka je i dnes odborně činná, publikuje a pravidelně se zúčastňuje odborných seminářů, dokonce takových, jejichž součástí je exkurze do terénu. Předloni ji sice na řadu měsíců omezila operace kyčle, ale dnes je opět ve výborné fyzické kondici. Jak sama říká, považuje každý ze seminářů a každou z exkurzí za poslední; zdá se však, že zatím tato úvaha není na místě. Naposledy byla 20.–22. září 2023 účastníkem semináře *Historická venkovská architektura v kontextu současné vesnice* ve Voticích, a to včetně exkurze.

Přejeme jubilantce především pevně zdraví, radost a spokojenost do dalších let. Ať je stále plná optimismu, který ji – stejně jako neuvěřitelné pozitivní přístup ke kolegům – provází po celý život.

Helena Mevaldová
(Beroun)

BLAHOPŘÁNÍ JITCE MATUSZKOVÉ K ŽIVOTNÍMU JUBILEU

Před deseti lety a ve stejném periodiku jsem blahopřála Jitce Matuszkové k šedesátinám. Dnes stojím před úkolem k šedesátinám a snažím se vyhnout frázím o zběsile ubíhajícím čase.

I při této příležitosti učiňme zadost zvyklostem a zrekapitulujme jubilanťčin profesní život, který byl spojený téměř výlučně s etnologií a památkovou péčí. Jitka Matuszková, roz. Andresová, se narodila 6. listopadu 1953 v Brně. Po maturitě nastoupila na brněnskou filozofickou fakultu (obor dějiny umění a národopis), studia zakončila v roce 1978 diplomovou prací *Místo, funkce a proměny lidového tance na Podluží*, postgraduální doktorandské studium etnologie absolvovala roku 1997 disertační prací *Lidový tanec na Podluží. Jeho místo, funkce, proměny, nadregionální a interetnické souvislosti*. Slovácký subregion Podluží, odkud pocházela jubilanťčina rodina z matčiny strany, a jeho lidová kultura pak tvořily přirozené zázemí pro další terénní výzkumy Jitky Matuszkové a její celoživotní publikační činnost.

Po krátkodobějších zaměstnáních (Okresní kulturní středisko v Břeclavi, Krajské středisko památkové péče v Ostravě, Klub ROH železničářů Brno, kde zároveň vedla dětský soubor Slováček) pracovala J. Matuszková jako etnografka v Regionálním muzeu v Mikulově (1988–1993) a s touto institucí zůstala pracovně i osobně v úzkém a přátelském kontaktu dodnes. Nejdéle potom pracovala v Památkovém ústavu v Brně (1994–2010 jako odborná pracovnice evidence a dokumentace, od roku 2011 na úseku monitoringu památek UNESCO). K tomuto pracovnímu zařazení sama dodává, že i když její pracovní náplň primárně s etnologií nesouvisela, vždy hledala možnosti, jak se lidovou kulturou zabývat – při monitoringu památek UNESCO se soustředila na výzkum v Hlohovci, služební cesty si pak plánovala na dobu výročních a církevních svátků.

Výčet profesních aktivit Jitky Matuszkové zahrnuje také členství v odborných radách a komisích (Karpato-logická komise pro studium lidových obyčejů MKKK České národopisné společnosti, Komise pro lidové stavitelství, sídla a bydlení ČNS, Regionální komise Národního památkového ústavu Územního odborného pracoviště v Brně pro posuzování nových návrhů na prohlášení za kulturní památku, nákupní komise Okresního muzea Brno-venkov a Městského muzea v Břeclavi, Sbor lektorů a znalců verbuňku při Národním ústavu lidové kultury ve Strážnici, Rada pro valašský odzemek při Valašském muzeu v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm) a v redakčních radách (RR pro dokumentaci a studium lidových tanců v Národním ústavu lidové kultury ve Strážnici, RR Národního památkového ústavu v Brně, RR Národního ústavu lidové kultury ve Strážnici pro přípravu kandidatury verbuňku k zapsání na seznam kulturního nehmotného dědictví UNESCO, RR časopisu Malovaný kraj). Jubilanťka se také podílela na řešení samostatných i týmových grantových úkolů, editovala sborníky (mj. několik ročníků *Památková péče na Moravě – Monumentorum Moraviae*

Tutela), organizovala deset ročníků semináře *Staré stezky* včetně editace sborníků, přednesla desítky odborných referátů na konferencích a seminářích a autorsky i organizačně zajistila několik výstav především v muzeích a kulturních institucích na Podluží.

Jitka Matuszková byla členkou týmu, který zpracoval úspěšný projekt, na jehož základě byl mužský tanec verbuňk zařazen na seznam světového nehmotného kulturního dědictví UNESCO (2005). Nejenom verbuňku, ale tanci obecně věnovala několik rozhlasových pořadů, psala i scénáře folklorních pořadů (např. celovečerní regionální pořad *Až zároveň věžů máju postavíme. Obrázky z hodů na Podluží* na MFF Strážnice 2012) a podílela se na scénářích dokumentárních filmů *Verbuňk na Podluží* (Strážnice 2001, spolu s J. M. Kristem) a *Odzemek* (Strážnice 2007).

Příznačně přesně v den, kdy do rodiny přibyla první vnučka a kdy se v Lanžhotě slavily hody (15. září 2007), odešla Jitka Matuszková do penze a začala psát další kapitolu svého života. Méně hektickou, nikoliv však nudnou a trávenou nicneděláním na zápraží: společně s manželem cestuje, stará se o vnoučata a podporuje dceřino podnikání v gastronomii. A také čile publikuje: kromě zásadnějších prací, jejichž výčet za posledních deset let uvádíme v příloze, je to úctyhodné množství osobních příspěvků, recenzí a reakcí na mnohé aktuální témata, v nichž reflektuje *pěnu dní* zejména moravského národopisu; věrna jednomu z etnografických přikázání také v terénu fotografuje a svoje dokumentární fotografie publikuje. A v neposlední řadě se nezdíká spolupráce na grantových projektech mladších kolegů, naposledy např. při výzkumu válkové stavební techniky.

Milá Jitko, přeji Ti, abys i nadále a dlouho mohla ve zdraví užívat léta, kdy člověk „skoro všechno může a téměř nic nemusí“.

Helena Beránková
(Uherský Ostroh)

Výběrová bibliografie J. Matuszkové (2013–2023)

- Prameny k výzkumu lidového stavitelství. *Zpravodaj Komise pro lidové stavitelství, sídla a bydlení České národopisné společnosti* 10, 2013, s. 16–17.
- Sakrální památky v Bořeticích. In: Kordiovský, Emil (ed.): *Bořetice v proměnách času*. (= Knižnice Jižní Moravy sv. 34). Bořetice: Obec Bořetice 2013, s. 214–222.
- Památková ochrana. In: *Sklepní uličky jižní Moravy. Historie, památková ochrana, přítomnost*. Brno: Centrála cestovního ruchu – Jižní Morava, 2013, s. 15–38.
- Bericht über die Ergebnisse der Feldforschung zu traditionellen Lehmbautechniken. Informace o výsledcích terénního výzkumu tradičních technik hliněného stavitelství. In: *Lehmbau. Tradition und Moderne / Hliněná stavba. Tradice a současnost*. Tagungsband. Sborník příspěvků ze symposia. Atzenbrugg: Muzeum vesnice Wienviertel Niedersulz, 2014, s. 155–164.
- Hlohovec, vinařská obec v Lednicko-valtickém areálu, památka UNESCO. In: *Památková péče o objekty vinohradnické povahy. Die Pflege von Denkmälern des Weinbaus. Sborník příspěvků z konference*. Brno: Jihomoravský kraj, 2014, s. 117–131.
- Projektová dokumentace k vinohradnickým stavbám v proměnách času. In: *Vesnické technické objekty V. Sborník referátů ze semináře*. Vysoké Mýto: Regionální muzeum ve Vysokém Mýtu, 2014, s. 190–195.
- Stavby z válek na jižní Moravě. In: *Lidová architektura – obnova a využití památek. Sborník z konference Hoslovice, 2. 10. – 3. 10. 2013*. České Budějovice: Jihočeský kraj, 2014, s. 37–42.
- Mistři výtvarných řešení na Slovácku. In: *Lidová architektura – obnova a využití památek. Sborník z konference Hoslovice, 2. 10. – 3. 10. 2013*. České Budějovice: Jihočeský kraj, 2014, s. 83–88.
- Památky ve Tvrdonicích. In: Kordiovský, Emil (ed.): *Tvrdonice. Ej, zatočte sa kolem...* Tvrdonice: Obec Tvrdonice, 2014, s. 148–155.
- Stodoly z válek ve Slupi, okr. Znojmo. In: Malach, Roman – Válka, Miroslav (eds): *Vesnická stavební kultura. Stavební materiály – domová dispozice – slohové ohlasy – dřevěné sakrální stavby*. (= Etnologické studie 18). Brno: Masarykova universita, Filozofická fakulta, Ústav evropské etnologie, 2014, s. 71–79.

Příběhy dřevěných sakrálních památek na Podluží. In: Malach, Roman – Válka, Miroslav (eds): *Vesnická stavební kultura. Stavební materiály – domová dispozice – slohové ohlasy – dřevěné sakrální stavby*. (= Etnologické studie 18). Brno, Masarykova universita, Filozofická fakulta, Ústav evropské etnologie, 2014, s. 243–251.

Lidové stavitelství v Lednicko-valtickém areálu a údržba, obnova a modelování krajiny a krajinných fenoménů v LVA. In: *Sborník příspěvků Mezinárodní konference management statků světového dědictví: rizikové faktory*. 19. – 20. 11. 2015. Praha: Národní technické muzeum v Praze, s. 111–125 (s Janem Vybíralem).

Plánová dokumentace lidových staveb v archivu velkostatku Valtice na příkladu obce Hlohovec. In: *Památková péče na Moravě / Monumentorum Moraviae tutela*. Papír a paměť 17. Brno: NPÚ, ÚOP v Brně, 2015, s. 118–133.

Sakrální památky v Týnci. In: Kol.: *Týnec. Městečko na Podluží*. Týnec: Malovaný kraj, z. s., Břeclav, s. 223–236.

Z historie bílovického vinařství a areály vinných sklepů. In: Kordiovský, Emil (ed.): *Velkobílovíčtí vinaři. Z historie a současnosti velkobílovického vinařství*. Brno, Velké Bílovice: Muzejní a vlastivědná společnost, 2017, s. 80–90.

Před naším je zahrádečka trním pletená aneb proměny předzahrádek na Podluží. *Folia Ethnographica* 51, 2017, č. 1, s. 43–55.

Tanec moravských Charvátů. In: Boháčová, Michaela – Dorovský, Ivan – Dvořáková, Hana et al.: *Barvy chorvatské Moravy*. Jevišovka: Sdružení občanů chorvatské národnosti v ČR, 2017, s. 208–221.

Fotografie v brněnském pracovišti památkového ústavu. In: Doskočil, Leoš (ed.): *Ztracená tvář Podluží. Tvrdonice a Kostice*. Tvrdonice: Okrašlovací spolek, 2018, s. 115–124.

Sklepy z lokalit pod Pálavou dle archivní dokumentace. Nálezová zpráva. *Národopisný věstník* 36 (78), 2019, *Supplementum Zpravodaj Komise pro lidové stavitelství, sídla a bydlení České národopisné společnosti* XVI, s. 53–55.

Belegrady ve Velkých Bílovicích. In: Stehlík, Petr – Libor, Jan – Hladký, Ladislav (eds.): *Od moravských luk k balkánským horám. Václavu Štěpánkovi k šedesátinám*. Brno: Matice moravská, 2019, s. 202–211.

**OPRAVDU SEDMDESÁT?
BLAHOPŘÁNÍ PAVLU BUREŠOVI**

V říjnu letošního roku, přesněji 19. října, oslavil významné životní jubileum památkář a etnolog Pavel Bureš. Jeho celoživotním tématem se stala lidová kultura, z níž si vybral venkovský stavební fond. Zaměřil se na ochranu architektonického dědictví venkova, dokumentaci a výzkum lidových staveb a vesnických sídel, teorii a praxi památkové ochrany lidové architektury včetně problematiky specializovaných muzeí v přírodě. Aktivitu vyvíjí rovněž v oblasti zachování kulturních, přírodních a estetických hodnot krajiny a udržení tradičního charakteru venkova. Již diplomovou a doktorskou práci na Filozofické fakultě (1979) věnoval problematice muzeí v přírodě a ochraně lidových staveb u nás.

Od ukončení vysokoškolského studia až do současnosti jubilant pracovně působí v památkovém ústavu (dnes Národní památkový ústav, generální ředitelství Praha), prioritně jako specialista na lidovou architekturu. Zde mj. odborně zajišťuje památkovou ochranu vesnické památkové rezervace Holašovice, zapsané na Seznam světového kulturního a přírodního dědictví UNESCO. V této souvislosti působí v Pracovní skupině pro VPR Holašovice, která funguje rovněž jako Řídící skupina statku světového dědictví Holašovice zpracovávající plán péče o tuto památku UNESCO.

V rámci krátkého intermezza na přelomu 80. a 90. let, kdy byl zaměstnán v Historickém muzeu umístěném v Lobkovickém paláci a v národopisném oddělení Historického muzea Národního muzea v Praze a soustředil se na muzejnickou práci, zvládl Pavel Bureš mimo jiné zpracovat také obsáhlou sbírku modelů vesnických staveb – společně s Lubomírem Procházkou a Zdeňkem Tempírem připravil publikaci *Modely lidové architektury*, která vyšla v roce 1998 jako zvláštní výtisk Národopisného věstníku. Metodice památkové péče se věnoval

společně Hanou Šnajdrovou a Jiřím Škabradou v práci *Památková péče o lidové stavitelství v České republice* (1996) a s Věrou Kučovou v *Principech péče o lidové stavby* (1999). Jako odborný konzultant se podílel na přípravě knihy *555 památek lidové architektury České republiky* (2000) autorů Petra Davida a Vladimíra Soukupa, k níž zpracoval úvodní stať shrnující vývoj a charakteristiku lidového stavitelství. Dále je spoluautorem publikací *Holašovice. Vesnická památková rezervace* (ed. J. Škabrada, 2010) či *Známé a neznámé cesty dědictví* (ed. M. Tomišková, 2010) a editorem i spoluautorem knihy *Lidové stavby Středočeského kraje* (2020).

Za dva výrazné počiny Pavla Bureše, při nichž se mu podařilo propojit specialisty řady profesí věnující venkovské stavební kultuře i laickou veřejnost při společných setkáních a diskusích přímo ve venkovském terénu, je třeba považovat každoroční semináře putující po všech krajích České republiky a Dny lidové architektury. V obou případech jsou součástí exkurze po osobitých místech vybraných lokalit. Organizování těchto pravidelných akcí v kontextu náročné práce památkáře a také aktivní účasti v řadě

poradních skupin či komisí spojených s ochranou kulturního dědictví i obnovou venkova nás přivádí k překvapivé otázce letošního kulatého životního jubilea Pavla Bureše.

Opravdu 70? Tomu se nechce věřit! Letošního oslavence znám víc než třicet let a myslím si, že jsme přátelé a kamarádi. Považuji jej za skvělého odborníka, naučil mě velké množství praktických věcí, a ač nejsem vystudovaná etnoložka, společně s Miroslavem Madajem ji ze mě udělali. S Pavlem jsme zachránili nejstarší roubený dům ve Rtyni v Podkrkonoší, kde jsme několik let pořádali pod odborným vedením obou uvedených etnografů workshopy na téma hliněných omítek, vymazávek, petrifikací a vápenných náterů a podařilo se nám uzavřít letité přátelství s majiteli tohoto domu. S pomocí jeho rad jsme rekonstruovali národní kulturní památku Dřevěnka v Úpici, spolupracovala jsem s ním ve vědě a výzkumu na dokumentaci vesnických sídel. Společně s příslušnými městy a úřady jsme organizovali dva semináře lidové architektury – v Broumově a v Horním Maršově a Dny lidové architektury v Úpici při příležitosti dokončení obnovy Dřevěnky. Dokumentovali jsme také dřevěné kostely na severní Moravě, několikrát spolu navštívili muzeum v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm a setkávali se každoročně na výjezdech etnografů jednotlivých Národních památkových ústavů. Díky jemu a jeho seminářům lidové architektury jsem se nejen já, ale i stovky dalších účastníků z celé republiky a z nejrůznějších oborů mohli seznámit se zajímavými odborníky i s lidovou architekturou a obnovou objektů různých regionů.

Je toho hodně, za co mu po odborné stránce vděčím. Víím hodně o jeho soukromých a rodinných problémech a jeho aktivitách a zájmech. A byla bych ráda, pokud bychom se nadále mohli setkávat nejen pracovně, neboť jeho akce jsou vždy spojeny i s kulturními vystoupeními souborů z navštívených regionů, představeními místních ochotníků, zpěvem lidových písní i tancem.

Pavle, přeji Ti nejen za sebe, ale za všechny Tvé a naše společné přátele co nejlíc zdraví a sil do dalších let!

Vladimíra Paterová
(Národní památkový ústav –
Územní odborné pracoviště v Josefově)

PAVLICOVA CESTA... K ŽIVOTNÍMU JUBILEU JIŘÍHO PAVLICI

Když v 80. letech minulého století v periodiku *Národopisné aktuality* vycházela rozhovorová rubrika „Na pomoc souborům“, v níž Dušan Holý debatoval s osobnostmi různě činnými v oblasti hudebního a tanečního folklorismu, v posledním dílu (3/1985) byl zpovídáným hostem Jiří Pavlica. Centrálním tématem rozpravy byly úvahy nad vlastními i jinými způsoby umělecké práce s folklorním materiálem, což oba účastníci rozhovoru postupně rozvíjeli na tu více, tu méně konkrétních příkladech a detailnějších sondách. Při pročitání rozhovoru po téměř čtyřiceti letech od jeho publikování je nutné si uvědomit, že Pavlicovi tehdy bylo necelých dvaatřicet let. Velmi uvědomělé, argumentačně jasně formulované a pochopitelně pojmenované myšlenky v té době ještě stále mladého hudebníka, který byl toho času již deset let primášem muziky Hradištanu, jsou o to více pozoruhodné, když si uvědomíme, že je lze považovat za jakýsi manifest (uměleckých) aktivit, který dodržuje i po takřka pěti dekadách svého veřejného působení.

Jiří Pavlica (* 1. 12. 1953) poznával lidovou hudbu mezi dětmi a dospívajícími v Hradištanu, stejně jako člen muziky souboru Dolina ze Starého Města, odkud také pochází. Na počátku 70. let se stal členem dospělé cimbálové muziky Hradištanu – to ještě za působení Jaroslava Václava Staňka, jedné ze zásadních postav vývoje folklorního hnutí na Slovácku. Po převzetí pomyslného primášského žezla (1978) začal

povyšovat hudební projev muziky na kvalitativně jinou úroveň: Ačkoliv vždy vycházel z lidové písně a tradic započatých Hradištanem v 50. letech, skrze své hudební vzdělání (housle na brněnské konzervatoři, hudební věda na olomoucké univerzitě, studium skladby soukromě i na Janáčkově akademii múzických umění v Brně) měl vyšší kreativní ambice a začal kapelu postupně profesionalizovat. Nesporným přínosem pro jeho hudebnickou dráhu bylo zaměstnání v brněnském studiu Československého rozhlasu, kde mezi lety 1980–1994 působil jako redaktor hudebního vysílání. Z tohoto období navíc pochází několik desítek jeho zápisů lidových písní z Uherskohradištska, uložených ve fondech brněnského pracoviště Etnologického ústavu AV ČR. Těmto aktivitám předcházela ještě krátká, avšak zásadní spolupráce s Petrem Ulrychem a jeho kapelou Javory (1978–1980), která jako by předjímalá cestu Pavlicova pozdějšího tvůrčího směřování. Kromě uměleckého vedení a působení

v Hradištanu, na které se zaměřuje tato narozeninová zdravotice, se jeho autorská činnost již od 80. let týká tvorby divadelní a filmové hudby, vytvořil také několik úprav pro Brněnský rozhlasový orchestr lidových nástrojů. Z oblastí tzv. umělecké hudby je významná a provozovaná jeho sborová tvorba, připomeňme také alespoň jeho smyčcové kvartety (věnované Graffovu kvartetu), *Moravské tance* pro komorní orchestr, dialogickou orchestrální suitu *Chvění* nebo *Missu brevis pastoralis*. V tomto úvodním biograficky zaměřeném odstavci by neměla zapadnout ani jeho role dramaturga a iniciátora kulturních akcí – za všechny jmenujme více než dvacet let trvající tradici Dnů lidí dobré vůle na Velehradě.

Těžiště Pavlicovy cesty však patrně tkví v jeho rozmanité, žáry přesahující hudební tvorbě, ústící v několikrát oceněnou diskografii. Ta se rozvíjela souběžně a přirozeně s koncertní činností a různorodými projekty muziky Hradištanu. Již první nahrávka *Byla vojna u Slavkova* (1982) vzbudila pozornost zpracováním i originálním námětem, později přeneseným také na pódium s tanečními choreografiemi Aleny Skálové a Jany Poláškové. Na inspirativní, spontánně působící a dramaturgicky nápaditě vystavěné LP gramodesce *Od večera do rána* (1984) se J. Pavlica jakoby snažil o zachycení zpěvního projevu dosavadních sólistů muziky Hradištanu. O deset let později (1994) však vyšly dva zásadní zvukové nosiče: profilové album Hradištanu *Ozvěny duše* a také *AG Flek a Hradištan*, na němž se za spolupráce J. Pavlici s Vlastou Redlem propojil zvuk cimbálové muziky s folkovou hudbou. Úspěšnost obou nosičů dokazuje mimo jiné fakt, že řada zde uvedených autorských písní prakticky zlidověla. Do tehdy ještě nedefinovaného žánru tzv. world music Hradištan v rámci svých nahrávek naplnil vstupil skrze CD *Svítání* (1997), jež vzniklo ve spolupráci s japonským perkusionistou Yas-Kazem. Obdobné „kulturní mosty“ Pavlica stávil i na zlaté desce *Mys Dobré naděje*

Foto Marek Malůšek

(2001, s jihoafrickým multiinstrumentalistou Dizu Plaatjiesem) a albu *Chvění* (2007, s Filharmonii Brno, skupinou bicích nástrojů Jumping Drums a altajskou kapelou Altai Kai), které je nahrávkou úspěšného koncertního projektu. Co do popularity je velmi úspěšná také „skácelovská“ zlatá deska *O slunovratu* (1999), umění zhudebnit poezii dokládá rovněž nahrávka *Vteřiny křehké* (2014). Obecně oblíbě se těší také několik vánočních CD (např. *Moravské koledy*, 1998), stejně jako tvorba pro děti (např. *Hrajeme si u maminky*, 2005). Při pohledu na tento neúplný výčet diskografie, jež nese Pavlicův tvůrčí vklad, se přinejmenším v raném období zdá být vlivnou osobou Jaroslav Krček – hudební skladatel, k němuž primáš muziky Hradištanu docházel na soukromé lekce kompozice a který byl později u několika zmíněných nahrávek jako hudební režisér. Patrná je také instrumentální rozmanitost jednotlivých nahrávek. Ačkoliv Jiří Pavlica nikdy naplno neopustil více či méně unifikované složení cimbálové muziky (které je po celém Slovácku univerzálně přijímané), obohacoval ho o různé nástroje, jež skýtal instrumentačně nsvázané tvůrčí přístupy, tedy ve výsledku dosti odlišné hudební barvy a celkové vyznění. I v tomto lze spatřit jistou ojedinelost Pavlicovy cesty.

Svůj umělecký přístup a pohled na věci přesahující umění Jiří Pavlica sdělil v řadě rozhovorů, nejvíce koncentrované myšlenky ale nacházíme v biograficky pojaté knize *Hovory nejen o hudbě* (2010, s Přemyslem Rutem) a v tiskem vydané vědeckopopulární přednášce *Barevná krajina hudby* (2007). Citujme však z již zmíněné „manifestační“ debaty s Dušanem Holým, kde z Pavlicových úst zazněla dosud platná věta popisující tvůrčí a dramaturgickou dvoukolejnost v pohledu na práci s lidovou písní: „Někdy se mi zdá, jako by si požadavky ryze umělecké odporovaly s požadavky národopisnými, při pomyslném dodržení toho ‚jak se to hrávalo‘ se totiž tyto dva pohledy značně rozbíhají. [Někteří se]

nedokázali dostat ‚nad věci‘ a pochopit, že vše se vyvíjí a nezůstává neměnné v té podobě, v jaké byly jevy zaznamenány a tím i konzervovány. Má-li nás žánr žít, musí se vyvíjet a vstřebávat podněty doby.“ Z aktuálnějších rozhovorů je příhodné citovat z toho pro *Národopisnou revue*, který s Jiřím Pavlicou u příležitosti jeho šedesátin vedla Alžbeta Lukáčová (4/2013). Zde totiž jubilant mj. zmínil, že chce „být ve své tvorbě svobodný a svůj“ a svým dílem předávat „poznání, pohlazení a poselství“. Tato sdělení v sobě nesou jistý filozofický přesah, jenž je příznačný nejen pro jeho práci s folklorním materiálem, ale i pro jeho artificiální skladby a jiné – zmíněné či nezmněné – žánrové přesahy.

Na téma reflexe Pavlicových tvůrčích výbojů samotnými hudebníky mi při vlastním a aktuálně konaném disertačním výzkumu věnujícím se vývoji cimbálových muzik na Slovácku v paměti utkvěly výpovědi dvou uměleckých vedoucích cimbálových muzik střední generace z Uherskohradištska, jejichž anonymizované citace bych zde

rád uvedl: „Kdyby nebylo Hradištanu [s Jiřím Pavlicou], tak většina muzik v regionu nedělá to, co dělá tak, jak dělá. Nebo byla by k tomu složitější cesta a musel by to ‚vykopnout‘ někdo jiný. Mám za to, že dřív, nebo později by k tomu určitě stejně došlo. Doba jde dopředu, a ačkoliv zůstávají muziky nebo soubory, které pracují v tom nejlepším slova smyslu jednodušeji, tak podle mě by to dnes už drtivou většinu lidí takto nebavilo. Potřebují právě nacházet něco novějšího, což Jiří Pavlica přinesl.“ Z hlediska dobového posunu tento názor příhodně doplňuje druhá výpověď: „Myslím si, že se změnil přístup a tolerance. Ty hranice se nějakým způsobem posunuly. A Pavlica to měl ve své době extrémně těžké, protože tehdy nebyla taková informovanost. Při debatách s lidmi, kterým to vadilo, jsem se jich ptal, co je na tom špatného... Jestli jim vadí, že proslavil region, že je známý a že něco vymyslel. To, že něco vymyslel, totiž stojí hodiny práce a přemýšlení. Měl to zkrátka těžké – a je zajímavé, že po dvaceti a více letech se to už tolik

Jiří Pavlica při zkoušce suity *Chvění* s brněnskou filharmonii (2007)

neřeší...“ Nejen z těchto slov je patrné, že k tomu, co bylo pro Jiřího Pavlice standardem již v 80. letech, mnozí přicházeli až s odstupem času. V duchu postmoderny přetransformoval způsob práce s folklorním materiálem souběžně (možná až nadčasově) se společenským posunem a vliv jeho uměleckého přístupu je v tvůrčích stylech mnoha mladších aranžérů, houslistů a dalších hudebníků nesporně přítomný. Často patrně bez toho, aniž by si to sami uvědomovali – to však zůstává předmětem dalších teoretických úvah a odborného bádání, které zdaleka nelze považovat za uzavřené.

Závěrem si dovoluji několik slov v osobnější rovině. Když jsem dostal z redakce *Národopisné revue* zadání napsat tento text, myslely se ve mně pocity nadšení a jisté zodpovědnosti. I když jsem rodák z Uherskohradištska, díky generačnímu odstupu jsem se osobně setkával až s poslední tvůrčí fází Jiřího Pavlice. Její zasazení do kontextu a doplňující poznatky jsem proto musel postupně a kriticky vstřebávat – ať už diskuzemi se „staršími a zkušenějšími“, či poslechem a četbou. V obecnější rovině lze konstatovat, že se dodnes najdou tací, kteří se vymezují proti jeho uměleckým výbojům a iniciování zjevného fúzování moravské lidové písně s hudbou jiných kultur a žánrů. Nabyt jsem poznání, že z podstaty rčení „sto lidí, sto chutí“ jsou tyto názory – pokud nejsou podány vulgárně a vágně – přirozené a pochopitelné. Zalíbít se všem je zkrátka nemožné. Při vzhledu do současného zpěvního repertoáru, a především do umělecké činnosti muzik a souborů na Slovácku (a snad i za jeho etnografickými hranicemi) však faktem zůstává, že *Pavlicova cesta* je ve vývojovém kontinuu lidové hudby ve jmenovaném regionu nesmazatelně vyšlápnutá. Přejme tedy letošnímu jubilatovi, aby jeho pomyslné kráčení přinášelo jemu osobně i jeho posluchačům ono „poznání, pohlazení a poselství“ také v následujících letech.

Jiří Čevela
(Ústav hudební vědy FF MU)

ZA JITKOU STAŇKOVOU (1924–2023)

Dne 8. září letošního roku zemřela v pozhnaném věku 99 let Jitka Staňková. Patřila k silné poválečné generaci etnologů, kteří se výrazně orientovali na svět tradiční lidové kultury, často ovlivnění i osobním vztahem k tématu.

PhDr. Jitka Staňková, CSc., se narodila 10. dubna 1924 ve Volenicích u Strakonice, města, kde posléze prožila své mládí, školní a studijní léta. Nasávala zde dobovou atmosféru nadšenců pro lidové umění s oživanou tradicí strakonické dudácké muziky, hudebně-tanečních i krojových aktivit. Její rodinné zázemí i první národopisné doteky ji při volbě oboru na pražské Filozofické fakultě UK přirozeně nasměrovaly k národopisu, který vystudovala společně s archeologií. V době, kdy končila svá vysoškolská studia, se v Praze formovala generace etnologů, která měla výrazné zázemí v nově koncipovaném programu někdejšího Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV (dnes Etnologický ústav AV ČR). Jitka Staňková po kratší praxi v Textilní tvorbě Praha přešla do zmíněné

akademické instituce a stala se na dlouhá léta jeho vědeckou oporou, spolu s uznávanými osobnostmi, jako byli Jaroslav Kramářík, Vladimír Scheufler, Josef Vařeka, Jarmila Šťastná, z folkloristů Hannah Laudová či Jaroslav Markl. Ve své vědecké práci se Jitka Staňková zaměřila v prvním období kariéry na lidový textil, neboť právě v 50. a 60. letech bylo pro vědeckou orientaci ústavu i oboru obecně výrazným tématem studium lidové materiální kultury. Jitka Staňková tedy měla pro své výzkumy živnou půdu. S erudicí sobě vlastní se věnovala terénní práci, pracovala s lidovými tkalcí a textilními umělci, dovedla vytipovat souvislosti lidových tkanin s historickými odkazy, studovala ikonografii, archiválie a textilní sbírky, uměla spojit naše umění se situací ve světě a své poznatky pravidelně otiskovala ve vědeckém tisku. Odborně ceněná je zejména její publikace *České lidové tkaniny. Čechy a západní Morava* (1989), ale i řada článků a studií. (Personální bibliografie Jitky Staňkové vyšla v roce 2019 jako bibliografická příloha *Národopisné revue* a je dostupná na webu časopisu).

Jako žena nadaná výtvarně brzy navázala kontakty s tehdy avantgardní institucí Ústředí lidové umělecké výroby (ÚLUV). Po řadu let představovala její odbornou záštitu zejména v oblasti jí nejbližší – textilu a oděvu. Byla mnohaletou předsedkyní výtvarné komise ÚLUV a díky svým znalostem, vkusu a citu pro obor výrazně ovlivňovala odborný směr této instituce.

Druhou oblastí profesního zájmu Jitky Staňkové bylo lidové umění v celé šíři, kde uplatnila své znalosti z kunsthistorie. Příkladné je její zaměření na lidovou ornamentiku a bydení s publikačním výstupem *Lidový malovaný nábytek v českých zemích* (1989). Směřování na oblast lidového umění se pro ni zvýraznilo zejména ve druhé polovině jejího života, kdy svůj život spojila s etnografem a vynikajícím fotografem Ludvíkem Baranem. Výsledkem jejich společného badatelského a dokumentačního úsilí byla

zejména známá publikace *Lidové umění Čech, Moravy a Slezska* (1989). Ze spolupráce, či přímo odborného prolnutí manželů vzniklo pozoruhodné dílo, přičemž Jitka Staňková jako autorka textu měla i zásadní podíl na koncepci knihy v antropologickém pojetí. Lidové umění zde vidí jako ohlas lidského života a jeho potřeb: umění pro všední den, pro svátek, pro radost atd. Vznikla tak zajímavá paleta pojmů, obrazů a artefaktů, umocněná uměleckou podobou Baranova fotografického díla. Stejný princip lze sledovat i u jejich pozdějšího díla *Poklady lidového umění* (2019).

Výrazným okruhem zájmu obou etnologů byly také lidové zvyky. Jitka Staňková se v této oblasti uměla suverénně pohybovat již dříve, kdy se tématem vracela do rodného Pošumaví. Z jejích výzkumů vznikly objevné celky. Připomeňme např. výstavu konanou v Národopisném muzeu v Praze v roce 1974 s názvem *Jihočeský masopust*. Byla věnována do té doby málo sledovaným zvykoslovným projevům, a to v neotřelé, téměř provokativní podobě: strakonické masky olbřímích rozměrů, bizarní *charpy* (polozvířecí masky výhružné podoby) i známé typy jako šašci, koníci, masky zvířecí a další objekty, dotedy známé jen z publikací Čeňka Zírba. S tiskovými výstupy autorky (včetně katalogu) a s reálnými maskami, dnes dílem uloženými ve sbírkách Národního muzea, jsou tyto práce trvalou stopou badatelského a vědeckého úsilí Jitky Staňkové. Ovšem tímto počinem oblast jejího zvykoslovného zájmu nekončila – v roce 1998 vyšla kniha *Masky, démoni, šaškové*, zřejmě nejvýznamnější publikace Jitky Staňkové a Ludvíka Barana. Zde se principy léty vytříbené autorské souhry propojily do unikátního díla, kde odborné statí a umělecké snímky tvoří nedílný celek.

Manželé Jitka Staňková a Ludvík Baran patří k předním postavám naší vědy, jako lidé oddaní své věci, odborníci, kteří po sobě zanechali významné dílo. I v pokročilém věku neztráceli nic ze své

svěžesti, nadšení a přátelských vazeb k mladším kolegům. Konečně osvětové tendence Jitky Staňkové byly v konci její kariéry odměněny Cenou Akademie věd ČR za popularizaci vědy.

Jiřina Langhammerová
(Praha)

VÝSTAVA HRACÍCH KARET V BOROVANECH

Zajímavou výstavu hracích karet tematicky zaměřených na obraz České i Československé republiky připravili ve dnech 16. 6. – 27. 8. v chodbě prelatury augustiniánského kláštera v Borovanech Milan Bednář a Jiří Novotný, členové Jihočeské sekce Clubu sběratelů hracích karet. Výstava nazvaná *A to je ta krásná země* představila karty nejen jako zajímavý grafický artefakt, ale i jako jeden z kulturních dobových dokumentů. Nejednou vznikaly podle grafických

návrhů významných umělců, které lákal stejný tematický okruh – přírodní rarity, významná místa naší historie, čeští panovníci, politici, umělci, vědci, vynálezci, sportovci, příslušníci profesí aj. Exponáty tak dokládají použití mnoha výtvarných stylů a technik, počínaje kresbou přes malbu, grafiku až po fotografii. Samostatnou formu pak tvoří karikatura, jež zaznamenala zvýšený zájem zejména v posledních třiceti letech.

Hned v úvodu výstavy byl na mnoha exponátech představen Karel IV., který se na hracích kartách stal jednou z nejčastěji zobrazovaných osobností. Z hlediska stáří lze za nejceněnější vystavené exempláře považovat taroty s vyobrazením českých hradů, vytvořené v polovině 19. století českým kartýřem Václavem Severou, dále čtvero vydání karet Mikoláše Alše a Národní karty Emanuela Neumanna z přelomu 19. a 20. století. Jejich autor ve snaze podpořit národní cítění dokonce zaměnil srdce za český granát, žaludy za ječný klas, kule za soudek a listy za lipové

Výstava „A to je ta krásná země“. Foto Město Borovany 2023

Výstava „A to je ta krásná země“ – karty s osobnostmi českých dějin a s lidovými kroji.
Foto Město Borovany 2023

listy. K cenným exponátům patřily i Pražské karty výtvarníka Jaroslava Vodrážky vydané v roce 1920 Artělem. Místo králů jsou na nich vyobrazeni slavní architekti i s jejich proslulými pražskými stavbami, na ostatních kartách jsou domovní znamení pražských budov.

V souladu s naší tradicí na výstavě jednoznačně převažovaly karty mariášového typu a v českých rodinách od 60. let 20. století oblíbená kvarteta, mající i výraznou funkci edukační. Jejich předchůdcem byla tzv. čtverohra, kterou na výstavě zastupovala hra Spisovatelé a básníci, vydaná Maticí školskou, a dále Česká města z let 1920–1930. Kvarteta byla na výstavě představena v širokém tematickém a historickém záběru jako výsledek práce mnoha výtvarníků, počínaje koncem 19. století až po současnost. Významnou roli sehrál v tomto směru i Sokol, jehož kvartetní sady zachycovaly otce zakladatele a ukázky spolkové činnosti. Jako výsledek krajo- vých vydavatelství byla na výstavě hojně zastoupena regionální kvarteta, prezentující zajímavosti Poličska, Boskovicka, Kunštátska, Lysicka, Olešnicka, Letovicka, Velkoopatovicka a Bysterska. Podobně koncipované kvarteto Josefa Protivy, považované za jedno z nejzdařilejších, představilo zákoutí Klatov. Podobný účel splňuje kvartetní sada Rakovnicko, Jihlava či klasická karetní sada Milana Chodaniče s tematikou Mladé Boleslavi. S cílem upozornit zahraniční turisty na přírodní krásy, hrady, zámky, města, lázně a pohoří vydala kvartetní sadu Společnost Czechtourism. Stejnou funkci mají i mariášové karty připomínající osobnosti Olomouce vydané tamním Vlastivědným muzeem. Na dvaatřiceti kartách jsou zachyceni panovníci, učen- ci, umělci, církevní hodnostáři, vojáci a sportovci mající vztah k tomuto městu. S cílem přiblížit husitské období formou kolorované kresby byl v roce 2014 vytvořen píseckým výtvarníkem Josefem Zemkem Husitský mariáš, v nadsázce a alegorii vystihující vše, co souvise- lo se životem v Táboře a s husitskými

válkami. Podobná sada s názvem Tábořský mariáš vznikla roku 2020 u příležitosti 600. výročí založení města. Jeho autorkou je Lenka Zajícová, kurátorka Husitského muzea v Táboře.

Z profesí zaujala sada mariášových karet Jitky Jelínkové s tematikou hornictví. Z horních měst autorka vybrala Příbram, Beroun, Kutnou Horu a Jílové, figury králů u ní představují panovníci, kteří se zasloužili o rozvoj hornictví a těžby drahých kovů, na svrších jsou vyobrazeni horničtí odborníci, na ostatních kartách pak anonymní horníci, jejich oblečení, nástroje a technologie středověké těžby.

Etnologa by na kartách zaujala mj. vyobrazení lidových krojů, vyskytující se jednou jako doplněk jiného tématu, jindy coby ústřední motiv. Podobné karty vytvořené Terezií Kalinayovou se objevily na trhu v roce 2021.

Ze sportovní tematiky připomeňme mariášové karty vzniklé v roce 2015 u příležitosti hokejového mistrovství světa v Praze a Ostravě, z „hereckých“ několik karetních her výtvarníka Viktora Csiby s karikaturami českých a slovenských herců. Nechyběly ani karty reflektující politický život, a to vždy ve zkarirované podobě. V 90. letech vstoupila do politického života řada nových tváří, jež se staly terčem vtipů a karikaturistů. Vznikla tak žolíková sada karet zachycující nejatraktivnější představitele všech politických stran. Existují ale i karty, jejichž cílem není podporovat politickou stranu, ale naopak ji zkompromitovat. Sadu takových mariášových karet vydalo vydavatelství ECHO s podtitulem Andrejovi kluci.

Není zde dostatek místa zmínit všechny vystavené sady a jejich autory. Expozice svědčila o čilých aktivitách členů Jihočeské sekce Clubu sběratelů hracích karet, která má od doby svého založení v roce 2011 na svém kontě již čtyřicet výstav a také řadu přednášek, seminářů a besed po celé republice.

*Marta Ulrychová
(Plzeň)*

JIHOČESKÉ LIDOVÉ KROJE V REGIONÁLNÍM MUZEU V ČESKÉM KRUMLOVĚ

Od 30. května do 22. října letošního roku se v českokrumlovském Regionálním muzeu uskutečnila pod vedením kurátorky Alice Glaserové výstava, která početným návštěvníkům tohoto historického města představila širokou paletu všedního a slavnostního oděvu lidových vrstev žijících na území jižních Čech. K velkorysému projektu musela spojit síly řada jihočeských institucí. Vedle tamějších muzeí – Blatského v Soběslavi a Veselí nad Lužnicí, Jihočeského v Českých Budějovicích, JUDr. Otakara Kudrny v Netolících, muzea Prachatického, Středního Pootaví ve Strakonici, Prácheňského v Písku a Muzea Jindřichohradecka – se na výstavě podílela Alšova Jihočeská galerie a Státní oblastní archiv v Třeboni, z domovských

institucí pak kromě regionálního muzea i Muzeum fotoateliéru Seidel a Státní hrad a zámek Český Krumlov. Expozice, jejíž výtvarného řešení se ujala Lenka Kohoutková, byla situována do vstupní chodby a přízemních prostor muzea – barokní stavby, která kdysi sloužila jako jezuitský seminář.

Bylo představeno celkem pět krojových typů, z nichž čtyři reprezentovaly tradiční národopisné oblasti – Doudlebsko, Blata, Prácheňsko a Kozácko, pátý byl pak lidový oděv z Pošumaví. Odborník na nich mohl objevit řadu společných rysů vycházejících z převážně zemědělského, tudíž konzervativního charakteru tohoto rozlehlého území, ale také ze společné historie spjaté se šlechtickými rody Rožmberků a Schwarzenberků. Pouze v severnějších oblastech jižních Čech oděv splýval s městským osídlením.

Ne všechna muzea oplývají takovým množstvím materiálu, aby bylo možné na figurínách rekonstruovat ideální podo-

Slavnostní kozácký kroj. Foto: Regionální muzeum v Českém Krumlově 2023

by kroje. V některých vitrínách byly proto vystaveny jednotlivé unikátní krojové součástky – z Českokrumlovska mužské opasky vyšívané pavím perem (druhá polovina 19. století až počátek 20. století), z Křemže křičí čepceček zdobený boullionem a flitry (počátek 20. století), ze stejného místa věnečky z umělých květin a ozdoby sloužící k úpravě nevěstiny hlavy (počátek 20. století), z Doudlebska vlněné pleny (druhá polovina 19. století), sametové šátky na hlavu a hedvábné stuhy „baborky“ anebo tzv. Jiříkovo vidění (konec 19. století) coby ukázka umění prolamovaného bílého vyšívaní na zástěře kozáckého kroje aj. Jistou raritu spojenou s Doudlebskem představovala taška z orobince potažená kůží (tzv. *cígr*) z Mříče u Křemže (1790), používaná na vybírání svatebních darů.

U každého krojového typu, který byl na figurínách představen, nechybělo vymezení národopisné oblasti, podrobný popis kroje všedního a svátečního, ženského a mužského, dvojjazyčné popisky. Nechyběl ani slovníček pojmů

Vlněné šátky a tašky z orobince („cígr“) z Doudlebska a pánské opasky vyšívané pavím perem z Českokrumlovska. Foto: Regionální muzeum v Českém Krumlově 2023

vysvětlující regionální názvy jednotlivých součástek. Expozice byla vhodně doplněna fotografiemi a výtvarnými díly. I když byla tato vzorně koncipovaná výstava situována do jednoho z nejnavštěvovanějších míst naší republiky, jistě by si zasloužila, aby byla v budoucnu prezentována i jinde. Běžný návštěvník z druhého konce republiky má jen málo příležitostí se takto podrobně seznámit s krojovým bohatstvím jižních Čech.

Marta Ulrychová
(Plzeň)

KONFERENCE (NE)TRADICE ŽIJE! KONTINUITA, PROMĚNA, ZÁNÍK A OBNOVA TRADIC POHLEDEM ETNOLOGIE

Ve dnech 19.–21. září 2023 směřovala cesta řady etnologů a zájemců o lidovou kulturu do Prostějova. Česká národopisná společnost zde ve spolupráci s Muzeem a galerií v Prostějově, Etnologickým ústavem AV ČR a Národním muzeem v přírodě uspořádala vědeckou konferenci s názvem *(NE)Tradice žije! Kontinuita, proměna, zánik a obnova tradic pohledem etnologie*.

Třídenní setkání započalo valným shromážděním národopisné společnosti. Její předseda Jiří Woitsch společně s dalšími členy hlavního výboru seznámili posluchače s činností společnosti za uplynulé období. Z množství aktivit, které byly prezentovány, si dovoluji jmenovitě zmínit zprávu o společnosti vydávaném *Národopisném věstníku*, který získal nový design i webovou prezentaci. Dále se podařilo obnovit přístup do bibliografické databáze společnosti, která tvoří jedinečný rozcestník při hledání článků s etnologickou tematikou v regionálních časopisech. V uplynulých letech pokračovala intenzivní spolupráce s dopisovateli společnosti a také probíhal projekt digitalizace dotazníků od dopisovatelů, který bude pokračovat i v budoucnu. Kromě

informací o hospodaření společnosti či její mezinárodní spolupráci s UNESCO se účastníci dozvěděli mj. o přesunu spolkového archivu, který byl řadu let umístěn v objektu tzv. Švýcarský v areálu Zahrady Kinských v Praze.

Po představení činnosti společnosti za uplynulé období následovala volba členů hlavního výboru. Z devítičlenného výboru došlo k personální obměně ve třech případech. Předsedou byl zvolen s velkým náskokem opět Jiří Woitsch, což je jasná vizitka toho, že kurz, který nastal v minulém období, je správný a je valnou většinou členů přijímán kladně.

Po skončení valného shromáždění ČNS následovala odborná konference zaměřená na aktuální etnologickou problematiku. Navázala na zdařilá předchozí symposia, jakými byly v posledních letech konference v Příbrami roku 2020 s tématem *Etnologie mezi vědou a politikou: Vy/po/zne/užívání etnologických věd od 19. století do současnosti* či konference roku 2017 ve Znojmě s tématem „V pohybu“. *Migrace, mobilita a transport pohledem etnologie*. Letošní téma bylo spojeno s jedním z hlavních fenoménů našeho oboru – s tradicí a jejími proměnami. Pestrá skladba přihlášených příspěvků dala tušit, že konference bude zajímavá.

Konferenční program byl složen ze sedmi bloků. První nesl název *Hranice tradice* a zazněly v něm příspěvky řešící jak terminologické otázky, tak i otázky kontinuity tradice a rozbor vnímání pojmu tradice osobnostmi napříč dějinami našeho oboru. Blok *Tradice a její nositelé* byl zaměřen primárně na nositele tradice, jejich motivace a proměnu. Další poměrně rozsáhlý blok nesl název *Výroční obyčej a duchovní kultura*, i zde však byl stěžejním pojtkem akcent proměny tradice a rozbor jednotlivých fenoménů ve vztahu k aktivním nositelům tradice a pasivnějšímu publiku. Následoval blok věnovaný materiální kultuře.

Vybrané příspěvky by měly být otištěny v některém z budoucích čísel *Národopisného věstníku*. Z příspěvků,

ktorej se vymykaly prezentaci klasického etnografického výzkumu, zaujala napr. prezentace Magdaleny Maňákové z Národního ústavu lidové kultury, která představila projekt *Tradice do školních lavic*, jenž se snaží zapojit dílčí prvky tradiční lidové kultury do osnov základních škol. Velmi zajímavý příspěvek pak představil Václav Michalčíka z Muzea Novojičínska – Centra tradičních technologií Příbor, který zaměřil svou pozornost na významový posun tradičního fenoménu přadláctví s prastarými kořeny až k současnému životnímu stylu a novým hodnotám.

Přes vysokou kvalitu jednotlivých příspěvků považuji za nejdůležitější a opravdu nejzdařilejší část celé konference velmi zajímavou, poměrně dlouhou, ale přesto věcnou diskusi, která přinesla mnoho podnětů a otevřela řadu otázek etického, terminologického, metodologického i praktického charakteru. Poměrně závažným diskutovaným tématem byla osobnost výzkumníka a jeho aktivní či pasivní role v konfrontaci se současnými, mnohdy problematickými, sociokulturními jevy. Hovořilo se o vhodnosti/nehodnotnosti hodnocení zkoumaných kulturních fenoménů i o nutnosti nejen je popsat, ale také jim porozumět (včetně pochopení motivací zúčastněných jednotlivců), interpretovat a v určitých případech i vysvětlovat jejich nositelům.

Kromě přednášek byl pro účastníky připraven zajímavý doprovodný program – prohlídka Národního domu nebo Muzea a galerie v Prostějově, a to nejen expozic a aktuálních výstav, ale i části depozitářů této instituce. Důležitou částí programu byl rovněž společenský večer, který umožnil intenzivnější debatu nad jednotlivými tématy a přispěl také k mezigenerační výměně názorů a zkušeností.

Zpětným pohledem si dovoluji konferenci označit za skutečně vydařenou. Bylo zřejmé, že v mnohých účastnících zanechala zejména diskuse nesmazatelný dojem. Třídenní rokování ukázalo, že často používáme termíny, které neumíme striktně definovat a vlastně se

o to zpravidla ani nesnažíme. Mnohdy jde navíc o termíny, které různí badatelé vnímají trochu odlišně. Vzhledem k tomu, že je ve svých textech většinou nevysvětlujeme, dochází ke zbytečným nedorozuměním a nejasnostem. Zajímavé je, že tento závěr lze konstatovat jak v případě hmotné, tak nehmotné kultury. Příčinou tohoto problému je zřejmě hned několik. Jednou z nich je přebírání terminologie tak, jak byla definována v 19. či 20. století, ale dynamický vývoj konce 20. a počátku 21. století přinesl nové jevy, které zvládáme jen s obtížemi obsáhnout původními termíny. Další příčinou je otevření oboru novým myšlenkovým proudům a využíváním terminologie, metodologie a zkušeností z jiných vědních oborů, mnohdy však bez jasné definice. Příští konference České národopisné společnosti, na kterou se můžeme těšit zase za tři roky, by tak mohla navázat na letošní zdařilé setkání a zaměřit svou pozornost třeba právě na problematiku oborové terminologie či na roli výzkumníka.

Roman Malach
(Muzeum regionu Boskovicka)

POPULAR BRASS MUSIC IN THE 21ST CENTURY, INNSBRUCK

Na konferencii *Populárna dychová hudba v 21. storočí*, ktorá sa kona-la 21. – 22. októbra 2023 na univerzite v rakúskom Innsbrucku, sa stretli zástupcovia akademickej sféry, hudobníci, ale aj nadšenci venujúci sa dychovej hudbe v súčasnosti. Účasť na tomto podujatí bola medzinárodná – príspevky pochádzali z nemecky hovoriacich krajín, Spojených štátov amerických, ale aj z Chile, Izraela, Srbska a Českej republiky. Cieľom konferencie bolo preniknúť do rôznych aspektov dychovej hudby, diskutovať o jej formách, trendoch i vplyve na hudobný priemysel a kultúru.

Účasťníci prezentovali výskum historických koreňov dychovej hudby, pričom

sledovali jej vznik a vývoj v priebehu storočí. Významnou oblasťou diskusií bol vplyv technológií na skladanie, produkciu a distribúciu dychovej hudby. Diskutujúci napr. hovorili o tom, ako digitálne platformy a nahrávacie techniky zmenili spôsob tvorby a konzumácie tejto hudobnej produkcie. Prezentácie zdôraznili kultúrnu rozmanitosť so zameraním na regionálne variácie, fúzie s inými hudobnými žánrami a vplyv multikulturalizmu na repertoár.

Otvorenie konferencie patrilo neformálnej diskusii pri premietaní dokumentu o festivale Woodstock der Blasmusik, ktorý sa od roku 2011 organizuje v Rakúsku a je najväčším podujatím prezentujúcim rôzne podoby dychovej hudby na svete. Len tento rok sa na ňom počas štyroch dní zúčastnilo viac ako 80 000 ľudí. O popularite interpretácii rôznych žánrov dychovými nástrojovými zoskupeniami pojednávali aj viaceré príspevky – fasci-nácia tzv. brasspopom (repertoár dychových kapiel spočívajúci na špecifických úpravách hudobnej tvorby z rôznych žánrov populárnej hudby, zohľadňujúci akustické a interpretačné možnosti dychových plechových nástrojov) v hudobnej kultúre nemecky hovoriacich krajín alebo popularita tejto hudobnej tvorby naprieč rôznymi generáciami muzikantov. Dve hlavné prednášky patrili americkým bádateľom: etnomuzikológ Matt Sakake-ny popísal fungovanie dychovej hudby v New Orleans a sociologička Patricia Maddox v spolupráci s muzikologičkou Sarah Schmalenberger predstavila ich výskum postavenia žien v dychových kapelách v USA.

Ako sa už dlhšie ukazuje, dychová hudba je nielen ovplyvňovaná populárnou hudbou, ale sama sa ňou stáva. Rovnaký trend je možný vidieť aj v prostredí Českej republiky, kde má táto hudobná produkcia špecifická postavenie. Stretnutie v Innsbrucku ukázalo, že česká skúsenosť s dychovou hudbou je v medzinárodnej diskusii potrebná.

Barbora Turčanová
(Ústav evropské etnológie FF MU)

PATRICIA FUMERTON – PAVEL KOSEK – MARIE HANZELKOVÁ (EDS.): CZECH BROADSIDE BALLADS AS TEXT, ART, SONG IN POPULAR CULTURE, C.1600–1900. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2022, 498 s.

Obsáhlá kolektivní monografie *České kramářské písně jako multimediální text, umění, píseň v populární kultuře, 1600–1900*, kterou uspořádali Patricia Fumerton (English Broadside Ballad Archive, University of California), Pavel Kosek a Marie Hanzelková (oba z Ústavu českého jazyka Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně), je závěrečným výstupem projektu *Kramářské písně v brněnských historických fonděch*, jenž byl realizován v rámci Programu na podporu aplikovaného výzkumu a experimentálního vývoje národní a kulturní identity NAKI II. Projekt byl zaměřen na zpracování kramářských písní z fondů Moravské zemské knihovny v Brně, brněnského pracoviště Etnologického ústavu AV ČR a Etnografického ústavu Moravského zemského muzea a na jejich mezioborový výzkum. Proto byla spolu s uvedenými institucemi do řešení projektu zapojena také Filozofická fakulta Masarykovy univerzity. Hlavním cílem projektu bylo vytvoření aplikovaných výsledků, které přispějí k uchování, prezentaci a využití kramářských písní. Díky zapojení badatelů několika institucí a různého odborného zaměření byl dodržen záměr mezioborového přístupu ke kramářským písním, s důrazem na jejich textovou, hudební a také vizuální stránku. Bylo připraveno několik výstupů, k nimž patřila metodika tvorby bibliografických záznamů kramářských písní, dvě výstavy prezentující kramářské písně veřejnosti jako specifický typ památek kulturního dědictví a vznikly též specializované mapy s odborným obsahem, které představují regionálně-geografický původ kramářských písní. K výstupům projektu patřila rovněž konference a workshopy k problematice

kramářských písní. Trvalým výstupem je soubor publikací čítající dva výstavní katalogy, tištěný katalog kramářských tisků brněnského pracoviště Etnologického ústavu, publikace *Má svou známou notu. Kramářské písně v ústní tradici Moravy a Slezska* (Brno: Host, 2022) a příručka *Kramářské písňové tisky. Kapitoly k materiálovým aspektům* (Brno: Moravská zemská knihovna, 2022).

Shrnutí výstupů projektu přináší kolektivní monografie interdisciplinárního charakteru chápající české kramářské písně jako multimédia v oblasti textu, umění, písně a lidové kultury. Jednotlivé příspěvky mezinárodního týmu autorů jsou po rozsáhlé úvodní stati z pera editorů publikace věnované historii a recepci českých kramářských písní v lokálním, regionálním a globálním kontextu řazeny do několika oddílů. První je nazván Všeobecný přehled a postihuje začlenění kramářských písní v historickém, sociálním, literárním a uměleckém kontextu, problematiku původu nejstarších kramářských písní a souvislost s novinovými letáky, které předcházely výzkumům

kramářských písní. Pozornost je věnována také významným sbírkám kramářských písní v České republice, které jsou reprezentovány sbírkou Národního muzea, Moravské zemské knihovny a Etnologického ústavu AV ČR s pracovišti v Praze a v Brně. Tento příspěvek je doplněn krátkým zamyšlením nad akvizicemi kramářských písní, podrobnějšími informacemi ke katalogizaci a specifickým požadavkům zkoumaného tištěného média. Věnuje se také zprostředkování digitálních dat a dostupným agregátorům a výsledkům dosavadního knihovědného a bibliografického bádání.

Samostatný oddíl monografie je zaměřen na konkrétní obsah kramářských písní. Hana Bočková zpracovala téma spravedlnosti a viny ve světských kramářských písních o vraždách a dalších kriminálních činech. Náboženská tematika je zastoupena v příspěvku Marie Hanzelkové, která nahlíží prostřednictvím tématu Panny Marie Vranovské na problematiku vztahu poutních a kramářských písní. Obraz ženy v kramářské písni zpracovává Markéta Holubová, která svůj příspěvek staví na syntéze a doplnění výsledků rozsáhlého průzkumu publikovaného v roce 2008. Postavení démonů a ďáblů jako prostředníků Boží vůle v českých kramářských písních se věnuje Maciej Metrak. Téma reality a fikce přináší Jana Poláková, která se věnuje možnostem využití kramářských písní jako historických pramenů. Celý tento oddíl si nečiní nároky na syntézu dosavadního stavu bádání a konkrétní zaměření příspěvků přináší detailní vhled na kramářské písně v rámci jednotlivých sledovaných témat.

Zatímco výše zmíněné oddíly souvisejí s řadou dosud publikovaných prací a často jejich výsledky doplňují dosud nezjištěnými skutečnostmi, další dva oddíly přinášejí z hlediska českých kramářských písní zcela nové pohledy, ať se již jedná o příspěvky autorů z oboru muzikologie nebo literární vědy. Čtvrtý oddíl je věnován hudební stránce kramářských písní a jejich přenosům. V úvodní stati se věnuje Kateřina Smyčková vztahu

tištěného média a orální historie, Tomáš Slavický se pak zabývá nápěvy českých kramářských písní v historických souvislostech, Věra Frolcová předkládá studii zaměřenou na nápěvy poutních písní a jejich výzkum. Reflexi českých náboženských kramářských písní ve slovenských rukopisných zpěvníkách z 18. a počátků 19. století přináší Peter Ruščin.

Pátý oddíl monografie je zaměřen na jazyk kramářských písní. Autoři obou příspěvků se vůbec poprvé analyticky zabývajú jazykem a pravopisem kramářských písní a srovnáním s dalšími typy tištěných textu. Zjištěním, že pravopis kramářských písní odpovídá obecným dobovým zvyklostem užívaných v tehdejších tiskárnách, opravujú vžitá tvrzení o nižší úrovni jazyka kramářských písní.

Závěrečný oddíl je věnován kramářským písním v širším kontextu, s důrazem na souvislosti českých a polských kramářských písní. Svým příspěvkem věnovaným nejstarším anglickým jednotlivým baladám tento oddíl obohatila také Patricia Fumerton, přední znalkyně fenoménu kramářských písní (tzv. *broad-side ballads*) v angloamerickém prostredí. Právě její účast v jednotlivých dílčích etapách projektu zásadně napomohla mezioborovému a mezinárodnímu uchopení fenoménu české kramářské písně.

Štěpánka Běhalová
(Muzeum Jindřichohradecka)

ONDŘEJ DANIEL: UŠIMA STŘEDNÍ TŘÍDY. MLÁDEŽ, HUDBA A TŘÍDA V ČESKÉM POSTSOCIALISMU. Praha: Togga, 2023, 461 s.

Kulturní historik Ondřej Daniel sa dlhodobo venuje problematike populárnej kultúry. V jeho najnovšej knihe sa zameriava na hudobné žánre, ktorým doposiaľ akademické bádanie nevenovalo dostatočnú pozornosť – hudobnej produkcii z oblasti populárnej hudby a jej spoločenskému kontextu. Práve populárna hudba

totiž predstavuje zvukovú kulisu našej každodennosti, reflektuje spoločenské dianie a stáva sa nositeľom špecifického odkazu pre ďalšie generácie.

O. Daniel sa populárnej hudbe a každodennosti venuje cez prizmu českej mládeže v období postsocializmu, ktorý definuje ako časový úsek od polovice 80. rokov do druhej tretiny 90. rokov 20. storočia. Toto obdobie sa vyznačuje zásadnými politickými a spoločenskými zmenami, ktoré podmieňovali konzumáciu akejkoľvek hudobnej produkcie naprieč všetkými generáciami a vrstvami vtedajšej spoločnosti. Ako autor uvádza, popri zásadných redefiníciách konceptu národ a ďalších kľúčových spoločenských kategórií, ktoré mali ďalekosiahle politické a spoločenské dopady, došlo na ekonomickej a kultúrnej úrovni k prehĺbeniu začleneniu „českého priestoru“ do globálnej sféry (s. 387). Tieto procesy sa odrazili nielen v novej hudobnej produkcii, ale predovšetkým medzi poslucháčmi, ktorí sú v Danielovej knihe zastúpení tou vrstvou obyvateľstva, ktorú tieto premeny najviac ovplyvnili – teda mladými ľuďmi.

Autor vychádza z vlastného výskumu, ktorý mal interdisciplinárny charakter – historický výskum je doplnený o prístupy kultúrnej geografie a kultúrnej antropológie. Bádateľ v ňom využil okrem štúdia rôznych historických prameňov i metódu orálnohistorických rozhovorov. Reflektuje aj emickú perspektívu vychádzajúcu z jeho vlastných skúseností, ako člena skúmanej vzorky mládeže z okolia mesta Tišnov.

V prvej kapitole O. Daniel vysvetľuje základné pojmy a teoretické koncepty, o ktoré sa opiera. V jadre svojej práce následne v troch kapitolách popisuje 1) miesto, kde výskumná skupina fungovala s hudbou, 2) proces – ako to prebiehalo a 3) postavu – jednotlivcov v rôznych rovinách hudobnej scény. Publikácia tak odkrýva rôzne spoločenské procesy – od definície jednotlivca, subkultúry, society cez vyrovnávanie sa s voľným trhom až po hudobný vkus a hudobné preferencie. Okrem globalizácie, ktorá zásadným spôsobom ovplyvnila českú hudobnú kultúru v skúmanom období, autor v závere konštatuje, že výrazným vývozným artiklom boli konkrétne dychowka a metal. Zahraničná populárna hudba do skúmaného prostredia okrem nových hudobných žánrov a vôbec spôsobu spracovania zvuku (elektronická hudba) priniesla aj nové spoločenské témy, napríklad problematika rasy a rasizmu. Svoju rolu na hudobnej scéne zohrali aj medzigeneračné vzťahy – hudba rodičov sa pre ich potomkov významovo vyprázdnila a zostal len zvuk. Hudobná produkcia sa rozdelila na hlavný prúd (tzv. mainstream) a alternatívnu scénu, ktorá sa voľne rozvíjala a slobodne prijímala nové vplyvy. „...*otevřenost vůči nekonformismu, částečně a opatrně spojenému s marginalitou, měla za následek částečnou heroizaci výstředních hudebních postav a současně odmítání hudebního vkusu „šedého davu“*“ (s. 392). Vedľa ekonomickeho kapitálu hudby sa v nových podmienkach rozvíjal aj kapitál sociálny, a to v podobe budovania sietí kontaktov s cieľom šíriť hudobné

nahrávky, návštěv společných koncertů nebo ich organizování.

Publikácia O. Daniela predstavuje dlho chýbajúci prameň poznania tzv. malých dejín práve z obdobia poznačeného zásadnými zmenami. Okrem toho text ukazuje dôležitosť hudby, populárnej kultúry a ich ďalšieho skúmania.

Barbora Turčanová
(Ústav evropské etnologie FF MU)

STANISLAV BROUČEK: SPŘÍZNĚNÍ AFRICKOU VOLBOU. LEGENDÁRNÍ STORY VE SVĚTLE KAŽDODENNOSTI. Praha: Pulchra, 2023, 327 s.

Klíčovým tématem Stanislava Broučka jsou migrace z Československa ve 20. století, a to z historického i etnologického hlediska. Vyplývá to zjevně z jeho bibliografie, která obsahuje desítku titulů zpracovaných samostatně nebo ve spolupráci s jinými autory. Také svou pracovní činnost v Etnologickém ústavu AV ČR (v roce 2023 odešel do důchodu) završil tento badatel vydáním rozsáhlejší monografie o životě českých exulantů v Jihoafrické republice. Publikace se opírá o poznatky jednak z jeho dvou výzkumných pobytů na jihu Afriky (v roce 2004 v Kapsku a v roce 2007 v Pretorii, Johannesburgu a Durbanu a jejich okolí mezi českými a slovenskými posrpnovými uprchlíky z roku 1968), jednak z výzkumu části migrantů po jejich přesídlení do České republiky po listopadu 1989. Heuristickou základnu tak tvoří záznamy z řízených rozhovorů.

Text knihy je vedle úvodní rozvahy o přístupu ke zpracování problematiky rozdělen do čtyř kapitol (1. Do Jihoafrické republiky via Vídeň: včasná nabídka, 2. Prostor pro imigraci, 3. Objevování neznámých odvážných, 4. Krajané naživo – čas mezi odchody a návraty), ale tyto tvoří v zásadě dva celky. Na jedné straně rozsahem nevelké první tři kapitoly osvětlují složitý obraz cílové ze-

mě na jihu afrického kontinentu, kde se v letech 1948–1991 etabloval politický systém apartheidu, na druhé straně čtvrtá kapitola vypovídá o životních osudech emigrantů. Jedná se o více než třicet paměťových dokumentů, které jsou výsledkem terénní práce autora.

Prostor pro imigraci českých a slovenských exulantů do oblasti Jihoafrické republiky popisuje S. Brouček v první části své knihy. Osvětluje etnickou situaci jihoafrického regionu, tj. bělošských etnických skupin, dále afrických a indických etnických skupin, především pak postavení Búrů-Afrikánců, kteří sami sebe vnímají jako hlavní nositele státní koncepce. Zmiňuje také lukrativnost pro podnikání v tomto regionu (naleziště diamantů, zlata), poukazuje na rozpory a konec politického systému apartheidu či současný federativní status Jihoafrické republiky. Na tento text navazuje stručná retrospektiva uplatňování nástrojů ovládnutí území na jihu Afriky, zejména období britského kolonialismu. Autor připomíná rovněž nizozemské misionářství reformované církve v Kapském Městě i další misijní stanice. Zvláštní pozornost věnuje českému misionáři v Jižní Africe Zdeňku Čížkovskému (nar. 1921 v Brně), pounorovému emigrantovi do zemí západní Evropy a posléze usídlenému v Jihoafrické republice, který by

od 60. let duchovním správcem v Johannesburgu mezi českými přesídlenci (v roce 1991 se vrátil do Československa s pověřením věnovat se obnově řádu oblátů). I když Broučkovým cílem je přiblížit život českých a slovenských posrpnových emigrantů v JAR, odkazuje též na sporadickou přítomnost Čechů, kteří se v této zemi v různých profesích etablovali již v meziválečném období. Celkový počet posrpnových emigrantů do JAR je odhadován na cca pět tisíc osob.

Těžiště knihy je ve čtvrté kapitole s názvem „Krajané naživo – čas mezi odchody a návraty“. S. Brouček se zde soustředil na výklad ozřejnění osudů jednotlivých přesídlenců, na peripetie jejich usídlení v JAR a uplatnění se na trhu práce, zejména v technických oborech, či také v oblasti podnikání. Text této kapitoly tvoří celkem devatenáct oddílů/kapitolek, do nichž jsou vloženy tematicky uspořádané výpovědi narátorů. Výklad je obvykle uveden osobní charakteristikou a profesní vybaveností emigranta a pak následuje záznam jeho rozhovoru. Názvy oddílů zde vystihují ústřední tematiku, o které vypovídají narátoři. Jedná se o kratší pasáže textů, které jako kapitoly navazují na dějovou osnovu vzpomínek posrpnových emigrantů z roku 1968. Uspořádání kapitolek začíná oddílem „Odchody“, v nichž autor uvádí obtíže, které provázely rozhodnutí jednotlivců či jejich užšího okruhu kamarádů emigrovat na jih Afriky, až po případné návraty jednotlivých osob po roce 1990. V následujícím oddílu Brouček barvitě popisuje shromažďování československých uprchlíků v roce 1968 ve Vídni, kde se seznamovali s nabídkami k uplatnění v JAR. Z prvních kroků přesídlenců na jihoafrické půdě bylo pak patrné, jaké šance měli na trhu práce, což se nakonec často odlišovalo od nabídek zprostředkovaných pracovníky Zastupitelského úřadu JAR ve Vídni.

Jeden z klíčových fenoménů, s nímž se museli emigranti vyrovnat po přesídlení, byly podmínky pro integraci ve společnosti. Stanislavu Broučkovi se

v politických poměrech jihoafrického apartheidu podařilo vystihnout schopnost československých emigrantů reflektovat limity integračního procesu. S druhou generací emigrantů se také spojuje nová politická realita, kterou obohatila prostupnost hranic od konce 80. let a možnosti kontaktů či reemigrace do původního domova. Průvodním jevem návratů je reflexe etnické různosti JAR a zažitá zkušenost apartheidu, který byl sice v roce 1991 legislativně ukončen, ale nezmizel ze společenského podvědomí.

Součástí recenzované práce jsou dva exkurzy. V prvním Brouček osvětluje zkušenosti z terénních výzkumů, konkrétně objasňuje, z čeho se skládají zaznamenaná vyprávění, okolnosti zachycení záznamů, hovoří o funkci vzpomínání, charakteru interpretace vyprávění jako součásti orální historie. Druhý exkurz se týká postižení individuální a kolektivní paměti v nahlížení na jihoafrickou realitu či reflektování vlastního životního příběhu, hodnocení rubu a líce přesídlení, jakož i změny životních postojů, které usídlení dalo lidem, jež se rozhodli přijmout roli emigranta. Autor tak předkládá čtenáři poutavý obraz posrpnové emigrační vlny na jih afrického kontinentu. Tento obraz doplňuje doslov „Jižní Afrika za apartheidu: země vhodná k emigraci?“ nad jiné povolaného autora Petra Skalníka, sociálního antropologa (v letech 1983–1991 vyučoval na univerzitě v Kapském Městě v Jihoafrické republice), který ve svých pracích přibližuje českému čtenáři srovnání rozdílů v politické kultuře českých zemí a v Jihoafrické republice.

Kniha Stanislava Broučka, který předkládá čtenáři příběhy českých i slovenských krajanů v JAR, má charakter odborné publikace (opatřena je poznámkovým aparátem, přehledem příslušné literatury, přehledem významných lokalit, podniků a institucí, cizojazyčným resumé apod.). Je namístě také vyzvednout, že se jedná o první etnologickou monografickou práci o československé posrpnové emigraci do JAR. Soubor respondentů, kteří přijali roli narátorů, je z hlediska sociálního

i věkového rozvrstvení reprezentativní. A byť můžeme mít výhrady k uspořádání jednotlivých částí knihy, vytvářejících spíše jakousi mozaiku, je třeba ocenit, že medailony jednotlivců jsou prezentovány čtivým způsobem, což jistě ocení i širší čtenářská obec.

Andrej Sulitka
(Praha)

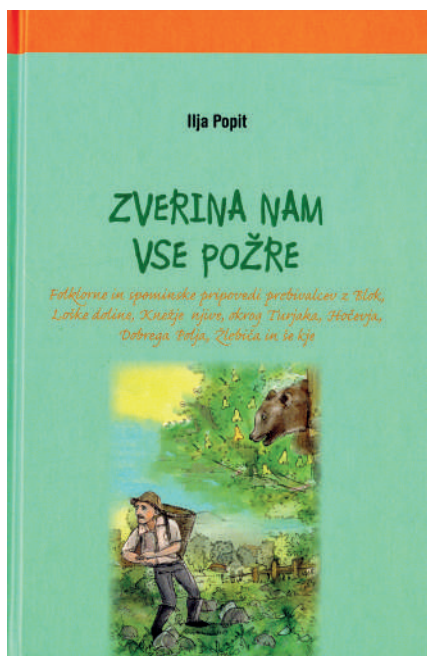
ILJA POPIT: ZVERINA NAM VSE POŽRE. FOLKLORNE IN SPOMINSKE PRIPOVEDI PREBIVALCEV Z BLOK, LOŠKE DOLINE, KNEŽJE NJIVE, OKROG TURJAKA, HOČEVJA, DOBREGA POLJA, ŽLEBIČA IN ŠE KJE. Ljubljana: ZRC SAZU Inštitut za slovensko narodopisje 2021, 394 s.

Ústav pro slovinský národopis fungující v rámci Vědecko-výzkumného centra Slovenské akademie věd a umění (ZRC SAZU) se dlouhodobě zabývá terénními a archivními výzkumy v oblasti slovesné

folkloristiky. Výsledky jsou pak publikovány jak v podobě specifických monografií a sborníků, tak v rozsáhlé ediční řadě *Zbirka glasovi* (Sbírka hlasů), která vychází již několik desetiletí (první svazek byl vydán v roce 1988). Její editoři si stanovili velmi ambiciózní cíl – postupně pokrýt regionálními antologiemi textů slovesné folkloristiky geograficky celé Slovinsko včetně přesahů slovinského osídlení do sousedních zemí (Itálie, Chorvatsko, Maďarsko, Rakousko). Knihy obsahují lidové pohádky, humorky, pověsti, legendární texty i memoráty a současné pověsti. Recenzovaný svazek nese číslo 57 a věnuje se oblasti středojižního Slovinska. Hlavním editorem knihy je Ilja Popit (1945–2023), původně právník a novinář, který se do folklorních výzkumů pustil až po svém odchodu do penze. Na obsahu a podobě publikace se dále podílela známá slovinská folkloristka Marija Stanonik a Vera Smole, lingvistka z Lublaňské univerzity.

Samotná antologie není členěna podle obcí, v nichž výzkumy probíhaly, ale podle druhů a typů textů. V souladu se současnou slovinskou folkloristickou teorií se tak čtenář nejprve seznámí s místními pohádkami, poté s pověstmi – ty jsou členěné podle tematických okruhů (o čertech, legendární apod.), následně se současnými pověstmi a anekdotami, nakonec pak s humorkami. Dvanáctý pododdíl tvoří „Etnološke drobtine“ (Etnologické drobtiny), kam jsou zahrnuty různé v terénu zaznamenané kratší postřehy, návody, komentáře apod. V oblasti zmíněných podskupin jsou již texty rozdělené podle obcí a v jejich rámci jsou řazeny podle roku zápisu, od nejstarších po nejmladší. Tento přístup tak umožňuje porovnávat proměny ve vypravěčském repertoáru respondentů i na časové ose. Texty byly přepsány přesně v té nářeční podobě, v jaké byly zapsány či nahrány, a jsou průběžně jedinečně očíslovány.

Kniha kromě vlastních folklorních zápisů obsahuje krátký úvod M. Stanonik. Následuje rozsáhlejší, výrazně osobně laděný text I. Popita, v němž editor

popisuje své folklorní zájmy a zkušenosti s vypravěči a s prací v terénu vůbec. Další kapitola obsahuje lingvistickou analýzu místního nářečí a způsoby jeho přepisu. Vyprávění byla zachycena v rozpětí 70.–90. let 20. století.

Vlastní folklorní obsah tvoří celkem 714 zápisů, pohádek je minimum – jen 5 textů. Lze to ale považovat za úspěch, neboť zachytit v terénu původní lidovou pohádku je ve střední Evropě již delší dobu téměř nemožné.

Vzhledem ke složitosti a rozdílnosti lokálních nářečí slovinštiny následuje slovník místních výrazů. Poté je zařazen abecední seznam vypravěčů s čísly příběhů, které z jejich repertoárů pocházejí. U žen je doplněno i rodné příjmení, u všech pak rok narození. Následuje seznam hlavních narátorů podle obcí a seznam příběhů, které zapsal Ilja Popit z vlastních vzpomínek. Kniha dále obsahuje resumé v angličtině a němčině. Dobrou pomůckou je pak závěrečný seznam dosud vydaných svazků této edice i mapa Slovinska se zakreslenými výzkumnými regiony.

Antologie *Zverina nam vse požre* (Zvěř nám všechno sežere) je velmi dobrou ukázkou, jak prezentovat výsledky folkloristických výzkumů pro širší čtenářské publikum, doplněna je i barevnými ilustracemi. Funguje tak zároveň jako cenný zdroj původních informací pro odborníky i jako soubor textů ke čtení pro laiky.

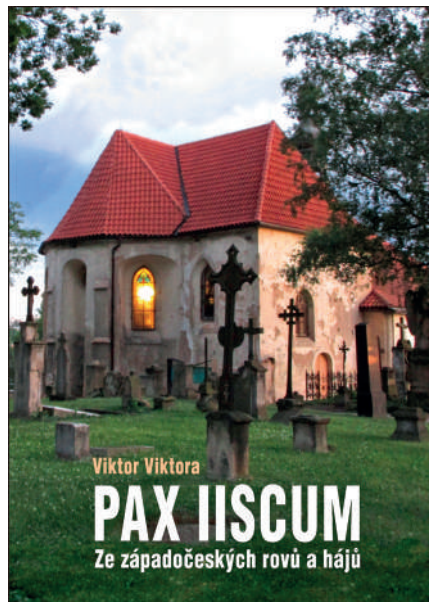
Jaroslav Otčenášek
(Etnologický ústav AV ČR)

VIKTOR VIKTORA: PAX IISCUM. ZE ZÁPADOČESKÝCH ROVŮ A HÁJŮ. PI-zeň: Knihovna města Plzně; Miloslav Krist – Art Krist, 2022, 224 s.

„Lze v nějaké době nalézt něco stálého, neměnného, věčného? To totiž často přáváme sobě i blízkým. O věčnosti své moci jsou mocní a zámožní přesvědčeni.

Ironií nebo logikou osudu přináší tu absolutní věčnost teprve skon. Ona dočasnost života pak nám ve vzpomínkách a snech vrací to, čeho se ujala věčnost.“ Dovolila jsem si vypůjčit úvodní slova publikace, o níž na dalších řádcích pojednávám. Když v listopadu loňského roku proběhl v Knihovně města Plzně její křest, zdaleka jsme netušili, že jejího autora mezi sebou vidíme naposledy. Nenadálá zpráva o jeho smrti o pár týdnů později (3. 12.) nás hluboce zasáhla. Odešel oblíbený pedagog, který na katedře bohemistiky Pedagogické fakulty Západočeské univerzity v Plzni vychoval tři generace kantorů, dokonalý znalec regionální literatury západních Čech, české humanistické literatury, autor mnoha monografií, suverénní rétor přednášející výhradně spatra, ale také divadelní kritik, přispěvatel mnoha odborných periodik, živý diskutér, účastník čtenářských besed, člen vědeckých a oborových rad řady domácích univerzit, člen Umělecké rady Divadla J. K. Tyla v Plzni a dalších vědeckých a kulturních institucí.

Svou učitelskou kariéru zahájil plzeňský rodák prof. PhDr. Viktor Viktora, CSc. (nar. 20. 1. 1942) na gymnáziu

v Domažlicích, ve městě, kam se vždy rád vracel, aby ve svých přednáškách znovu posílil zájem o literární odkaz Chodska. Badatelské zaměření na region u něj nebylo nikdy jednostranné. Jeho znalosti dějin české, slovenské a cizí literatury byly vskutku enormní a tvořily onen široký kontext, do něhož západočeské autory zasazoval. Vždy si vážil přínosu regionálních badatelů a často se vymezoval proti přehlíživému postoji mnohých pražských kolegů. Se svými studenty hodně cestoval, a to po celém území naší republiky. Sama jsem kdysi jako jeho studentka zažila putování po stopách Karla Hynka Máchy a Karoliny Světlé, jiní naopak rádi vzpomínají na cesty do Kralic, Tasova, Jaroměřic nad Rokytnou či do Diváků.

Z celoživotní záliby profesora Viktorovy v cestování ostatně vznikla i jeho poslední publikace, která v podobě beletristického literárního průvodce upozorňuje na místa posledního odpočinku významných kulturních osobností západočeského regionu. V. Viktora nevlastnil auto, své cesty podnikal pěšky, do vzdálenějších míst se dopravoval buď vlakem, nebo autobusem. Poznatky z jeho cest vycházely nejprve časopisecky v letech 2004–2012 v plzeňském literárním měsíčníku PLŽ, teprve v loňském roce dostaly zásluhou pracovníků Knihovny města Plzně Jany Horákové, Vladimíra Gardavského, jakož i vydavatele a autora fotografií Miloslava Krista svou knižní podobu.

Téměř třetinu textu věnoval V. Viktora plzeňskému Ústřednímu hřbitovu, na němž od roku 1902 odpočívají významní kulturní činitelé města. Procházku začíná u kaple sv. Václava, u tzv. plzeňského Slavína. Tvoří ho hrob spisovatele Karla Klostermanna (1848–1923) označený šumavským křížem a rozměrným balvanem, vedle pak honosný náhrobek purkmistra Václava Petáka (1842–1917), díky němuž se Plzeň může pyšnit řadou školních budov a počtem středních škol (Peták působil ve funkci v letech 1892–1917). Paleta na náhrobní desce a nedaleko stojící boží muka označují hrob

malíře Augustina Němejce (1861–1938), který ve svých obrazech zanechal vzácné svědectví o životě města a obyvatel přilehlých obcí. Jsou to zejména děti, které o Vánocích putují ke hrobu loutkářů Josefa a Jiřiny Skupových (1892–1957) s modlícím se Hurvínkem na náhrobní stéle. Slavín pak uzavírá hrobka profesora první české reálky Františka Aloise Hory (1838–1916).

Následující prohlídka již není vedena podél jednotlivých oddělení, neboť autor dále volí hledisko profesní. Bohužel tento příspěvek nedovoluje, abych zde vyjmenovala všechny osobnosti literátů, novinářů, hudebníků, výtvarníků, divadelníků, architektů, muzejních pracovníků, ale i lékařů, představitelů technických a exaktních věd. Viktora např. oprávněně poukazuje na skutečnost, jak málo pozornosti je všeobecně věnováno vědcům a lékařům. Vzhledem k našemu oboru se pozastavme alespoň u několika jmen. První osobností je Jaroslav Schiebl (1851–1933), knihkupec, malíř, žurnalista, přednosta statistické a cizinecké kanceláře, z jehož díla připomeňme třísvazkovou *Plzeň v pověstí, legendě a škádlivce*, *Plzeňského pitavala a Měšťan ve zbroji*, dvousvazkový soubor materiálů o plzeňském válečnictví. Další osobností je zakladatel a ředitel Národopisného muzea Plzeňska Ladislav Lábek (1882–1970). Z bohemistů, svých bývalých kolegů, Viktora připomíná místa posledního odpočinku Jaromíra Spala (1913–1990), autora řady toponomastických studií, Lumíra Klimeše (1924–2010), známého devaterym vydáním *Slovníku cizích slov*, historika Václava Jílka (1903–1967), autora studie o genezi Jiráskových Psohlavců, a mediavelistu Miroslava Švába (1930–1986), jehož učebnici starší české literatury používali i bohemisté v zahraničí. Na Ústředním hřbitově je se svou chotí

Jiřinou pohřben Václav Mencl (1905–1978), autor monumentální publikace *Lidová architektura v Československu*.

Viktora zmiňuje i jisté kuriozity. Např. tělo Konráda Heinleina (1898–1945) je zde uloženo do společného hrobu padlých německých vojáků, a to bez označení v jejich seznamu. Sem bylo také přeneseno tělo Georga von Majewski (1888–1945), který 6. 5. 1945 podepsal kapitulaci Plzně a svůj život ukončil ranou z pistole.

Stejná pozornost je věnována i hřbitovům v okrajových čtvrtích – Bolevci, Božkově, Černicích, Doudlevcích, Doubravce, Roudné a Skvrňanech. Na černickém hřbitově našel svůj poslední odpočinek Miroslav Bělohávek (1923–2006), ředitel Archivu města Plzně, klasik plzeňského dějepiscetví a archivnictví, (archiv vedl v letech 1948–1983), na lesním hřbitově v Božkově dlouholetá ředitelka Národopisného muzea Plzeňska Marie Ulčová (1925–1998).

Coby literární historik se V. Viktora detailně zabývá také jiným plzeňským Slavínem na Mikulášském hřbitově ve čtvrti Petrohrad. Hroby Josefa Františka Smetany (1801–1861), básníka a autora učebnice astronomie, Josefa Vojtěcha Sedláčka (1785–1836), matematika, jenž se podílel na vytváření českého geometrického názvosloví, a Goethova přítele Josefa Stanislava Zaupera (1874–1850), autora latinských básní, připomínají zásadní vliv tepelských premonstrátů na rozvoj plzeňského školství. Čtyřleté gymnázium (zal. 1776) bylo v roce 1804 jako jedno ze tří v Čechách rozšířeno o dvouletý filozofický kurz a v roce 1836 dokonce prohlášeno za nejlepší v mocnářství.

Kroky divadelníků vedou ke hrobu J. K. Tyla (1808–1856), jehož pohřb 13. července 1856 se stal demonstrací českých vlastenců. U Tylových nohou byl v souladu se svým přáním pohřben

ředitel kočovné společnosti Filip Zellner (1782–1863). V neoznačeném hrobu odpočívá skladatel, sbormistr Hlaholu a německého Liedertafelu Josef Gerlach (1813–1884), v rodinné hrobce s reprezentativním novogotickým náhrobkem člen šlechtické rodiny Guldenerovy, právník, dramatik a básník Bernard František Guldener z Lobez (1836–1877). Nedaleko spočívá i švagr Elišky Krásnohorské Hynek Palla (1864–1896), hudební skladatel, kritik, sbormistr, dirigent a činovník Sokola. Návštěvníci nemohou přehlédnout monumentální náhrobek s ozubeným kolem sochaře Raffaela Romanelliho, který kryje hrob Emila Rittera von Škody (1839–1900), zakladatele plzeňského strojírenství.

Stejným způsobem, s akribií znalce regionální historie, postupuje autor i v lokalitách nejbližšího okolí Plzně, dále pak na Klatovsku, Domažlicku, Horažďovicu, Rokycansku, Sušicku a Zbirožsku, čímž čtenářům připravuje nejen zajímavý objev. Svůj text na mnoha místech oživuje i vkusnými vtipnými historkami. Bohužel nestihl již navštívit a zpracovat místa vrcholové Šumavy, Tachovsko či Chebsko, kde mnoho hřbitovů vzalo v poválečném vývoji za své. Nejen zde je tedy šance pro Viktorovy potenciální pokračovatele.

Kniha opatřená jmenným rejstříkem a popiskami vyobrazení, tištěná na křídovém papíře, je graficky vkusně vybavena portréty osobností i fotografiemi hřbitovních náhrobků. Se stejným zápletem jako autor textu je pořídil a zařadil regionální sběratel a vydavatel Miloslav Krist. Poté, co se s jistým časovým odstupem pustil ve Viktorových stopách, odvedl při této hledačské práci vskutku obdivuhodný výkon.

Marta Ulrychová
(Plzeň)

OBSAH XXXIII. ROČNÍKU

Studie a materiálové příspěvky

Vývoj a současný stav lidového tance na příkladu slováckého verbuňku a obřadních obchůzek královniček (<i>Jarmila Teturová – Jan Blažek</i>)	3
Ludový tanec, mesto a životný štýl (na príklade Prahy, Brna a Bratislavy) (<i>Laura Kolačková</i>)	18
Ervín Varga a implementácia prvkov partikularizmu do praxe folklórneho hnutia na Slovensku po roku 2000 (<i>Martina Hrabovská</i>)	33
Spaces of Folk Dancing Beyond the (Slovene) Folklore Ensemble Stage (<i>Rebeka Kunej</i>)	43
Liminálná krehkosť ravu – autoetnografická štúdie reflektujúcej insiderův pobyt v teréne (<i>Eduard Adam Orszulik</i>)	53
Zbožné putování k Panně Marii Chlumské v životě člověka barokní doby (<i>Markéta Holubová</i>)	83
Pokladové knihy na Moravě 18. a 19. století: analýza zaklínacích textů (<i>Anna Grúzová</i>)	92
Černá košile: (ne)známá oděvní součástka horských pastevců v západních Karpatech (<i>Václav Michalička</i>)	103
Úspěšnost a nejčastější chyby tovaryšů při mistrovské zkoušce krejčích v 17. a 18. století na příkladu cechu krejčích v České Kamenici (<i>Josef Svoboda</i>)	115
Cechovní krejčí na pardubickém panství v 16. století a mezigenerační přenos jejich výrobních zkušeností (<i>Martin Šimša</i>)	127
Zatracovaná, či oblíbená hudba? Recepce hudebních žánrů na pomezí lidové a populární hudby v česko-rakouském kulturním kontaktu na počátku 90. let 20. století (<i>Ondřej Daniel</i>)	167
„Slunečný hrob“ a „Odyssea“: restrikce a kreativní proces v socialistickém Československu na případech skupin Blue Effect a Atlantis (<i>Oldřich Poděbradský</i>)	177
Satanistické prvky v českém black metalu: subkulturní styl a identita (<i>Miroslav Vrzal</i>)	187
Slovanská (pop)kultura? Úvod do problému na příkladu Polska (<i>Gabriela Maria Gańczarczyk</i>)	206
K dějinám prvních komplexních národopisných expedic na Ukrajině (<i>Iryna Dovhaljuk</i>)	222
Meliorace v českých zemích od poloviny 19. století do konce 50. let 20. století (<i>Libor Svoboda</i>)	275
Aleje a aktérská reflexe jejich významů (na příkladu soutěž Alej roku) (<i>Klára Ondřigová</i>)	288
Verejné statky v etnologickej a evolučnoantropologickej perspektíve (<i>Michal Uhrin</i>)	300
Pohraniční jiných světů: Přechodové a reprezentační funkce českých divadelních opon (<i>Václav Hájek</i>)	312

Ohlédnutí

Ivo Stolařík a lidová hudba: Ke stému výročí narození badatele (<i>Marta Toncrová</i>)	234
Leopold Pospíšil – nedožitych sto let (<i>Zdeněk Uherek</i>)	235

Společenská kronika

Josef Kandert (22. 7. 1943 – 8. 12. 2022) (<i>Zdeněk Uherek</i>)	68
Odišla Viera Gašparíková (<i>Hana Hlôšková</i>)	68
K devadesátinám Dušana Holého (<i>Judita Kučerová, Miloš Štědroň, Jiří Plocek</i>)	142
K šedesátinám Barbory Gergelové (<i>Jaroslav Otčenášek</i>)	146
Za Alenou Plessingerovou (17. 1. 1928 – 16. 3. 2023) (<i>Lydia Petráňová</i>)	147
Přínos Mirjam Moravcové české etnologii (<i>Blanka Soukupová</i>)	150
Věra Kovářů zůstane navždy s námi... (<i>Romana Habartová</i>)	236
František Vrhel (28. 5. 1943 – 16. 6. 2023) (<i>Zdeněk Uherek</i>)	139
K významnému jubileu Vandy Jiřikovské (<i>Helena Mevaldová</i>)	328
Blahopřání Jitce Matuszkové k životnímu jubileu (<i>Helena Beránková</i>)	329
Opavdu sedmdesát? Blahopřání Pavlu Burešovi (<i>Vladimíra Paterová</i>)	331
Pavlicova cesta... K životnímu jubileu Jiřího Pavlici (<i>Jiří Čevela</i>)	332
Za Jitkou Staňkovou (1924–2023) (<i>Jiřina Langhammerová</i>)	334

Výstavy

Výstava betlémů v hornofalckém Plößbergu (<i>Marta Ulrychová</i>)	154
Výstava „Život v Pavlově Studenci“ v Muzeu Českého lesa v Tachově (<i>Marta Ulrychová</i>)	155
Výstava „Umění a obyčej v období Velikonoc“ v Muzeu knoflíků v hornofalckém Bärnau (<i>Marta Ulrychová</i>)	157
Jihočeské lidové kroje v Regionálním muzeu v Českém Krumlově (<i>Marta Ulrychová</i>)	335
Výstava hracích karet v Borovanech (<i>Marta Ulrychová</i>)	337

Konference

Mezinárodní konference „Rozdělení, přesto stále spolu: hranice v orálně-historické perspektivě“ (<i>Hana Hlôšková</i>)	152
Konference (NE)Tradice žije! Kontinuita, proměna, zánik a obnova tradic pohledem etnologie (<i>Roman Malach</i>)	338
Popular Brass Music in the 21st Century, Innsbruck (<i>Barbora Turčanová</i>)	339

Zprávy

Češi žijící v zahraničí: Nové přístupy ke koordinaci krajanské problematiky v Poslanecké sněmovně Parlamentu ČR (<i>Veronika Beranská</i>)	70
Vzpomínkové setkání věnované Aleně Plessingerové (<i>Jiřina Langhammerová</i>)	240

Festivally a další prezentace folkloru

Nové pašijové hry v Tirschenreuthu (<i>Marta Ulrychová</i>)	71
Mezinárodní folklorní festival Strážnice 2023 (<i>Andrea Vincze</i>)	242
Slovácký rok v Kyjově 2023 (<i>Lucie Uhlíková</i>)	243

Recenze

J. Liszka: Monumentumok. Szakrális (és „szakrális”) kisemlékek a Kárpát-medencében (<i>Attila Terbócs</i>)	72
Peter Salner (ed.): Ťažké časy. Roky 1938 – 1945 v aktuálnom spoločenskom diskurze (<i>Eva Špöczová</i>)	74
M. Holubová (ed.): Katalog kramářských tisků brněnského pracoviště Etnologického ústavu AV ČR (<i>Andrea Zobačová</i>)	75
Z. Vejvoda: Rokycansko a Plzeňsko v lidových písních, pověstech a zvykosloví ze sbírky Martina Kozáka (<i>Marta Ulrychová</i>)	77
J. Šimánek: Doudlebsko v kuchyni a u stolu. Lidová strava z jihu Čech (<i>Marta Toncrová</i>)	78

P. Lozoviuk – M. Vítková: Etnologie pláže (<i>Kirill Shevchenko</i>)	158
M. Halmová: Štefan Mruškovič (<i>Peter Slavkovský</i>)	160
J. Janečková a kol.: Život je sladký. Z historie cukrářského řemesla na Plzeňsku (<i>Marta Ulrychová</i>)	161
M. Neubauerová – P. Macháček: Zmizelé Jesenicko. 3. díl. Poutní místa (<i>Markéta Holubová</i>)	163
J. Škabrada a kol.: Lidová architektura v jižních Čechách (<i>Lubomír Procházka</i>)	244
M. Kratochvíl: Vy havíři umouněný, co vy z toho máte... Výzkum hornických písní na Kladensku v letech 1953–1959 v kontextu dobové vědy a politiky (<i>Jiří Čevela</i>)	245
R. Ryba: Moravská Nová Ves. Naše historie (<i>Helena Beránková</i>)	247
P. Fumerton – P. Kosek – M. Hanzelková (eds.): Czech Broadside Ballads as Text, Art, Song in Popular Culture, c.1600–1900 (<i>Štěpánka Běhalová</i>)	340
O. Daniel: Ušima střední třídy. Mládež, hudba a třída v českém postsocialismu (<i>Barbora Turčanová</i>)	341
S. Brouček: Spříznění africkou volbou. Legendární story ve světle každodennosti (<i>Andrej Sulitka</i>)	342
I. Popit: Zverina nam vse požre. Folklorne in spominske pripovedi prebivalcev z Blok, Loške doline, Knežje njive, okrog Turjaka, Hočevja, Dobrega Polja, Žlebiča in še kje (<i>Jaroslav Otčenášek</i>)	343
V. Viktora: Pax iiscum. Ze západočeských rovů a hájů (<i>Marta Ulrychová</i>)	344

Studies and Materials on the Subject of “Humans Landscapes”

Reclamation in the Czech Lands from the Mid-19th Century to the End of the 1950s (<i>Libor Svoboda</i>)	275
Alleys and the Participant Reflections of Their Significances (Using the Example of the Contest for the Alley of the Year) (<i>Klára Ondřigová</i>)	288
Public Goods in an Ethnological and Evolutionary Anthropological Perspective (<i>Michal Uhrin</i>)	300
Boundaries of Other Worlds: Transitional and Representational Functions of Czech Theatre Curtains (<i>Václav Hájek</i>)	312

Jubilees and Obituaries

Congratulations to Vanda Jiřikovská on Her Jubilee (Helena Mevaldová)	328
Congratulations to Jitka Matuszková (Helena Beránková)	329
Really Seventy? Congratulations to Pavel Bureš (Vladimíra Paterová)	331
Pavlica's Path...: A Jubilee Greeting to Jiří Pavlica (Jiří Čevela)	332
Jitka Staňková Has Passed Away (1924–2023) (Jiřina Langhammerová)	334

Exhibitions

South Bohemian Folk Costumes in the Regional Museum in Český Krumlov (Marta Ulrychová)	335
Playing Card Exhibition in Borovany (Marta Ulrychová)	337

Conferences

Conference (NO)Tradition is alive! Continuity, Transformation, Extinction and Renewal of Traditions through the Eyes of Ethnology (<i>Roman Malach</i>)	338
Popular Brass Music in the 21st Century, Innsbruck (<i>Barbora Turčanová</i>)	339

Reviews

P. Fumerton – P. Kosek – M. Hanzelková (eds.): Czech Broadside Ballads as Text, Art, Song in Popular Culture, c.1600–1900 (<i>Štěpánka Běhalová</i>)	340
O. Daniel: Ušima střední třídy. Mládež, hudba a třída v českém postsocialismu [Through the Ears of the Middle Class: Music, Youth, and Class in the Czech Postsocialism] (<i>Barbora Turčanová</i>)	341
S. Brouček: Spřiznění africkou volbou. Legendární story ve světle každodennosti [Associated by African Choice: A Legendary Story in the Light of Everyday Life] (<i>Andrej Sulitka</i>)	342
I. Popit: Zverina nam vse požre. Folklorne in spominske pripovedi prebivalcev z Blok, Loške doline, Knežje njive, okrog Turjaka, Hočevja, Dobrega Polja, Žlebiča in še kje [A Beast Eats All We Have] (<i>Jaroslav Otčenášek</i>)	343
V. Viktora: Pax iiscum. Ze západočeských rovů a hájů hájů [From West Bohemian Graves and Groves] (<i>Marta Ulrychová</i>)	344
Contents of Volume 33 (2023)	346

NÁRODOPISNÁ REVUE 4/2023, ročník / Volume XXXIII

Vydává / Edited by: Národní ústav lidové kultury, 696 62 Strážnice, ČR / Czech Republic (IČ 094927)

Národopisná revue je odborný etnologický recenzovaný časopis, vychází čtyřikrát ročně, vždy na konci příslušného čtvrtletí. Pravidla recenzního řízení i veškeré další informace pro autory příspěvků i pdf verze jednotlivých čísel jsou zveřejněny na internetových stránkách časopisu <<http://revue.nulk.cz>>. / The **Journal of Ethnology** is a peer-reviewed ethnological journal, published four times a year, always at the end of the respective quarter. The rules of the peer review process and all other information for authors of papers and pdf versions of individual issues are published on the journal's website <<https://revue.nulk.cz/en/o-casopisu/>>

Periodikum je evidováno v mezinárodních bibliografických databázích / The Journal is registered in international bibliographic databases: Scopus, ERIH (European Reference Index for the Humanities), AIO (The Anthropological Index Online of the Royal Anthropological Institute), CEJSH (Central European Journal of Social Sciences and Humanities), GVK (Gemeinsamer Verbundkatalog), IBR (Internationale Bibliographie der Rezensionen geistes- und sozialwissenschaftlicher Literatur) + IBZ (Internationale Bibliographie geistes- und sozialwissenschaftlicher Zeitschriftenliteratur), RILM (Répertoire International de Littérature Musicale), Ulrich's Periodicals Directory.

REDAKČNÍ RADA / EDITORIAL BOARD:

PhDr. Jan Blahůšek, Ph.D., doc. PhDr. Daniel Drápala, Ph.D., PhDr. Hana Dvořáková, doc. Mgr. Juraj Hamar, CSc., doc. PhDr. Petr Janeček, Ph.D., doc. PhDr. Eva Krekovičová, DrSc., PhDr. Jan Krist, PhDr. Martin Novotný, Ph.D., Mgr. Zuzana Panczová, Ph.D., prof. PhDr. Martina Pavlicová, CSc., PhDr. Jana Pospíšilová, Ph.D., doc. Mgr. Daniela Stavělová, CSc., Mgr. Libor Svoboda, Ph.D., PhDr. Martin Šimša, Ph.D., doc. PhDr. Zdeněk Uherek, CSc., PhDr. Lucie Uhlíková, Ph.D., doc. PhDr. Miroslav Válka, Ph.D.

MEZINÁRODNÍ REDAKČNÍ RADA / INTERNATIONAL EDITORIAL BOARD:

prof. PhDr. Anna Divičan, CSc. hab. (Maďarsko/Hungary), Dr. László Felföldi (Maďarsko/Hungary), Mag. Dr. Vera Kapeller (Rakousko/Austria), prof. Dragana Radojičić (Srbsko/Serbia), prof. Mila Santova (Bulharsko/Bulgaria), prof. Dr. habil. Dorota Simonides, Dr.h.c. (Polsko/Poland), Dr. Tobias Weger (Německo/Germany)

Šéfredaktorka / Editor-in-chief: Lucie Uhlíková

Redaktorka / Editor: Martina Pavlicová

Tajemník redakce / Secretary: Petr Horehled

Překlady / Translations: Zdeňka Šafaříková

Tisk / Print: LELKA, Dolní Bojanovice

Datum vydání / Publication day: 29. 12. 2023

ISSN 0862-8351 (Print)

ISSN 2570-9437 (Online)

MK ČR E 18807

**NU
LK**